

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

Eiler Ferenc

Németek, helyi társadalom és hatalom

*Harta,
1920–1989*

Argumentum

Eiler Ferenc

NÉMETEK, HELYI TÁRSADALOM ÉS HATALOM

Harta, 1920–1989

Eiler Ferenc

NÉMETEK, HELYI TÁRSADALOM ÉS HATALOM

Harta, 1920–1989

Argumentum

A kötet a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával jelent meg.

© Eiler Ferenc, 2011
© MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2011

Dórinak és Andrisnak

TARTALOM

ELŐSZÓ	9
HARTA – EGY NÉMET TELEPÜLÉS A DUNA MENTÉN	
A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT	15
Letelepedés, népmozgalmi adatok, etnodemográfiai mutatók	15
A hartai németek identitás szerkezete a két világháború között	19
A felnőtt társadalom érintkezésének terei Hartán	26
A hartai társadalom tagozódása	29
Mezőgazdasági viszonyok, paraszti társadalom	30
Iparosok, kereskedők	41
Hajósok	43
Értelmiség	44
Községi alkalmazottak	45
Törésvonalak a helyi társadalmon belül	46
Helyi hatalom	49
A NEMZETISÉGI KÉRDÉS HARTÁN AZ 1930-AS ÉVEKBEN	
ÉS AZ 1940-ES ÉVEK ELSŐ FELÉBEN	54
A magyarországi németek önszerveződése a két világháború között	54
A nemzetiségi kérdés Hartán az MNNE aktivitása idején	57
A nemzetiségi kérdés körüli küzdelem szereplői a harmincas években	57
A német mozgalom szabad működésének kérdése és a közigazgatás	62
Harc az anyanyelv használatáért az evangélikus egyházzal	68
A Volksbund törekvései és tevékenysége	77
A hartai Volksbund-tagság	77
A Volksbund hartai szervezetének tevékenysége	83
A SZÁMONKÉRÉS, KITELEPÍTÉS ÉS BETELEPÜLÉS IDŐSZAKA	
(1945–1949)	100
A helyi hatalom szerkezete 1945–1948	101
Malenkij robot	112

A Volksbund-tagok felelősségre vonása, népbíróági eljárások, igazolóbizottság	116
A német lakosság kitelepítése Hartáról	123
Magyar nemzetiségű és anyanyelvű lakosság betelepítése Hartára	137
 HARTA A SZOCIALISTA MAGYARORSZÁGON	145
A magyarországi nemzetiségi politika (1949–1989)	145
Az „automatizmus” elvének időszaka Hartán	148
1949–1956	148
1957–1968	156
A nemzetiségpolitika „liberalizálásának” időszaka (1968–1989)	163
 ÖSSZEFOGLALÁS ÉS KITEKINTÉS	175
 FÜGGELÉK	181
 DOKUMENTUMOK	183
 FELHASZNÁLT IRODALOM	211

ELŐSZÓ

Az ötletet, hogy Harta német lakosságának 20. századi történetéről könyvet írjak, egy 2003 és 2006 között zajlott OTKA kutatás eredményeinek továbbgondolása érlelte meg bennem. A Váradi Monika Mária által vezetett projekt címe „Migráció, helyi társadalom és identitás” volt, és Váradi Monika mellett Bindorffer Györgyivel vettem részt benne.¹ Váradi és Bindorffer Sombereket, Csolnokot és Piliscsabát vizsgálta a címben megfogalmazott szempontok szerint, én pedig a Bács-Kiskun megyei, a Duna bal partján fekvő település, Harta kutatásával járultam hozzá a programhoz. A zárójelentés elkészítése után azonban úgy határoztam, hogy a levéltári kutatások során felhalmozódott források alapján részletekbe menően is megvizsgálom a település 20. századi történetét a nemzetiségi kérdés szempontjából. A gondolatot tett követte, és a még szükséges forrásfeltárások lezárulása után, 2009-ben, nekiláttam a kézirat elkészítésének.

Harta kiválasztásában számomra a személyes motiváció volt a döntő. Családom a falu 18. századi német betelepítése óta a Bács-Kiskun megyei Soltvadkerten él, amely a történelem során sok szállal kapcsolódott Hartához. (Az első telepesek többek között Hartáról érkeztek Soltvadkertre.) A két, német településterületektől egyaránt elzárt, hosszú ideig nagyjából azonos nagyságú falu azonban egymástól eltérő fejlődési utat járt be, aminek eredményeként szülőfalum lakosságának jó része a két világháború közötti időszakra már asszimilálódott, Harta viszont lényegében megmaradt német falunak. A nagyszüleim és szüleim elbeszélései révén bennem kialakult kíváncsiság mellett a kutatási program során azért döntöttem Harta mellett, mert régóta foglalkoztatott a kérdés, hogy egy kezdettől fogva magyar falvak gyűrűjében élő alföldi falu lakossága miként őrizhette meg német identitását több mint 200 éven keresztül, s a második világháborút követő kényszmigrációs folyamatok milyen hatást gyakoroltak a településen élő őslakosság identitásszerkezetére.

Könyvemben az 1920–1989 közötti, nemzetiségi kérdés szempontjából releváns események rekonstruálása mellett arra teszek kísérletet, hogy tisztázzam: a magyarországi nemzetiségi politika és a német nemzetiségi törekvések kölcsönhatása hogyan határozta meg egy német faluközösség sorsát a huszadik században.

¹ A kötet a K 43110 sz. OTKA kutatás eredményeinek felhasználásával készült.

A hartai társadalom, közélet, helyi hatalom, valamint a közösség identitásának korszakonkénti elemzésével azt az ívet igyekszem megrajzolni, amelynek kezdőpontján egy *német*, a paraszti közösségekre többnyire jellemző apolitikus, munkaközpontú helyi társadalom, végpontján pedig egy jelentős mértékben asszimilálódott, identitás szerkezetében jelentős változásokon átesett, *(részben) német származású* közösség áll. A hartai németek sorsfordulóit a nagypolitikai folyamatokba ágyazva (de azokra legalábbis mindenképpen reflektálva) igyekszem bemutatni, mivel a helyi történések a helyben megfogalmazódó igények és a kívülről érkező hatások eredőjeként értelmezhetők. Ennek megfelelően vizsgálatomban külön figyelmet szentelek annak a kérdésnek, hogy a hartaiak német és/vagy magyar identitása mennyiben a csoport önmeghatározása és valódi belső igénye szerint formálódott, s mennyiben volt az a külső aktorok által (esetleg erőszakosan) közvetített konstrukció. Mivel Harta a magyarországi német településekkel összehasonlítva nem járt be atipikus utat, a község történelmének nemzetiségi szempontokra koncentráló elemzése hozzájárulhat a magyarországi németiség 20. századi sorsának pontosabb megismeréséhez is.

Könyvemben az 1920 és 1989 közötti időszakot négy fejezetre bontva vizsgálom. Az első részben a két világháború közötti hartai társadalmat és a német közösség identitását elemzem. A második rész az 1930–45 közötti időszak történetét dolgozza fel, amikor is a nemzetiségi kérdés a falu történetét immár komolyan befolyásoló tényezővé lépett elő, megosztva a helyi német közösséget is. A harmadik fejezet a számonkérés, a kitelepítés és a betelepülés kérdéskörével foglalkozik, míg a negyedik a hartai németiség sorsát vizsgálja a szocialista korszakban, egészen a rendszerváltásig. A függelékben közölt 15 forrás igyekszik az olvasó számára közelebb hozni, és ezzel jobban megvilágítani a vizsgált hét évtized eseményeit, folyamatait.

A magyarországi németek első világháborút követő történelmének korszakonkénti feldolgozottsági szintje nagy eltéréseket mutat. A két világháború közötti időkkel foglalkozó történettudományi munkák jelentős részben politika- és szervezettörténeti megközelítésűek. Bellér Béla, Fata Márta, Norbert Spannenberger, Tilkovszky Loránt, és Johann Weidlein (egymástól néha homlokegyenest eltérő szemléletű) munkássága révén a magyar kormányzatok nemzetiségi politikájáról, valamint a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület és a Volksbund tevékenységéről meglehetősen pontos információkkal rendelkezünk. A magyarországi németiség társadalomtörténeti megközelítésű vizsgálatára azonban eddig csak jó részt németországi szerzők, többek között Gerhard Seewann, Holger Fischer és Wolfgang Aschauer vállalkoztak.

Az 1945–1948 közötti számonkérés, valamint a helyi német társadalmakat megroppantó ki- és betelepítési folyamatok történetével kapcsolatban is alapvető munkák születtek. Fehér István, Füzes Miklós, Szerényi Zoltán, Tóth Ágnes, Zielbauer György, Zinner Tibor monográfiáinak köszönhetően a németek szá-

monkérésének és kitelepítésének nemzetközi, bel- és gazdaságpolitikai összefüggései mára már jórészt ismertek. Ezenkívül a nyolcvanas évek második felétől főként a megyei levéltárak (Bács-Kiskun, Tolna, Baranya) munkatársainak köszönhetően egy sor esettanulmány is született a folyamatok helyi és regionális szintű megjelenéséről. A magyarországi németek történetének kutatásában jelenleg ez a vonulat tekinthető a legerőteljesebbnek. Fiatal történészek sora (Gonda Gábor, Krisch András, Marchut Réka, Somlai Péter stb.) foglalkozik a kitelepítés összefüggéseinek vizsgálatával.

Az 1949–1989 közötti időszak részletekbe menő, széles körű levéltári forrásbázisra támaszkodó, átfogó vizsgálatával azonban a mai napig adós a kérdéssel foglalkozó történettudomány. Fehér István, Kővágó László monográfiái, Föglein Gizella tanulmányai a nemzetiségpolitika főbb lépéseit, illetve állomásait rekonstruálták, Gerhard Seewann, Wolfgang Aschauer pedig a magyarországi németek körében bekövetkezett társadalmi változások vizsgálatára tettek kísérletet néhány művükben. Fontos forráskiadások is születtek az ezredforduló után Balogh Sándor, Föglein Gizella és Tóth Ágnes szerkesztésében.

A magyarországi német településekre koncentráló, valóban színvonalas községtanulmányok száma a mai napig meglehetősen korlátozott, s nagy részük nem is a történettudomány eszköztárával igyekezett, illetve igyekszik tárgyat megközelíteni. A két világháború között a Jakob Bleyer, majd Franz Basch és Anton Tafferner által szerkesztett *Deutsch-Ungarische Heimatsblätter* (s jogutódai) köré csoportosuló (jelentős részben német vagy német származású) szerzőgárda az 1930-as években nagy hangsúlyt fektetett arra, hogy történelmi, néprajzi, szociográfiai tanulmányaiban a német települések történetének egy-egy aspektusát, általában a németek betelepülését, illetve (akkori) jelenét feldolgozza. Erre az időszakra tehető Fél Edit Hartáról készített, ma már klasszikus néprajzi monográfiájának születése is. A szerzőgárda túlnyomó részének a második világháború után el kellett hagynia Magyarországot, s ezután évtizedek teltek el, amíg a kérdés ismét aktuálissá válhatott itthon. A legtöbb, helyi társadalmat vizsgáló községtanulmány kétségtelenül szociológusok és kulturális antropológusok tollából született. Kovács Katalin például Németbóly két világháború közötti társadalmának alapvonásait kutatta, Váradi Monika Mária pedig a két világháború közötti „polgárosuló” Pilisvörösvár helyi társadalmának rekonstrukcióját végezte el, felhasználva a kulturális antropológia eszköztárát is. Bindorffer Györgyi Dunabogdánnyal foglalkozó monográfiája az identitás kérdését vette górcső alá, amikor a helyi német lakosok etnikai és nemzeti azonosságtudatát változásában vizsgálta.

Szemben a legtöbb magyarországi településsel, a kimondottan Hartával foglalkozó szakirodalom mennyisége és minősége is jelentős. Számos nagylélegzetű és forrásmunkának is kitűnően alkalmas munka született az elmúlt évtizedekben, amelyek – legalábbis részben – a hartai nemzetiségi viszonyokat is vizsgálják. Fél Edit

fentebb említett 1935-ös monográfiája nyitja a sort, amelyet több, a szocialista érában, majd pedig a rendszerváltást követően megjelentetett publikáció is követ. Nagy Béla a hartai Lenin, Hatvani Dániel pedig az Erdei Ferenc Tsz történetét dolgozta fel, 1985-ben pedig a község Gallé Tibor szerkesztésében megjelentetett egy nagyon fontos tanulmánykötetet, amely különböző aspektusokból vizsgálta a település múltját. Boros Marietta a hartai bútorfestés hagyományát és jellemzőit dolgozta fel 1982-es monográfiájában. H. Barta Lajos 1999-es interjúkötetében a múlt és a jelen legfontosabb kérdéseire kereste a választ, míg Halasi László evangélikus lelkész a helyi evangélikus gyülekezet három évszázados történetét dolgozta fel 2003-ban. A Hartai Német Nemzetiségi Hagyományörző Táncegyüttessel az együttes koreográfusa és vezetője jelentetett meg 2005-ben egy színvonalas munkát.

A korabeli hartai események rekonstrukciójához jelentősen hozzájárulnak a német és magyar nyelvű sajtótermékek is. A nemzetiségi lapok (*Sonntagsblatt, Deutscher Volksbote, Freies Leben, Neue Zeitung, Deutsche Zeitung*) által leközölt cikkek mennyisége természetesen a legjelentősebb, de a különböző megyei vagy országos heti- és napilapok hasábjain is fel-feltűnt a település, legnagyobb számban természetesen a negyvenes évek második felében, a kitelepítés kapcsán.

Munkámban a rekonstrukcióra és elemzésre felhasznált források gerincét a levéltárakban őrzött egykorú dokumentumok képezik. A hartai, illetve a Hartával foglalkozó közigazgatási és egyéb szerveknél keletkezett iratanyagok jelentős részét a Bács-Kiskun Megyei Önkormányzatok Levéltárában őrzik. Emellett fontos forráscsoportot jelentenek a Pest Megyei Levéltárban található főispáni iratok is. A Magyar Országos Levéltár fondjaiban csak meglehetősen kevés, kimondottan Hartával foglalkozó dokumentumot őriznek. Annál gazdagabb lelőhelynek számít viszont az Evangélikus Országos Levéltár, ahol a rendkívül aktív és magát a nemzetiségi ügyekben is exponáló hartai lelkész, Palotay Gyula püspököknek írt levelei és az arra adott válaszok is jórészt megtalálhatók. Az 1945 utáni számonkérés emberi vonatkozásainak árnyalását nagyban segítették az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában őrzött dossziék.

A két világháború közötti társadalmi rétegződés és a gazdasági viszonyok bemutatása a Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, illetve a Központi Statisztikai Hivatal népszámlálási adatfelvételeinek különböző közleményeiben megjelentetett – egyéb helyi, levéltárakban fellelhető források által korrigált – kiértékelése alapján történt. A helyi társadalom működésének bemutatásához, illetve az írott források által közvetített kép finomításához, plasztikusabbá tételéhez pedig a különböző szempontok (a falu életében betöltött meghatározó szerep, a felmenők eltérő gazdasági, társadalmi helyzete) szerint kiválasztott adatközlők által adott – egymással és a levéltári forrásokkal ütköztetett – interjúi járultak hozzá.

Végezetül köszönettel tartozom azoknak, akik a munka különböző fázisaiban kérdéseikkel, észrevételeikkel, kritikai megjegyzéseikkel segítségemre voltak: Baumgartner Bernadettnek, Bárdi Nándornak, Bognár Szabinának, Juliane Brandtnak, Dobos Balázsnak, Feischmidt Margitnak, Filep Tamás Gusztávnak, Grósz Andrásnak, Juhász Pálnak, Kucsera Csabának, Marchut Rékának, Somlai Péternek, Szabó Orsolyának, Tóth Ágnesnek, Vári Andrásnak, és Vitári Zsoltnak. A levéltári kutatások során munkámat Tanczos Tiborné (Bács-Kiskun Megyei Önkormányzatok Levéltára) és Soós Mihály (Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára) kiemelten támogatta. Külön köszönet illeti a Harta község életében az elmúlt évtizedekben meghatározó szerepet játszó Nánai Andrást és Gottschall Pétert, akik a kézirat elkészülte után megosztották velem észrevételeiket, és így hozzájárultak ahhoz, hogy a szöveg elnyerje végső formáját.

A könyv megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap és az MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete anyagi támogatása tette lehetővé.

Budapest–Soltvadkert, 2011. szeptember 5.

HARTA – EGY NÉMET TELEPÜLÉS A DUNA MENTÉN A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

Letelepedés, népmozgalmi adatok, etnodemográfiai mutatók

Az első német telepesek 1720 és 1724 között, feltehetően 1723-ban érkeztek Ráday Pál Duna menti birtokára. Annak a migrációs hullámnak a részeként jutottak el a Budától és Pesttől kb. 100 km-re délre fekvő vidékre, amely a 18. század elején indult a német államokból a harmincéves háború pusztításai, az elviselhetetlen adóterhek, a vallási türelmetlenség, valamint a német parasztgazdaságokra jellemző zárt, csupán az elsőszülött fiút birtokhoz juttató öröklési rend miatt a Magyar Királyság török hódoltság alatt elnéptelenedett területei felé.¹ Hartára a telepesek több hullámban és különböző területekről érkeztek a 18. század folyamán.² A földesúrral 1724-ben kötött szerződés még csupán 32 családot sorolt fel, ezekhez azonban 1725-ben további 21, majd 1926-ban újabb 10 csatlakozott. 1730-ra az itt élő német családok száma már 80-ra nőtt.³ 1744-ben 144, majd 1760-ban 164 további család érkezett a Ráday-birtokra.⁴ Az 1730-as évek végén Ráday Pál özvegye szlovákokat is telepített a területre a németek mellé.⁵ E családok esetében azonban gyorsan lezajlott a németekhez való asszimiláció, amely a nyelvváltással vált teljessé. Szokásaikat elhagyták, és csak nevük, valamint néhány néprajzi

¹ A német betelepítések kérdéskörének nagy szakirodalma van. A folyamatokat, összefüggéseket összefoglalóan bemutatja pl. Varga J. János: *Német betelepítések Magyarországra a 17–18. században*. In: Zsolt Vitári (Hrsg.): *Minderheiten und Mehrheiten in ihren Wechselbeziehungen im südöstlichen Mitteleuropa. Festschrift für Gerhard Seewann zum 65. Geburtstag*. Pécs, 2009. 23–34. Gerhard Seewann–Karl-Peter Krauss–Norbert Spannenberger (Hrsg.): *Die Ansiedlung der Deutschen in Ungarn. Beiträge zum Neuaufbau des Königreiches nach der Türkenzeit*. München, 2010.

² Erre enged következtetni Ráday Pál latin nyelvű, 1728-ban a községnek adott szabályrendeletének néhány sora is: „... semmiféle jól megszervezett közösség, főleg az övék, amely különböző nyelvűekből tömörült össze, ennél fogva különböző szokásokat és erkölcsöket hozott magával... a törvény szigorú korlátozása nélkül együtt élni és így tartósan és boldogan fennmaradni nem lehet képes...” Idézi Dr. Schmel Péter: *Harta*. In: Gallé Tibor (szerk.): *Adalékok Harta történetéhez*. Budapest, 1983. 18.

³ Fél Edit: *Harta néprajza*. Budapest, 1935. 3.

⁴ Marietta Boros: *Bemalte Bauernmöbel von Hartau/Harta*. Budapest, 1999. 18.

⁵ Dr. Schmel: i. m. 22–23.

örökség – például a kék szín hangsúlyos jelenléte a ruhaanyagokban – utalt a 19. században arra, hogy a településnek egykor szláv lakói is voltak.⁶

A telepések eredetéről a mai napig nem állnak rendelkezésre biztos információk. A néphagyomány szerint a hartaiak Württembergből érkeztek Magyarországra. Ezt a feltevést azonban a községben beszélt nyelvjárást, szokásokat és viseletet ilyen szempontból is vizsgáló Fél Edit néprajzkutató szerint valójában semmi sem támasztja alá. Ő eredendően sokkal inkább hessen-pfalzi eredetre gyanakszik, megjegyezve azonban, hogy biztosan több helyről érkeztek a telepések, hiszen több hullámban népesítették be a falut.⁷ Ennek egyik fontos bizonyítéka néhány francia eredetű családnév (Galle, Arras, Wiand), amely a feltevések szerint elzász-lotaringiai származásról tanúskodik.⁸ A különböző területekről érkezők által használt nyelvjárások összezsírozódása idővel létrehozta a „hartaisch”-t ami a hétköznapiakban a közösség érintkezési nyelve lett.⁹

A jövevények zsellérként telepedhettek le a Ráday-birtokon, és 626 négyszögöl földet kaptak házhelyre, 800-at szántónak, 1050-et pedig legelőnek. A házhelyért évente 18 nap robot, a földhasználatért tized, a szőlőért kilenced járt a földesúrnak. 1774-ben a zsellérek a robotot már pénzben is megválthatták.¹⁰ Mivel saját földjük nem volt, legtöbbször napszámba jártak a környék földesuraihoz. Ez a helyzet akkor kezdett megváltozni, amikor elkezdtek először földet bérelni, majd vásárolni. Az első bérleményük 1796-ban Bojár és Mikla pusztá volt, amelyekből 1846-ban 3700 holdat meg is vásároltak.¹¹ A területek bérlése, majd vásárlása tovább folytatódott, és a falu határát a 19. század végére mintegy 10 ezer kat. h.-ra kerekítették ki. A 20. század elején a település közigazgatási határai között azonban a külterületek beszámításával valójában már ennél jóval nagyobb területű birtokállományról beszélhetünk, mivel több nagybirtokos földje is hivatalosan Hartához tartozott (mintegy 12 ezer kat. h.), sőt a kalocsai érseki uradalom területeinek (Érsekharta) egy részét is besorolták a hartai földek közé, amivel az így összességében csaknem 29 ezer kat. h.-ra nőtt.¹²

Mivel a németek betelepülését követő évtizedekben meglehetősen nehéz volt az élet a településen, és eleinte sem a házhelyek számára kiosztható terület, sem pedig a művelhető föld nem volt elegendő, ezért sokan elhagyták a falut abban a reményben, hogy másutt kedvezőbb életkörülményeket találnak majd. 1745-ben, majd 1765–68 között például több család is áttelepült Soltvadkertre. A népességekibocsátó funkció a későbbiekben sem szűnt meg Hartán: 1785-ben 20 család hagyta el a fa-

⁶ Fél: i. m. 5.

⁷ Uo. 4.

⁸ Uo. vö. Dr. Schmel: i. m. 19–20.

⁹ Fél: i. m. 127.

¹⁰ Uo. 6.

¹¹ A tranzakcióról és a 19. századi területgyarapodásokról lásd Galgóczy Károly: *Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye monographiája*. Budapest, 1877. 318.

¹² A külterületeken található birtokosok földjeinek nagysága 1911-ben 19 779 kat. h. volt. Rubinek Gyula: *Magyarországi Gazdaczímtár*. Budapest, 1911.

lut Zombor irányába, majd a 19. század elején többen is továbbköltöztek Bács-Bodrog megyébe.¹³ A 19–20. század fordulóján a szegényebb néprétegek közül sokan Amerikában próbáltak szerencsét, vagy a fővárosba költöztek a nyomor elől. Ennek ellenére a település lakossága, amely híres volt arról, hogy a szülők sok gyermeket vállalnak, egészen a második világháborúig rohamosan nőtt. Ehhez persze hozzájárult a külterületek Harta igazgatása alá kerülése is, de a természetes szaporodás a környék települései közül is Hartán volt messze a legmagasabb.

1. táblázat

*Természetes szaporodás Hartán az 1901–1910. évek átlagában*¹⁴

	<i>Harta</i>	<i>Dunapataj</i>	<i>Járás</i>
Házasságkötés	9,5	9,2	9,5
Élve születés	42,5	29,5	32,8
Halálozás	24,2	24,8	24,7
Természetes szaporodás	18,3	4,7	8,1

Ez a tendencia a két világháború között tovább folytatódott. Szabados Sámuel tisztiorvos elemzése szerint az 1896–1935-ös évek átlagában Hartán a természetes szaporodás 14,7 ezrelék volt, szemben a járási átlag 6,5 ezrelékkal. Ennek megfelelően a születési arányszám is Hartán volt messze a legmagasabb. Míg a járás többi falvaiban átlagosan a szegény rétegeknél 28,2, az 5 kat. h.-nál nagyobb birtokkal rendelkezőknél pedig 9,7 ezrelék volt az élve születések aránya, addig a hartai német napszámosoknál és gazdasági cselédeknek ez a mutató 40,4, a birtokosoknál pedig 16 ezrelék volt.¹⁵ A szerző szerint a természetes szaporodás nemzetiiségi aspektusa egyértelműen tetten érhető az egyes felekezethez tartozók születési arányszámának összevetésekor.

2. táblázat

*Élveszületések 1000 lélekre vallás szerint 1926–35*¹⁶

<i>Járás és község</i>	<i>Római katolikus</i>	<i>Evangelikus</i>	<i>Református</i>
Dunavecsei járás Harta nélkül	27,5	17,9	19,6
Hartai németek	35,9	27,5	26,4

¹³ Jakob Bleyer: *Das Deutschtum in Rumpfungarn*. Budapest, 1928. 51. Dr. Schmel Soltvadkertet, Mezöberényt Ikladot, a bácskai Kucurát, és a Temesvár melletti Lieblinget említi meg főbb elvándorlási célállomásként. Dr. Schmel: i. m. 85.

¹⁴ *A Magyar Szent Korona országainak 1901–1910. évi népmozgalma községenként*. Budapest, 1913. 193.

¹⁵ Szabados Sámuel: A német nemzetiségű Harta javítja a dunavecsei járás szaporodási arányszámát. *Délpestmegye*, 1941. november 29. 2.

¹⁶ Szabados Sámuel: *Adatok az egyke kérdéshez a dunavecsei járás népesedési viszonyai alapján. Különnyomat a „Népegészségügy” 1937. évi 13. számából*. 2.

Szabados nem elemezte a hartai németek magas természetes szaporodásának okait, s a tények rögzítése mellett megelégedett azzal a megállapítással, hogy ebben szerepet játszhatnak a közösség Németországból magával hozott hagyományai is. Megjegyezte azonban, hogy feltehetően az is hozzájárul a Harta és a szomszéd magyar falvak közötti különbséghez, hogy a német lányok gyakran már 14–15 éves korukban férjhez mentek, s így a gyermekáldás is korábban érkezett náluk, mint a magyar családoknál.¹⁷

Harta a dunavecsei járás egyetlen, többségében német anyanyelvű lakosok által lakott települése volt, amely a 18. század utolsó harmadáig még csaknem tisztán német községnek számított. 1860-ban a Magyar Tudományos Akadémia településstatisztikai felmérése szerint még kevés kivétellel német nemzetiségű lakosok éltek a faluban. Ezt megerősíti az a tény is, hogy a protestáns (evangélikus és református) telepesek leszármazottai közül ekkor 1936 evangélikus és 399 református élt a településen, szemben a 21 katolikus és 29 zsidó lakossal.¹⁸ A 19–20. századi népszámlálási adatfelvételek azonban egyre nagyobb arányú magyar lakosság megjelenését regisztrálták a településen. Ez egyértelműen annak a ténynek volt köszönhető, hogy ekkorra Harta közigazgatási területe jelentősen kibővült, mivel a környező közép- és nagybirtokok egy részét adminisztratív úton a községhez csatolták, s az ezeken dolgozók jelentős része a környékbeli magyar falvakból telepedett át a földbirtokosok területeire.

3. táblázat

A hartai lakosság anyanyelvi megoszlása 1880–1941¹⁹

	Összlakosság	Anyanyelv		
		Német	Magyar	Egyéb
1880	3 794 – 100%	2 678 – 70,6%	866 – 22,8%	250 – 6,6%
1890	4 402 – 100%	3 020 – 68,6%	1 325 – 30,1%	57 – 1,3%
1900	4 767 – 100%	3 110 – 65,2%	1 561 – 32,8%	96 – 2,0%
1910	4 967 – 100%	2 962 – 59,6%	1 968 – 39,6%	37 – 0,8%
1920	5 035 – 100%	3 494 – 69,4%	1 480 – 29,4%	61 – 1,2%
1930	5 419 – 100%	3 568 – 65,8%	1 767 – 32,6%	84 – 1,6%
1941	5 815 – 100%	3 574 – 61,5%	2 181 – 37,5%	60 – 1,0%

A községsoros adatfelvételek pusztá számsorai elfedik azt a realitást, hogy maga a falu az idők folyamán egyre növekvő külterületek nélkül majdnem tisztán német település maradt a két világháború között is. Az 1930-as népszámlálás Hartán

¹⁷ Uo. 1.

¹⁸ Horváth M. Ferenc–Szabó Attila (szerk.): *Pest-Solt megye 1860. évi település-statisztikai leírása*. Budapest, 2000. 186.

¹⁹ *Magyarország Történeti Statisztikai Helyiségnévtára. 8. kötet. Bács-Kiskun megye*. Budapest, 1996. 77–78.

például a lakosság 65,8%-át találta német anyanyelvűnek. A külterületeken élők közül 1475 személy volt magyar és 552 német anyanyelvű.²⁰ 1930-ban tehát magában a 3316 lakosú faluban 3016 német anyanyelvű személy élt, ami a lakosság 90,9%-át tette ki, a magyar anyanyelvűek aránya pedig csupán 8,8% volt.²¹

A németek és magyarok mellett 1930-ban még 78-an, majd 10 évre rá már csak 46-an vallották magukat szlovák anyanyelvűnek a község területén.²² A 19. században még éltek ugyan cigányok is Hartán, s emléküket egy dülő elnevezése is őrizte (Zigeunerhügel), a két világháború között azonban már nem volt a falunak egyetlen cigány lakója sem.²³ 1860-ban a településen még 29 zsidó lakos élt. A zsidó családok száma azonban a két világháború között háromra csökkent. 1944-ben, elhurcolásuk előtt a 13 zsidó származású hartai lakos közül 11 tartózkodott még a településen, egy személyt addigra munkaszolgálatosként a frontra vittek.²⁴ A faluba bejelentett egyetlen igazán jómódú zsidó kereskedő, Löwy Ignác pedig a zsidótörvények bevezetése után elhagyta Hartát, és Budapestre költözött.

A hartai németek identitás szerkezete a két világháború között

A hartai őslakosok számára a német identitás a harmincas évek elejéig az egyén és a közösség szintjén is csupán egy volt az önmeghatározásban fontos szerepet betöltő, egymással esetenként konkuráló identitáskomponensek közül.²⁵ A nemzetiségi hovatartozás az értékek hierarchiájában addig sohasem került kizárólagos, mindent felülíró helyzetbe, annál is kevésbé, mivel a közösség *evidenciaként megélt* német identitása lényegében egy premodern állapot konzervált és a helyi viszonyok által némileg módosult változatának felelt meg. Ennek legfontosabb összetevői a megőrzött és a hétköznapi szintjén is használatban maradt nyelv

²⁰ Bercsényi József: A hartaiak és a szövetség. In: Gallé: i. m. 126. A magyar anyanyelvűek számát gyarapították az Állampusztán őrzött rabok is, 1930-ban mintegy 130-an.

²¹ A rendelkezésre álló adatsorok nem egyeznek teljesen, ezért a hibaszázalék plusz-mínusz 0,2 százalékpont.

²² Magyarország Történeti Statisztikai Helységnévtára. 8. kötet. Bács-Kiskun megye. Budapest, 1996. 78.

²³ Fél: i. m. 5.

²⁴ Kimutatás a Harta községben lakó összes zsidó személyekről. Harta, 1944. április 7. BKMÖL, V 336. 20. doboz. 1957/1944. „A vallást nem tartottuk, mert nem volt a közelben templom, sem lehetőség hogy a vallást gyakoroljuk. Nagyapám, nagyanyám – amennyire tudom – kereskedő, vegyeskereskedő volt Hartán. Általában a zsidó családok kereskedelemmel foglalkoztak. Nem volt földjük, nem volt nagy tőkéjük, tehát kiskereskedést alakítottak, ahol a falusi igényekhez mérten rakták tele vagy félig tele a kis boltjukat... Hartán 3 zsidó család élt összesen. Két idős néni egy kis vegyesbolttal, a falu teljesen más részén... Rajtuk kívül volt még a Reichenberg család. A Reichenberg családnak volt egy női tagja, és két gyerek, hasonló korúak hozzánk.” Interjú L. B.-vel. 2008. 04. 07. MTA KI, 1, 4.

²⁵ Az egyén és a közösség identitásának összetettségéről, dinamikájáról összefoglalóan lásd Zsuzsanna Gerner: Inwieweit sind Identitätskonzepte zeichenbasiert? Zum Stellenwert von Sprache bzw. Sprechen bei der Identitätsbildung der Deutschen in Ungarn. In: Vitári: *Minderheiten...* i. m. 250–251.

mellett a közös származás tudata, valamint a szomszéd falvakétól többé-kevésbé eltérő munka- és tárgyi kultúra, valamint a népi kultúra hagyományai voltak.²⁶

A német identitástudat – hasonlóan a többi magyarországi német telepes faluhoz – egy prenacionális állapotot rögzített.²⁷ Az evidenciaként megélt *hartai német* identitásba ugyanis nem épült, mert nem is épülhetett be a német nemzet-tudat. Németországra nem tekintettek anyaországgént, mivel a közösség tagjainak ősei a németországi területekről elvándorolva, új állami főhatalom alá kerülve szükségképpen kimaradtak a német nemzetté válás 19. századi közös történelmi élményéből. A hartai németekre is igaz az a megállapítás, hogy „...a haza mint élettér és tapasztalati keret, a megélhető, belakott és elsajátított tér, a helyhez való ragaszkodás és földhözkööttség, a megélt idő, az emlékezetben megőrzött történelem, a kollektív cselekvés mind Magyarországra vonatkoznak.”²⁸ A hartaiak számára tehát ebben az összefüggésben *mindenekelőtt a lokális identitás volt meghatározó*, ami természetszerűleg együtt járt a közös múlt, nyelv és vallás tudatával.²⁹

A magyar falvak gyűrűjében elhelyezkedő, a nagyobb német településterületektől elvágyva, nyelvszigetként élő német település a két világháború között is megőrizte a hétköznapi érintkezés keretei között a kommunikáció eszközeként a német nyelvet, pontosabban a *hartai németet*. Ez a tény szükségképpen hozzájárult a környező települések magyar nyelvű többségi lakosságával szemben kialakult mi-ők tudat megerősödéséhez, a német azonosságtudat megmaradásához.³⁰ De a német identitást a német nyelvhasználat mellett a német területekről magukkal hozott hagyományok és népszokások egy részének továbbélése is erősítette. Míg ugyanis a tárgyi világ jelentős része a 20. századra alapvetően már nem különbözött a magyar falvak tárgyi világától, addig a szokásvilág és a közösség belső élete továbbra is „megmaradt németnek”.³¹

Az elkülönülés, egyáltalán a különbözőség gyakran a külső megjelenés, a népviselet tekintetében is tetten érhető. A hartai németek esetében a huszadik század első felében ebben az összefüggésben vegyes volt a kép. A férfiak egy emberöltő után átvették a szomszédos magyar falvak viseletét, a nők azonban még a két világháború között is őrizték a német területekről magukkal hozott népviseletet. Az ő esetükben csak a századforduló táján kezdtek egyesek átvenni egy-egy ruhadarabot az általuk ismert magyar viseletekből.³²

²⁶ Hasonló következtetést vont le Bindorffer Györgyi is a dunabogdányi németek két világháború közötti német identitásáról. Bindorffer Györgyi: *Kettős identitás. Etnikai és nemzeti azonosságtudat Dunabogdányban*. Budapest, 2001. 139.

²⁷ Vö. Gerhard Seewann: *Das Ungarndeutschtum 1918–1988*. In: Gerhard Seewann: *Ungarndeutsche und Ethnopolitik. Ausgewählte Aufsätze*. Budapest, 2000. 108.

²⁸ Bindorffer: i. m. 120.

²⁹ A magyarországi németek faluhoz és faluközösséghez való viszonyáról, a szülőfalunak az ön-meghatározásban betöltött kiemelt szerepéről lásd Gerhard Seewann: *Siebenbürger Sachse, Ungarndeutscher, Donauschwabe? Überlegungen zur Identitätsproblematik des Deutschturns in Südost-europa*. In: Seewann: *Ungarndeutsche...* i. m. 100–101; Aschauer: i. m. 71.

³⁰ A kérdéshez lásd Gerner: i. m. 252.

³¹ Fél: i. m. 128.

³² Uo. 66.

A hartai németek sajátos értékrendjük, munkakultúrájuk és munkamoráljuk alapján is láthatóan különböztek a szomszédos magyar falvak lakosságától. A környék magyar nemzetiségű falvai is legendásnak tartották munkaközpontú életvitelüket és munkabírásukat. A felkelő nap már kint találta a gazdákat birtokaikon. Ezzel függött össze a hajnali háromkor megkonduló harangszó is. Ráadásul a mezőgazdasági munkákból (szemben pl. Dunapatajjal és Akasztóval) a nők is kivették a részüket. A kemény munka mellett a földbirtokok kikerekítését célzó állandó takarékoság, a ház körüli tisztaság és a rendszeret is német (tehát hartai) erénynek számított a környék falvaiban.³³

A hartaiak önképének és így identitásának is fontos eleme volt az erős közösségi szellem. A visszaemlékezők kivétel nélkül megemlítik ezt mint a közösséget összetartó egyik legfontosabb hartai tulajdonságot. Ennek kialakulásában feltehetően nagy szerepet játszott az idegen földre való betelepülés közös élménye és az azt követő évtizedek sok nehézsége, ami érthetően felerősítette az emberekben az egymásra utaltság érzését.³⁴ A természeti katasztrófák (Duna áradása), a tűzvészek, de a közmunkák és a kölcsönös segítségen alapuló építkezések is hozzájárultak a közösség iránt érzett felelősség tudatosításában.

Az összetartás alapvető parancsa akkor sem tűnt el, amikor a negyvenes években a nemzetiségi kérdés már megosztotta a falut: „*Akkor a községnek az a fele is összetartott, meg amaz a fele is összetartott* [t. i. A Volksbund hívei és az azt ellenzők. – E. F.]. *De ha baj volt, akkor a végtelenségig segítették egymást. Például, ha valakinek leégett a háza, akkor nem volt olyan, hogy én nem megyek oda. Vagy ha épültek a házak, akkor is összefogtak.*”³⁵

Mivel a hartai német családok sok gyereket vállaltak, a rokonságok is meglehetősen nagyok voltak. Ráadásul egy-egy gyermeknek gyakran 10-15 keresztszülője is volt.³⁶ A házakban nemritkán 2-3 generáció is együtt élt, ami a környező magyar településekre nem volt jellemző.³⁷ A közösség értékrendjében a rokonság mellett a jó szomszédság ápolásának – Fél Edit szerint még Németországból magukkal hozott – parancsa kiemelt szerepet kapott. A szomszédok amellet, hogy egy család hétköznapi érintkezéseiben kiemelt szerepet játszottak, a családi ünnepekből is kivették részüket: meghívást kaptak a disznóvágásra és a lakodalmakra is.³⁸

Egy közösség szociális érzékenységét jól mutatja, hogy miként gondoskodik, egyáltalán gondoskodik-e a magatehetetlenekről, öregekről és betegekről. Hartán,

³³ A kérdésről lásd Sz. Kőrösi Ilona: Paraszti értékrend két nemzetiségi közösségben. In: *Dunai táji találkozás*. Kecskemét, 1992. 85–90.

³⁴ Dr. Schmel: i. m. 39.

³⁵ Interjú A. N.-nel. 2008. 07. 22. MTA KI, 2. Vö. Sz. Kőrösi: i. m. 90.

³⁶ Interjú A. N.-nel. 2008. 07. 22. 2.

³⁷ A generációk együttélésében – az idősekről való gondoskodás mellett – természetesen a gazdasági kényszer is szerepet játszott. A fiatalok ugyanis mindaddig, amíg nem tudtak házat építeni, a szülőknél maradhattak. Ráadásul az örökséget (föld) a gyerekek általában azután kapták csak meg, hogy a szülők abbahagyták az aktív tevékenységet. Szabóné: i. m. 11–12.

³⁸ Fél: i. m. 124.

amint arra anyagi lehetőség nyílt, szegényházat állítottak fel és működtettek azon szegények számára, akik mögött már nem álltak családok.³⁹

Annak, hogy a betelepülést követő csaknem két évszázadban a hartai német-ség nem olvadt be a magyarságba, kétségtelenül jelentős szerepet játszott az a tény, hogy a magyar falvak gyűrűjében fekvő településre az endogámia volt jellemző, amit nemcsak az eltérő nyelv és kulturális háttér erősített, hanem házasság kérdésében a falu lakosainak konzekvens, a szomszéd települések katolikus lakossága felé lezáró protestantizmusa is.⁴⁰

4. táblázat

Felekezeti megoszlás a dunavecsei járásban 1941-ben, %-ban⁴¹

	<i>Róm. kat.</i>	<i>Gör. kat.</i>	<i>Ref.</i>	<i>Evang.</i>	<i>Görög- keleti</i>	<i>Izr.</i>	<i>Egyéb</i>
Apostag	41,0	–	25,7	30,7	0,1	2,5	0,0
Dunaegyháza	5,6	0,2	2,9	90,6	–	0,4	0,3
Dunapataj	42,3	0,2	52,0	1,8	0,0	1,9	1,8
Dunavecse	29,1	0,2	62,5	5,1	0,0	1,7	1,4
Harta	27,5	0,5	18,8	52,7	0,1	0,3	0,1
Ordas	23,4	0,1	75,0	1,1	–	0,3	0,1
Solt	34,6	0,3	60,4	4,1	0,0	0,5	0,1
Szalkszentmárton	31,0	0,2	66,0	1,8	0,1	0,7	0,2
Összes	32,3	0,2	47,1	18,7	0,0	1,1	0,6

A magyar nemzeti ébredés, és nemzetépítés folyamata azonban nem hagyta érintetlenül a német közösség identitását sem. A húszas évekig alapvetően három olyan fontos esemény történt, amely a magyar állami politika szövetébe fonta a helyi politika szálait, s az eseményekbe való bekapcsolódással, a közös élményekkel tovább erősítette a magyar államra fókuszáló patriotizmust. Az 1848–49-es szabadságharcból Harta erejéhez képest rendkívüli mértékben vette ki a részét 134 nemzetőr kiállításával, s ez az emlék a vállalására mai napig büszke lakosság tudatában mély nyomot hagyott.⁴² Hasonlóan fontos esemény volt az első világháborúban való részvétel, s az elesett katonák emlékének ápolása. A harmadik fontos esemény a Tanácsköztársaság s annak leverése volt, amelyben helyi szinten – anélkül, hogy a falun belül komoly ellenségeskedések törtek volna ki – a közösség egy része pro és kontra exponálta magát.⁴³ A Harta és Dunapataj között 1919. június 23-án lezajlott 4-5 órás harc egyedülálló nagyságú volt a Duna-melléki ellenforradalom

³⁹ Asbóth Ferenc: Mit láttam Kiskőrös-Kunszentmiklósig a nagy Duna mentében? *Délpestmegye*, 1941. június 24. 2.

⁴⁰ Vö. Aschauer: i. m. 71.

⁴¹ *Az 1941. évi népszámlálás. Demográfiai adatok községek szerint.* Budapest, 1947. 582.

⁴² Dr. Schmel: i. m. 36.

⁴³ Harta közgyűlési jegyzőkönyvei. BKMÖL, V 336. 3. kötet. 43–65.

története során.⁴⁴ Az eseményeknek mindent egybevetve 7, más források szerint 8 hartai áldozata volt.⁴⁵ Közülük egy személyt a Rögtönítélő Forradalmi Törvényszék (Lenin-fiúk) ítelt halálra, a többiek pedig tűzharc áldozatai lettek.

Mindezek a történelmi események a közösségben rögzítették és tudatosították – ha nem is a hétköznapi szintjén – a magyar államhoz, a politikai nemzethez való tartozás tényét.

A magyar nyelv ismerete és használata már jóval a századforduló előtt megjelent a hartaiak életében. A közösségen belüli kommunikáció, valamint az evangélikus és református istentiszteletek nyelve továbbra is megkérdőjelezhetetlenül a német maradt, viszont a férfiak a századfordulón már kivétel nélkül beszéltek magyarul, jelentős részben a katonaság intézményének, valamint a szomszéd falvak lakosaival való érintkezés szükségességének köszönhetően. Az állami és egyházi politika eredményeként a közigazgatásban használt nyelv és az óvodában, valamint az egyházi oktatási intézményekben zajló tanítás nyelve a 19. század utolsó harmadától már a harmadik osztálytól felfelé a magyar volt. (A hivatalos közösségi publikáció – *dobolás* – nyelve 1922-ig a német maradt, amikor a járási főszolgabíró egy rendeletben már az első világháború után felerősödött nacionalista közhangulatnak megfelelő érvrendszerrel magyarra változtatta azt.⁴⁶)

Hartán már az 1830-as évektől kezdve tanították a gyermekeket az iskolában a magyar nyelvre, ha ennek hatékonysága akkoriban még nyilvánvalóan nem is volt jelentős. Az 1870-es évektől kezdve azonban egyre nagyobb hangsúlyt fektettek a nyelv tanítására az egyházi iskolákban. Magánszemélyek és a Solti Takarékpénztár is például jutalmat tűztek ki azoknak a diákoknak, akik legjobban sajátították el a magyart.⁴⁷ „A magyar nyelv tanításában általában sok gondot, buzgóságot, sőt hazafias áldozatkészséget tanúsítanak a tanítók.”⁴⁸ 1888-ban a vallástan kivételével már a magyar volt a tannyelv Hartán.⁴⁹ Sőt 1921-ben az evangélikus egyház-község közgyűlésén a hívek úgy döntöttek, hogy az első négy osztályban a vallástanítás is folyjék magyar nyelven, a felső két osztályban pedig a tanulók kívánása szerint.⁵⁰

A magyar nyelv elsajátítása szempontjából kulcsfontosságú intézmény volt az 1892-ben alapított állami fenntartású óvoda, amelynek az infrastrukturális feltételeit a község biztosította, hiszen a hartaiak jelentős része ekkor találkozott éle-

⁴⁴ Romsics Ingác: *A Duna-Tisza köze hatalmi-politikai viszonyai 1918–19-ben*. Budapest, 1982. 159.

⁴⁵ Dr. Váry Albert: *A vörös uralom áldozatai Magyarországon*. Szeged, 1993. 56–57.; Rexa Dezső (szerk.): *Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyei közigazgatási lexikon*. Budapest, 1926. 178.

⁴⁶ A közösség racionális megfontolásokon nyugvó ellenállását bizonyítja, hogy egy idő múlva a vezetőség engedély nélkül ismét áttért a kétnyelvű dobolásra. A főszolgabíró a főispánnak. Duna-vecse, 1933. május. 14. PML, PPSK IV. 401. a. 19/1934.

⁴⁷ Halasi László: *A Hartai Evangélikus Egyház története 1723–2003*. Harta, 2003. 77.

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ Polster Gyula a püspöknek. Harta, 1932. augusztus 6. EOL, BEEK, 263. d. 1115/1932.

tében először a nyelvvél.⁵¹ Kezdetben csupán egy óvónő felügyelt a gyermekekre, de a magas létszám miatt 1918-tól kezdve még egy szakembert finanszírozott az állam. A gyermekek egymás között és a dajkával is németül beszéltek, de az óvónő egyik fő feladata az volt, hogy megismertesse velük a magyar nyelvet verseken, mondókákon, dalokon és imádságokon keresztül. *„Az óvodában tanultunk meg magyarul. Otthon a szülei csak svábul beszéltek velünk. Még felnőtt korunkban is sokat emlegettük nevetve, amikor az egyik lánypajtásom hazament és büszkén mondta:*

– *Mutti, ich kann schon ungarisch! (Anyu, én már tudok magyarul!)*

– *Ach so liebes Kind, daß muß ich hören! (Kedves gyermekem, ezt hallani akarom!)*

– *Gezeget garba, lábogat a bad alá! (Kezeket karba, lábakat a pad alá!)*⁵²

Az oktatás nyelve tehát Hartán a magyar volt. (Eltékintve az írás-olvasás és a vallási ismeretek német nyelven történő oktatásától.) Bár a szülők fontosnak tartották, hogy gyermekeik megtanulják az államnyelvet, a nyelv elsajátítása jelentős részben mégis külső befolyások (kényszerek) hatására történt. Gyakran azonban a nyelvtanulás felvállalt, tudatos stratégia eredménye volt. Több család is azért küldte ugyanis gyerekeit a szomszéd magyar településekre cselédnek, hogy azok ott rendszeren megtanuljanak magyarul.⁵³ *„Nagyanyám 1915–20-ban volt nagylány – mind a két oldalon tehetős gazdák voltak az ősei – és télen beadták Dunapatajra szolgálni, hogy megtanuljon magyarul.”*⁵⁴

Az életnek valójában egyetlen olyan területe volt, ahol a magyar, minden tudatos állami és egyházi beavatkozás nélkül, csaknem teljesen kiszorította a német nyelvet a húszas–harmincas évekre. Ez pedig – valószínűleg a katonaságtól leszerelt férfiaknak köszönhetően – a nóták szövege volt.⁵⁵

Az 1941-es népszámláláson felvett ívek tanúsága szerint a lakosság 91,3%-a tudott magyarul.⁵⁶ Ez a legkisebb arány volt a járás települései közül. (A szlovák településnek számító Dunaegyházán a lakosok 98%-a vallotta azt, hogy tudja használni az államnyelvet.) Ha a fenti adatot összevetjük a német anyanyelvű lakosság létszámával, akkor azt az eredményt kapjuk, hogy a német anyanyelvűek 86%-a tudott magyarul. A fennmaradó 14% feltehetően a kisgyerekekből és néhány idősebb asszonyból tevődött össze. Az önkéntes bevallás azonban természetesen semmit sem árul el a lakosok nyelvtudásának szintjéről, ezért az eredmény

⁵¹ Leitert Kristófné: A nemzetiségi óvodáztatás története Hartán. In: Székelyné Körösi Ilona–Szepesi Lajos (szerk.): *„Én iskolám, köszönöm most Neked.”* Kecskemét, 1997. 102.

⁵² Leitert Imréné Kohn Margit visszaemlékezését közli Szabóné Mészáros Mária: *Hartai játékkincsek*. Harta, 2008. 15.

⁵³ Fél: i. m. 126.

⁵⁴ Interjú J. G.-vel. 2007. 03. 04. MTA KI, 1.

⁵⁵ Voltak olyan nóták is, amelyek szövege félig magyar, félig német volt. Fél: i. m. 127. Vö. Dr. Schmel: i. m. 51.

⁵⁶ Az 1941. évi népszámlálás. Demográfiai adatok községek szerint. Budapest 1947. 583.

– különösen annak fényében, hogy az iskolába járók jelentős részének nyelvtudása komoly kívánnivalókat hagyott maga után – valójában megkérdőjelezhető.

Az 1930-as évek elejétől kezdve az addig jelentős részben reflektálatlan hartai német identitás kérdése bonyolultabbá, összetettebbé vált. Ekkoriban a lakosság egy – arányait tekintve kisebb – részében megjelent és megerősödött a magyarországi és össznemzetiséghez való tartozás gondolata és érzése. Ennek a változásnak több oka volt. A Magyarországi Német Népművelődési Egyesület ekkorra Hartára is kiterjesztette agitációját, és sikerült is megalapítania a szervezet helyi csoportját. Később, a világháború alatt pedig a Volksbund szervezte újjá az MNNE addigra szétesett közösségét, amely ekkor már a politikai helyzetnek megfelelően határozottabban lépett fel a nyelvi követelések érvényesítéséért. A másik, ellentétes irányba mozgó, tehát a feszültséget szükségképpen növelő külső impulzus az evangélikus egyház és a közigazgatás felől érte a lakosságot. Ezek a törekvések a német mozgalom aktivitását igyekeztek leszerelni, illetve kordában tartani, ami az érintett szereplők körében nemtetszést váltott ki.

A német nemzetiségi ébresztő törekvések természetesen a helyi társadalomban meglévő lefojtott elégedetlenségnek köszönhették – erősen korlátozott – sikerüket. Az istentiszteletek egy részének magyar nyelven történő megtartása, valamint a dobolás kérdése felvetette a nyelvi kérdés aktualitását, olyannyira, hogy többen az iskolák magyar oktatási nyelvének jogosultságát is kezdték megkérdőjelezni. A Volksbund megjelenésével pedig a szegényebb rétegek materiális ösztönzést is kaptak a mozgalomban való részvételle: közvetlenül az olcsóbb termékek ígéretével, közvetve pedig a nem is oly távoli földszerzés víziójával. A nemzeti-ségi kérdés ekkortól kezdve vált törésvonallá a hartai társadalmon belül. A lakosság nagyobbik része nem rokonszenvezett a mozgalommal, vagy közömbös volt iránta, kisebb része azonban támogatta azt. Ez a megosztottság nem esett egybe a szociális törésvonallal, a Volksbundnak ugyanis minden rétegből voltak hívei a közösségben.

Az 1941-es volt az első a magyarországi népszámlálások történetében, ahol a kérdezőbiztosok nemcsak az anyanyelvre, hanem a nemzetiségre is rákérdeztek. Ekkor Hartán a lakosság 61,5%-a vallotta magát német anyanyelvűnek, miközben a német nemzetiségű rovatot mindössze 23,2% jelölte be, szemben a 76,7% magukat magyar nemzetiségűnek vallók arányával. A két arányszám közötti jelentős eltérés nem magyarázható egyetlen indokkal. Kiindulásként rögzíthető, hogy mivel ez a kérdésfeltevés újdonság volt, a lakosság egy részének – feltehetően főleg az idősebb generációnak – a fogalom értelmezése már önmagában érthető nehézséget okozhatott.⁵⁷ A nemzetiség meghatározása ugyanis, szemben az anyanyelvvél, jóval komplexebb – önreflexióra építő – megközelítést kívánt. Bár a Volksbund helyi szervezete erre az időre már kiépült, s a korábbi időszakhoz képest Hartán mindenképpen az újdonság erejével ható nemzetiségre vonatkozó öndefiníció

⁵⁷ 1947 elején a mentesítő bizottság előtt több idős hartai ember is arra hivatkozott, hogy korábban ez iránt nem érdeklődtek, és nem értették a kérdés lényegét.

elméleti és főleg politikai érvrendszereken nyugvó megtámogatottsága már nem volt teljesen ismeretlen, a német anyanyelvű lakosság nagy része mégis magyar nemzetiségűnek vallotta magát. Ennek a kategória nehéz értelmezhetőségén kívül több oka is lehetett. A hagyományosan óvatos paraszti társadalom félelme a Volksbund radikálisnak tekintett követeléseitől és fellépésétől, valamint a Németországba való áttelepítésről érkező hírek visszatartó ereje kínálja az egyik magyarázatot.⁵⁸ Nem elhanyagolható azonban a Volksbund és az államhatalom küzdelmének eredményeként fellépő lojalitáskonfliktus problémája sem. A német paraszti társadalmakban ugyanis a haza, és az ennek szinonimájaként értelmezett nemzetiség fókuszpontja a magyar állam, a magyar nemzetiség volt.

A felnőtt társadalom érintkezésének terei Hartán

A társadalmi érintkezés legfontosabb terei a húszas években Hartán a templomok, a kocsmák, valamint a harmincas évektől az Iparos Kör helyisége és a mozi voltak. A negyvenes években a kínálat tovább bővült az evangélikus kultúrházzal és az ún. Volksbund-házzal. (A gyerekek számára az óvoda és az iskolák voltak azok a helyek, ahol rendszeresen találkoztak egymással, de természetesen részt vettek az istentiszteleteken, és eljártak szüleikkel a fonóba is.)

A templomok a helyi társadalom spirituális központjai voltak. Bár a lelkészek nem mindig voltak elégedettek híveik templomba járásának gyakoriságával és buzgalomával, Hartán nagyon sokan vettek részt az istentiszteleteken. A templom amellett, hogy elsődleges funkciója természetesen az imádkozás és az igehirdetés meghallgatása volt, egyúttal a hívek hetente egyszer való találkozására is lehetőséget kínált. Azok, akik hét közben nem látták egymást, vagy még ritkábban futottak össze, ilyenkor egy légtérben tartózkodtak, és közösen énekeltek, imádkoztak. A templomok automatikusan hozzájárultak ahhoz, hogy a távoli ismerősök számon tarthassák egymást. Emellett a templom adott helyt a családi élet jeles ünnepeinek is, amelyekben vagy az egész gyülekezet osztozott (keresztelő), vagy csak az egyes családokhoz legközelebb álló gyülekezeti tagok (esküvő).

A két világháború között az evangélikus gyülekezet élén két lelkész állt, Gallé István 1930-ig, majd pedig 1931-től Polster (1934-től Palotay) Gyula.⁵⁹ A református lelkész az egész vizsgált időszakban Hettesheimer Fülöp volt.⁶⁰ Az evangélikus istentiszteleteket egy 1927-es püspöki rendelet eredményeként a vasárnaponkénti

⁵⁸ A német áttelepítési tervektől való félelemről a főszolgabíró már a hartai Volksbund megalakulása előtt értesítette a főispánt. A főszolgabíró a főispánnak. Dunavecse, 1940. február 1. PML, PPSK IV. 401. a. 72. d. 13/1940.

⁵⁹ Gallé István Hartán született 1862-ben, és 1895–1930 között állt a gyülekezet élén. A szintén hartai születésű Polster Gyula (1903) 1931. április 26-tól 1963. október 2-án bekövetkezett haláláig volt a gyülekezet lelkésze. Sárkány Tibor: A hartai evangélikus gyülekezet vázlatos története a második világháborúig. In: Gallé: i. m. 101, 103.

⁶⁰ Az 1882-ben Újszivacon született Hettesheimer Fülöp 1916. június 16-tól 1951. október 31-ig,

két alkalmon (délelőtti és délutáni) felváltva tartották németül és magyarul. Emellett a heti két reggeli áhítat nyelve a német volt. A református lelkész 1942-ig németül végezte a szolgálatát, amikor is a gyülekezet magyar anyanyelvű tagjainak kezdeményezésére a presbitérium úgy döntött, hogy a hónap 2. és 4. vasárnapján az istentiszteletek nyelve a magyar legyen.⁶¹

A katolikusoknak 1943-ig nem volt templomuk a településen. Addig házakban miséztek a közösségnek. Az érseki birtokon élő német családok lelki gondozását a dunapataji plébános látta el, s gondoskodott róla, hogy minden nagyobb ünnep másnapján a gyülekezet tagjai német misét hallgathassanak. Emellett Bojárpusztán és Állampusztán is volt a gyülekezetnek leányegyháza.⁶²

A több mint 10 kocsmá rendkívül fontos szerepet töltött be a falu életében. Elsődleges funkciójukon túl az információáramlásban, de a szórakozásban is jelentős helyet foglaltak el. Volt olyan kocsmá, amely kuglipályával is rendelkezett, de 2-3 közülük engedélyt kapott arra is, hogy vasárnaponként zenés táncmulatságot rendezzen.⁶³ Ezenkívül a minden évben megtartott, díszes felvonulással egybekötött szüreti bált is valamelyik kocsmában tartották.⁶⁴ A felnőttek (ideszámítottak a konfirmált, tehát az egyházközség felnőtt tagjainak számító, az iskolát befejező gyerekek is) szórakozásának sokáig csupán a kocsmák adtak teret. Vasárnap délutánonként a szórakozni vágyók összegyűltek a rendezvényt tartó vendéglőben, jó időben annak udvarán, és zenés kíséretre táncoltak a kora esti órákig. A lányok a délutáni rendezvényeken szülői kíséret nélkül, csoportosan jelentek meg. Az esti harangozás előtt azonban haza kellett érniük. Vacsora után csak a nagyobbak mehettek el a bálba, de ők már szülői felügyelet mellett.⁶⁵ Amennyiben a rendezvényeken botrány (verekezés, néha késeles) tört ki, a bíró betilthatta a vasárnapi táncmulatságokat.⁶⁶

A kocsmák törzsközönségének kialakulásában nem mutatható ki semmiféle társadalmi rendező erő, sokkal inkább a lakóhelyhez való közelség, fiataloknál esetleg az alvág–felvág „ellentét”, valamint a szolgáltatás minősége játszott szerepet.⁶⁷

nyugdíjba vonulásáig teljesített szolgálatot Hartán. Pungur Béla: Adatok a hartai református egyház történetéhez. In: Gallé: i. m. 112.

⁶¹ Hettesheimer a solti esperesnek. Harta, 1942. május 4. Ráday Levéltár, A/9. Solti egyházmegye iratai. 3. d. Addig 1908 óta minden két hónapban egyszer, vasárnap délután tartottak magyar nyelvű istentiszteletet. Pungur: i. m. 111.

⁶² Kereskedő Zoltán: A hartai katolikusok történetéből 1726–1947-ig. In: Gallé: i. m. 118–123.

⁶³ „A szomszédunkban volt egy kocsmá, a második házban, és ott kugliztak... Én meg a tulajdonos állíttattuk a bábukat, és ebből pinkapénzt kaptunk. Tehát valaki nyert, ott söröztek, sörbe meg pénzbe játszottak, és egy bizonyos összeget adtak nekünk. Nagyon jó pénz volt ez a snürozásra, meg cukorra, meg fagyalitra.” Interjú L. B.-vel. 2008. 04. 07. MTA MTA KI, 2.

⁶⁴ László Henrik: Harta emlékeimben-gondolataimban. In: Gallé: i. m. 154–157.

⁶⁵ Nánai András visszaemlékezése. In: Wünsch László: *A Hartai Német Nemzetiségi Hagyományörző Táncgyűttesről*. Harta, 2002. 30.

⁶⁶ Dr. Schmel: i. m. 49–51; Szabóné: i. m. 20.

⁶⁷ „Hartán sok kocsmá volt. A hétvégeken megvolt rá a lehetőség, hogy az emberek elmenjenek

Az Iparos Kör helyiségei a harmincas évek elejétől kínáltak lehetőséget a közösségi összejövetelekre. Itt tartottak először műkedvelő színelőadást Hartán az iparosok és gyerekeik részvételével, évente egyszer. Miután az új evangélikus lelkes kezébe vette a szervezést, egy jól összeszokott, nagy létszámú, fiatalokból álló társulatot hívott életre. Az évente többször, nagyobb ünnepeken bemutatott darabokat pedig átvitte az előadások színrevitelére jóval alkalmasabb, 1940-ben elkészült evangélikus kultúrházba. Az előadások mindig telt ház előtt zajlottak, s a falu apraját-nagyját megmozgatták.⁶⁸ 1937-től az Iparos Kör adott helyt a tánc-tanfolyamoknak is, ami új lehetőség volt Hartán.⁶⁹

A településen mozi is működött, ez 1936-ban épült fel a község központjában. Kezdetben Hargita moziként ismerték, s csak később keresztelték át Árpád Filmszínházra.⁷⁰ Üzemeltetője Arnold János volt, aki a filmekért hajóval utazott Pestre, s ott hogy spóroljon, kilométereket gyalogolt a tekercsekért.⁷¹ „*A moziba úgy jártunk mi gyerekek, hogy elől volt néhány fapad, gyalult fapad, és kint egy agregát adta a vetítógép elektromos áramát, mert nem volt még villany. És a mozi bejáratánál tolakodtunk, hogy minél jobb helyre kerüljünk. Hogy ne az első sorba, ahol az embernek megfájdukt a nyaka... Ott aztán volt nagy hirig! Amikor kinyitották az ajtót, 50 gyerek egymásnak esett a helyért. Volt úgy, hogy ráültünk a padra, és a szélsőt letolta a többi. Arra emlékszem, hogy egy nagy pumpával, mint amilyen-nel most permetezni szoktak, azzal illatosították a mozit. A szünetben, meg előtte illatosították... Ez olyan pacsuli szag volt. Olyan volt, mint a kölni, amivel falun locsoltuk egymást.*”⁷²

Az 1940-ben felépült evangélikus kultúrház mellett, hogy tökéletesen alkalmas volt a színelőadások bemutatására, természetesen más funkciókat is betöltött. Az addig a házaknál tartott lakodalmakat például a közösség egyre gyakrabban rendezte meg az új épületben. Emellett a gyűlések, vagy rendezvények számára is ez volt a legideálisabb helyszín. A MOVE helyi csoportja a teremben italmérési joggal is rendelkezett.⁷³ A negyvenes években ez volt az a közösségi tér, melynek használata kapcsán a legtöbb feszültség alakult ki a településen. A MOVE mellett ugyanis a Volksbund is igényt tartott a több száz fő befogadására is alkalmas te-

abba a kocsmába, amelynek a vonzatában éltek.” Interjú J. K.-val. 2007. 08. 17. MTA KI, 5. Vannak azonban olyan visszaemlékezők is, akik szerint a két nagy kocsmá közönsége vagyoni helyzet alapján szerveződött. Az alvágibe a szegényebb, a felvágibe a gazdagabb legények jártak. H. Barta: i. m. 39.

⁶⁸ László: i. m. 158.

⁶⁹ Uo.

⁷⁰ Gila János: *A vándormozistól a Hírös Filmig. Bács-Kiskun megye mozitörténete 1899-től 1990-ig.* Kecskemét, 2008. 159.

⁷¹ Interjú J. G.-vel. 2007. 03. 04. MTA KI, 4.

⁷² Interjú L. B.-vel. 2008. 04. 07. MTA KI, 3.

⁷³ A jobboldali radikális Magyar Országos Véderő Egylet 1919. novemberi megalakításában Gömbös Gyula, Eckhardt Tibor és Bajcsy-Zsilinszky Endre vett részt. 1928-tól az egyesület nem játszott hivatalos politikai szerepet, társadalmi szervezetként működött tovább.

rem alkalmankénti kibérlésére, ami szükségképpen kiélezte a német mozgalom és annak ellenzői közötti feszültséget.⁷⁴

A Volksbund-ház egy a szervezet által bérbe vett magánépületben működött (Himpelmann-ház). A házban előadásokat, hivatalos összejöveteleket tartottak, de legvonzóbb kínálata a táncmulatságok és énekórák rendezése volt. Az idősebbek közül, akiknek már bőven volt szabadidejük, többen azért jártak el rendszeresen, mert a Volksbund újságokat is járatott, és ott helyben végigolvashatták a lapokat. A Volksbund-házba azonban a visszaemlékezők szerint nem kizárólag a szervezet tagjai látogattak el. Főleg a táncmulatságokra azok is gyakran elmentek, akik csak szórakozni akartak, s találkozni a többi fiatallal, vagy azok az anyák, akik ilyenkor felügyeltek lányaikra.⁷⁵

A társadalmi érintkezés legkisebb, a családi szintű összejöveteleket meghaladó mikrotere a fonó volt, amit Hartán a „bandázás” névvel illettek. Szüret után, de főleg télen a szomszédok összejöttek, asszonyok és lányok, de a legények és a férfiak, sőt a gyermekek is. Itt az asszonyok a munka és beszélgetés mellett énekeltek, míg a fiatalok olykor játékkal mulatták az időt. A mondókák, a játékok szövegei németek voltak, mint ahogy természetesen a kommunikáció nyelve is.⁷⁶ A bandázásnak az információáramlásban is fontos szerepe volt, mert ilyenkor a tavasztól ősziig tartó folyamatos és kimerítő munka után a résztvevőknek sokkal több idejük jutott a faluban történt események átbeszélésére és a „pletykálkodásra”.⁷⁷ Emellett a gyermekek a felnőttek segítségével itt tanultak meg táncolni, ami a helyi társadalomban rendkívül fontos, idejében elsajátítandó tudásnak számított.⁷⁸

A hartai társadalom tagozódása

A két világháború között Hartán az alföldi községekhez hasonlóan a keresők, s ennek megfelelően a teljes lakosság foglalkozási viszonyok szerinti tagozódása *lényegében* statikus képet mutat. Az 1941-es népszámlálás községsoros adatainak publikációja ugyan a korszak végének állapotát rögzíti, a Királyi Statisztikai Hivatal egyéb, községekre lebontott publikációi azonban arra engednek következtetni, hogy e téren a korszak egészét tekintve nem történt a településen radikális átrendeződés.

⁷⁴ A kérdésről részletesen lásd lentebb.

⁷⁵ „Előfordult, hogy ugyanaz a sváb, aki a MOVE indulót énekelte, a Volksbund-házba is eljárt. A német házban meg azt énekeltek, hogy »Adolf Hitler soll uns führen...«” Interjú J. K.-val. 2007. 08. 17. MTA KI, 2.

⁷⁶ Fél: i. m. 121–123.

⁷⁷ Szabóné: i. m. 8.

⁷⁸ Uo. 9.

5. táblázat
A keresők száma népgazdasági áganként, foglalkozási viszonyok szerint
*1941-ben*⁷⁹

	<i>Harta</i>	<i>Dunapataj</i>	<i>Dunavecse</i>	<i>Solt</i>	<i>Szalk-szentmárton</i>
Keresők	2 303 – 100,0%	2 752 – 100,0%	2 099 – 100,0%	3 538 – 100,0%	1 824 – 100,0%
Mezőgazdaság	1 789 – 77,7%	2 024 – 73,6%	1 296 – 61,7%	2 829 – 80,0%	1 455 – 79,8%
Ipar	119 – 5,2%	191 – 6,9%	188 – 9,0%	211 – 6,0%	94 – 5,2%
Építőipar	18 – 0,8%	34 – 1,2%	54 – 2,6%	51 – 1,4%	27 – 1,5%
Közlekedés	69 – 3,0%	49 – 1,8%	27 – 1,3%	56 – 1,6%	30 – 1,7%
Kereskedelem	69 – 3,0%	81 – 2,9%	84 – 4,0%	76 – 2,2%	39 – 2,1%
Szolgáltatás	61 – 2,7%	83 – 3,0%	79 – 3,76%	111 – 3,1%	51 – 2,8%
Közszolgálat	109 – 4,7%	92 – 3,3%	128 – 6,1%	115 – 3,3%	71 – 3,9%
Egyéb ágazat	10 – 0,4%	30 – 1,1%	13 – 0,8%	7 – 0,2%	2 – 0,1%
Nyugdíjas	59 – 2,3%	168 – 6,1%	140 – 6,7%	82 – 2,3%	55 – 3,0%

Az alföldi falvakhoz hasonlóan a lakosság túlnyomó többsége Hartán és a szomszéd településeken is a mezőgazdaságból élt.⁸⁰ Az ipar, építőipar, és a szolgáltatási szektor a keresők arányát tekintve valamivel kevesebb személyt foglalkoztatott Hartán, mint a járás többi, hasonló nagyságú településén, a közlekedési ágazat azonban a hartai dunai hajósok révén nagyobb szerepet töltött be a falu életében, mint a többi településen.

Mezőgazdasági viszonyok, paraszti társadalom⁸¹

A Hartához tartozó földbirtokok összterülete a dunavecsei járás települései közül a legnagyobb volt, míg a falu a földek kataszteri tiszta jövedelme tekintetében Solt után a második helyen állt. Ez részben a külterületeken, tehát a település birtokállományának több mint 1/3-án található nagybirtokok méretének, részben a szán-

⁷⁹ Az 1941. évi népszámlálás. I. Foglalkozási adatok községek szerint. Budapest, 1975. 518–520.

⁸⁰ Dunavecse, mint járási központ, érthetően némileg kilóg ebből a sorból.

⁸¹ A magyarországi paraszti társadalom birtokviszonyaival, rétegződésével, életmódjával rengeteg alapos történeti, szociológiai és néprajzi munka foglalkozik. Ezek közül lásd Gunst Péter: *A paraszti társadalom Magyarországon a két világháború között*. Budapest, 1987.; Sárkány Mihály: *A gazdaság átalakulása*. In: Bodrogi Tibor (szerk.): *Varsány. Tanulmányok egy észak-magyarországi falu társadalomnéprajzához*. Budapest, 1978. 63–150. Király László: Az „amerikai utas” agrárfejlődés Bács-Kiskunban a második világháború előtt. In: Király László (szerk.): *A kapitalizmus kora*. Kecskemét, 1981. 5–69. A magyarországi német településekről született munkák közül ebben a témában a talán legalaposabb két mű Váradi: i. m.; Kovács: i. m.

tőföld jó minőségének volt köszönhető.⁸² A többi településhez képest Hartán rendkívül jelentős volt a legelők aránya, ami a földterület aranykorona-értékét lefelé húzta, mivel a legelők kataszteri tiszta jövedelmi besorolása jóval alacsonyabb volt az egyéb, művelésre alkalmas kategóriáknál. Ez az adottság ugyanakkor megteremtette annak hátterét, hogy Hartán a többi faluhoz mérten jelentős állattenyésztés alakuljon ki. Hartára nem volt jellemző az intenzív kert- és szőlőkultúra, a település földműves lakói mindenekelőtt javított ugargazdálkodáson zajló búza-termesztéssel foglalkoztak.⁸³ Erdőből és nádasból csak kis kiterjedésű területek voltak a falu határában, nem utolsósorban azért, mert az erdők nagy részét a 19. században kivágták a művelés alá vonható területek növelése érdekében.

6. táblázat
A gazdaságok területe (kat. h.) művelési ágak szerint
és a kataszteri tiszta jövedelem⁸⁴

	<i>Harta</i>	<i>Duna- pataj</i>	<i>Duna- vecse</i>	<i>Solt</i>	<i>Szalk- szentmárton</i>	<i>Járás</i>
Összes	28 850	16 434	11 646	27 078	15 548	110 474
Szántó	17 152	10 111	8 613	18 467	9 665	70 131
Kert	101	136	64	261	45	778
Rét	640	2 476	692	1 875	845	6 840
Szőlő	290	332	455	1 135	525	3 604
Legelő	8 639	2 090	721	3 487	2 670	18 323
Erdő	43	136	52	292	571	1 789
Nádas	17	390	4	45	–	456
Földadó alá nem eső	1 968	763	1 045	1 516	1 227	8 553
Kataszteri tiszta jöved.	263 523	177 077	122 945	268 755	133 559	1 067 327

A mezőgazdasági viszonyok, valamint az agrárnépesség társadalmi rétegzettségének vizsgálatához a mezőgazdaság földbirtokviszonyainak és üzemi adatainak 1935-ös állapotát rögzítő községsoros publikációk, valamint a foglalkozási adatok 1930-as és 1941-es felmérései kínálnak fogódzót. Az ezek felhasználásával kirajzolódó kép azonban sajnálatos módon nem adja vissza a tényleges állapotokat, mivel csupán a Harta közigazgatási területén belüli viszonyokat rögzíti,

⁸² A Kalocsai Érsekség és Teleki József gróf birtokainak összességében több mint 10000 kat. holdja önmagában 84 585 aranykorona kataszteri tiszta jövedelmet képviselt. *Magyarország Földbirtokosai és földbérlei. (Gazdacímtár). A 100. kat. holdas és ennél nagyobb földbirtokok és földbérletek az 1935. évi adatok alapján.* Budapest, 1937. 199–200.

⁸³ Fél: i. m. 31.

⁸⁴ *Magyarország mezőgazdaságának főbb üzemi adatai az 1935. évben. Törvényhatóságok és községek (városok) szerint.* Budapest, 1938. 348.

miközben a település messze földön híres volt arról, hogy legendásan takarékos német lakossága a szomszéd települések közigazgatási fennhatósága alá tartozó földekből annyit vásárolt meg, ill. bérelt, amennyire csak lehetősége nyílt. Ez a tény pedig az egy személyhez köthető földbirtokok, valamint a mezőgazdasági üzemek tényleges területét minden kategóriában jelentősen felfelé módosította. Ennek ellenére érdemes megvizsgálni a mezőgazdaságról közzétett adatsorokat, mert ha minden egyes későbbi megállapítás mögé szükségszerűen odakívánczik is a fent említett korrekció, bizonyos tendenciák a publikált anyagokból is kiolvashatók.

7. táblázat

A földbirtokok számának és területének aránya országosan és Hartán, %-ban⁸⁵

	<i>Birtokok számának aránya</i>		<i>Birtokok területének aránya</i>	
	<i>Országos</i>	<i>Harta</i>	<i>Országos</i>	<i>Harta</i>
–1	40,91	18,87	1,94	0,59
1–5	34,99	53,10	10,08	6,99
5–50	22,58	25,69	35,16	19,58
50–100	0,78	0,98	6,27	3,59
100–500	0,56	0,80	14,00	10,66
500–1000	0,09	0,31	7,91	8,87
1000–3000	0,07	0,12	12,77	12,83
3000–	0,02	0,12	11,87	36,87
Összesen	100,00	100,00	100,00	100,00

Az országos viszonyokat a hartai földbirtokok számának és területének arányával összevetve szembeötlő, hogy az 1 kat. h. alatti birtokok számának aránya Hartán radikálisan kisebb, a többi kategóriában viszont – különösen az 1–5 hold nagyságú birtokok esetében – jóval nagyobb volt, mint az országos átlag esetében. A birtokkategóriák területének arányait tekintve megállapítható, hogy az 500 kat. h. feletti földbirtokok területének aránya a településen több mint 58% volt, ebből nagybirtok csaknem 50%, szemben az országos 33, illetve 25%-kal. Ez természetesen negatívan hatott a többi kategória birtoknagyságára. Az egyes kategóriákban regisztrálható nagyobb birtokszám és kisebb terület azt mutatja, hogy az egyes kategóriákon belül – az 1 kat. h. alatti kategória kivételével – Hartán az országos átlagnál kisebb területű birtokok alakultak ki. A táblázat mindenesetre jól illusztrálja a földéhség okát, ami Hartán még a környező településekhez képest is erőteljesebben kitapintható volt. A föld azonban rendkívül drága volt – 1941-ben például 1 hold 1600 pengőbe került –, ezért a családok évekig, évtizedekig spóroltak azért,

⁸⁵ Magyarország földbirtokviszonyai az 1935. évben. Törvényhatóságok és községek (városok) szerint. Budapest, 1936.

hogy egy-két holdat megvásárolhassanak maguknak.⁸⁶ Mivel azonban a község területén az eladó földterület nagysága erősen korlátozott volt, a hartai németek – a haszonbérleti szerződések mellett – elkezdtek felvásárolni a szomszéd magyar falvak eladó földterületeit.

Az első világháború utáni földbirtokrendezés növelte a földbirtokokhoz jutottak körét Hartán is.⁸⁷ Ekkor 999 személy jutott – túlnyomórészt a külterületeken – földbirtokhoz, átlagosan kb. 3 kat. h. nagyságban. Ez, eltekintve attól, hogy a földreform a kedvezőtlen birtokszerkezetet lényegében a faluban is érintetlenül hagyta, a járás egyéb településeihez, valamint az országos átlaghoz képest is jelentős juttatásnak számított. Arról nem állnak rendelkezésre adatok, hogy ezek a birtokok mennyiben bizonyultak később életképesnek, s tulajdonosaiknak mekkora része volt kénytelen később értékesíteni azokat, mint ahogy a juttatottak anyanyelvi megoszlásáról sincsenek információink.

8. táblázat

*A földbirtokok száma és területe a járás nagyobb településein kat. h.-ban*⁸⁸

	<i>Harta</i>	<i>Dunapataj</i>	<i>Dunavecse</i>	<i>Solt</i>	<i>Szalk-szentmárton</i>
–1	307 – 170	537 – 301	339 – 181	661 – 390	215 – 123
–15	864 – 2025	721 – 1695	607 – 1472	1256 – 3501	558 – 1500
–550	418 – 5668	525 – 7951	299 – 3899	736 – 9446	405 – 5088
50–00	16 – 1040	17 – 1127	14 – 1020	26 – 1712	4 – 325
100–500	13 – 3087	11 – 1781	8 – 1613	17 – 3947	4 – 655
500–1000	5 – 2568	–	3 – 2121	3 – 1855	2 – 1273
1000–3000	2 – 3715	2 – 3598	1 – 1340	2 – 2416	–
3000–	2 – 10674	–	–	1 – 4274	1 – 6585
Összesen	1627 – 28947	1813 – 16453	1271 – 11646	20702 – 27102	1189 – 15549

A földbirtok-statisztika a község határában található földtulajdon felmérésére koncentrált. A statisztikából kitűnik, hogy 1935-ben a hartai földterület 59%-át 9 darab, 500 kat. h. feletti birtok képezte.⁸⁹ Ennek ellenpontjaként 18,9% volt az

⁸⁶ Asbóth Ferenc: Mit láttam Kiskőrös-Kunszentmiklósig a nagy Duna mentében? *Délpestmegye*, 1941. június 24. 2.

⁸⁷ *Magyarország földbirtokviszonyai az 1935. évben. Törvényhatóságok és községek (városok) szerint.* Budapest, 1936. 177.

⁸⁸ Uo. 174.

⁸⁹ A hartai földekből 1930-ban a 100 kat. h.-nál nagyobb földbirtokokkal rendelkezők a következők voltak. Hét legeltetési társulat rendelkezett tulajdonjoggal: az akasztói, a szakmári, a hartai, a heténypusztai, a harta-tetőtleni, a kismiklai és a mikla-bojári. Két község, Dunapataj és Harta is 100 holdon felüli birtokot tudhatott magáénak. A Hartai Királyi Országos Büntetőintézet (Állampusztá) és a Magyar Tudományos Akadémia is – ez utóbbi földjeit Állampusztának adta bérbe – jelentős birtokokkal rendelkezett Hartán. Előbbi 2517 holddal, utóbbi 647 holddal. A Kalocsai Római

1 kat. h.-nál kisebb, és 53,1% az 1–5 kat. h. közötti földbirtokok aránya. Előbbi a birtokok összterületéből csupán 0,6%-kal, utóbbi pedig mindössze 7%-kal részesedett.

A földbirtokviszonyokra általánosan jellemző volt a járásban a nagyarányú tagoltság. Az öröklések és a vásárlások miatt viszonylag ritkán fordult elő, hogy valakinek a birtoka egy tagban lett volna. Extrém példaként az is előfordult, hogy egy földbirtok több mint 60 részből tevődött össze.⁹⁰ Ez a tendencia ugyanakkor országos probléma is volt, ezért a harmincas években elindult egy tagosítási folyamat, ami azonban a világháború kitörése miatt már nem zárult le. Hartán az 1627 földbirtok 15 321 tagból tevődött össze. A birtokok közül csupán 477 állt egy tagból, melyek összterülete 15 808 kat. holdat tett ki. Hasonló jelenség figyelhető meg azonban a járás többi településén is, különösen Solton, Szalkszentmártonban és Dunapatajon.⁹¹

Bár a földbirtok-statisztika kétségtelenül fontos információkkal szolgál a helyi mezőgazdasági viszonyokat illetően, a mezőgazdaság művelési egységeiről a mezőgazdasági üzemek statisztikája nyújt realisabb képet. A földbirtokokkal szemben ez a tényleges gazdasági viszonyokat mérte fel, s egysége a földbirtokokkal szemben a gazdaság, a mezőgazdasági üzem volt. Előnye, hogy a haszonbérleti viszonyokat szem előtt tartva megmutatja azt is, hogy a gazdaságok területéből mekkora volt a haszonbérbe vett terület.

9. táblázat

*A gazdaságok száma és aránya a járás nagyobb településein
nagyságcsoporthoz szerint⁹²*

	<i>Harta</i>	<i>Dunapataj</i>	<i>Dunavecse</i>	<i>Solt</i>	<i>Járás</i>
–1 kh.	287 – 18,92%	514 – 28,70%	315 – 26,45%	621 – 24,08%	2 799 – 27,45%
1–5	749 – 49,37%	697 – 38,92%	555 – 46,60%	1 161 – 45,02%	4 451 – 46,65%

Katolikus Érsekség 6672 holdas birtokának nagy részét 25 olyan bérlő között osztotta fel, akik 100 hold feletti gazdaságokat üzemeltettek. A fennmaradó több mint 1500 kat. holdat kisbérlőknek adta ki. A magánszemélyek közül hárman voltak vidéki illetőségűek: Boronkay György (Budapest, 710 hold), Törley Bálint és neje (Solt, 698 hold) és Rauszek E. Jenő (Budapest, 169 hold). A helyi lakosok közül gr. Teleki Józsefnek 4002 kat. holdja, Miskey Károlynénak pedig 512 kat. holdja volt. A település paraszti lakossága közül csupán hárman rendelkeztek ekkor Harta területén 100 és 200 hold közötti földbirtokkal: Arrasz Kristóf 122 holddal (ebből 112-t kiadott kisbérletbe), Gottschall János 194 holddal, és özv. Schneider Jánosné 115 holddal (Schnautigel Andrásnak adta bérletbe). Schnautigel Péternek a község területén ugyan csak 52 holdja volt, Akasztón azonban további 515. *Magyarország Földbirtokosai és földbérlői. (Gazdacímár). A 100. kat. holdas és ennél nagyobb földbirtokok és földbérletek az 1935. évi adatok alapján.* Budapest, 1937. 199–200.

⁹⁰ Fél: i. m. 31.

⁹¹ Dunapatajon a földbirtoktagok száma 10322, Solton 11108, Szalkszentmártonban pedig 12644 volt. *Magyarország földbirtokviszonyai az 1935. évben. Törvényhatóságok és községek (városok) szerint.* Budapest, 1936. 176.

⁹² *Magyarország mezőgazdaságának főbb üzemi adatai az 1935-ös évben.* Budapest, 1938. 346.

	<i>Harta</i>	<i>Dunapataj</i>	<i>Dunavecse</i>	<i>Solt</i>	<i>Járás</i>
5–10	162 – 10,67%	241 – 13,78%	129 – 10,83%	343 – 13,30%	1 212 – 11,89%
10–20	130 – 8,58%	190 – 10,61%	118 – 9,91%	264 – 10,24%	956 – 9,38%
20–50	107 – 7,05%	116 – 6,48%	51 – 4,28%	138 – 5,35%	555 – 5,44%
50–100	38 – 2,50%	23 – 1,28%	10 – 0,84%	29 – 1,12%	117 – 1,45%
100–200	25 – 1,68%	7 – 0,39%	7 – 0,59%	10 – 0,39%	54 – 0,53%
200–500	12 – 0,79%	1 – 0,06%	2 – 0,17%	7 – 0,27%	26 – 0,26%
500–1000	4 – 0,26%	–	3 – 0,25%	4 – 0,16%	16 – 0,16%
1000–	3 – 0,20%	2 – 0,12%	1 – 0,08%	2 – 0,08%	10 – 0,10%
Összesen	1 517 – 100,00%	1 791 – 100,00%	1 191 – 100,00%	2 579 – 100,00%	10 196 – 100,00%

A Hartán és a szomszéd települések területén működő gazdaságok nagyságcsoportok szerinti összevetése azt mutatja, hogy a településen jóval kisebb volt az 1 kat. h. alatti gazdaságok aránya, mint a szomszéd falvakban, míg az 1–5 kat. h. közötti területi állománnyal rendelkezők aránya mérhetően nagyobb volt. Az 5–10 és 10–20 holdas üzemek arányait tekintve Harta az utolsó helyre került, bár itt nem fedezhetők fel markáns különbségek a települések többsége között. A 20 kat. h. feletti gazdaságok esetében azonban már minden egyes nagyságcsoportban nagyobb arányban képviseltetik magukat a hartaiak, mint a járás egyéb településein élők. A jelenség magyarázatához a haszonbérletek száma és aránya szolgáltat kulcsot. Bár a gazdaságok haszonbérelt területének aránya már 10–20 kat. holdas kategóriában is csaknem 30%-ot tett ki, az 50 kat. h. feletti üzemeket tekintve a haszonbérelt föld aránya kimondottan magasnak tekinthető. Ez egyértelműen a község külterületein elterülő birtokok (mindenekelőtt a Kalocsai Érsekség földjeinek), illetve azok egy részének haszonbérbe adásával magyarázható.

10. táblázat

*A gazdaságok haszonbérelt területének aránya
a gazdaságok nagyságcsoportja szerint, %-ban⁹³*

	<i>Harta</i>	<i>Dunapataj</i>	<i>Dunavecse</i>	<i>Solt</i>	<i>Szalk- szentmárton</i>	<i>Járás</i>
–1	6,04	5,69	11,24	–	–	4,05
1–5	5,78	13,40	10,37	1,98	3,27	7,77
5–10	14,29	26,08	20,89	11,93	14,22	17,55
10–20	28,80	30,99	26,94	20,07	37,67	25,59
20–50	37,06	31,12	39,49	28,39	33,93	32,26
50–100	66,23	30,43	61,20	29,31	46,71	45,82
100–200	77,83	0,89	54,63	28,23	–	49,23
200–500	45,41	–	100,00	10,34	98,60	38,89

⁹³ Uo. 347.

	<i>Harta</i>	<i>Dunapataj</i>	<i>Dunavecse</i>	<i>Solt</i>	<i>Szalk-szentmárton</i>	<i>Járás</i>
500–1000	57,99	–	4,80	–	–	16,66
1000–	8,01	–	100,00	23,51	82,17	34,42
Összesen	35,87	19,36	40,28	17,77	49,40	29,22

A mezőgazdasági népesség viszonylag kis hányada tartozott Hartán a közép- és gazdagparaszti réteghez.⁹⁴ A mezőgazdaságból élő, önálló termelőtevékenységet folytató személyek, segítő családtagjaik és eltartottjaik mindössze 23,5%-a élt 20 holdnál nagyobb területből. Ez ugyan a többi településsel összevetve jelentős arányszámnak tűnik, de eltörpül a 0–5 holdat művelők, időnként napszámos munkára is rákényszerülő 36,8%-ával, valamint a kimondottan fizikai foglalkozásúak – jelentős részben, de nem kizárólag a nagybirtokokon dolgozó – 36,5%-ával szemben. A felmérés évében Hartán az önálló mezőgazdasági kereső birtokosok és bérlők száma 659 (+518 segítő családtag), a fizikai foglalkozású keresőké pedig 606 fő volt.⁹⁵

11. táblázat
A mezőgazdasági népesség megoszlása a gazdaság nagysága és foglalkozási viszony szerint⁹⁶

	<i>Harta</i>	<i>Dunapataj</i>	<i>Dunavecse</i>	<i>Solt</i>
Népesség	3 808 – 100,0%	4 204	2 754	6 064
Önállóak	1 829 – 48,0%	2 056 – 48,9%	1 380 – 50,1%	2 635 – 43,5%
Segítő cs. tag	597 – 15,7%	555 – 13,2%	265 – 9,6%	765 – 12,6%
Összesen	2 426 – 63,7%	2 611 – 62,1%	1 645 – 59,7%	3 400 – 56,1%
0–1 kat. h. (Önállóak és segítő családtagok)	164 – 6,9%	343 – 13,1%	150 – 9,1%	327 – 9,6%
1–3 kat. h.	429 – 17,9%	606 – 23,2%	348 – 21,2%	863 – 25,4%
3–5 kat. h.	290 – 12,0%	338 – 12,9%	277 – 16,8%	525 – 15,4%
5–10 kat. h.	426 – 17,6%	599 – 22,9%	306 – 18,4%	649 – 19,1%
10–20 kat. h.	493 – 20,3%	450 – 17,2%	313 – 19,0%	577 – 17,0%
20–50 kat. h.	297 – 12,2%	190 – 7,3%	165 – 10,0%	325 – 9,6%
50– kat. h.	274 – 11,3%	70 – 2,7%	59 – 3,6%	68 – 2,0%

⁹⁴ Elfogadjuk Szilágyi Zsolt kategorizálását, amely szerint középparaszt az, aki 20–50 kat. h. saját földön gazdálkodik, aki 50–100 kat. h. nagyságú földet bérel, illetve az, akinek 50–100 kat. h. közötti gazdasága saját és bérelt földekből tevődik össze. A gazdagparasztok közé azok sorolhatók, akik 50–200 kat. h. földet birtokoltak, akik 100–500 kat. holdat béreltek, illetve akik 100–500 kat. h. vegyes gazdaságokat üzemeltettek. Szilágyi Zsolt: Szerkezeti alapvonások a Horthy-kori Kecskemét agrártársadalmában. *Korall*, 2007. szeptember. 223–225.

⁹⁵ Az 1941. évi népszámlálás. I. Budapest, 1975. 48–49.

⁹⁶ Uo. 204–206.

	<i>Harta</i>	<i>Dunapataj</i>	<i>Dunavecse</i>	<i>Solt</i>
Egyéb önálló és segítő	53 – 2,2%	15 – 0,6%	27 – 1,6%	66 – 1,9%
Fizikai foglalkozású	1 374 – 36,1%	1 591 – 37,9%	1 106 – 40,2%	2 653 – 43,8%
Szellemi foglalkozású	8 – 0,2%	2 – 0,0%	3 – 0,1%	11 – 1,0%

A kép árnyalásához az 1930-as, gazdaságokról készített felmérés nyújt némi fogódzót, amikor a külterületek foglalkozási adatait külön is felmérték. Ez Harta szempontjából azért bír nagy jelentőséggel, mert a többi községgel ellentétben itt a belterület lakossága csaknem kizárólag németekből állt. A külterületek lakosainak $\frac{3}{4}$ -e magyar anyanyelvű volt, akiknek nagy része a szomszéd településekről érkezett az itteni majorságokra.

12. táblázat

*Hartai foglalkozási adatok a község és külterületi lakott hely szerint*⁹⁷

	<i>Harta</i>	<i>Ebből külterületek</i>
Birtokos és bérlő összesen	671	123
Segítők	317	96
Eltartottak	1 293	310
100 feletti birtokos és bérlő	29	45
50–100 birtokos és bérlő	18	
10–50 birtokos és bérlő	142	35
1–10 birtokos és bérlő	434	43
1 alatt birtokos és bérlő	34	
Részes földműves	12	
Kertész	2	
Gazdasági cseléd, kereső	309	229
Eltartott	436	409
Munkás, kereső	298	127
Eltartott	426	146
Mg.-i tisztviselő – kereső	12	(feltehetően 12)
Eltartott	16	(feltehetően 16)

A felmérés adatai jól mutatják azt a kettősséget, amely a nagybirtokok dominanciáját mutató külterületek és a kis- és középbirtokok által meghatározott belterületek között feszült, s ami szükségképpen meghatározta a mezőgazdasági népesség településen belüli arányait is. A jelen lévő népesség 61%-a élt a faluban és 39%-a kül-

⁹⁷ Az 1930. évi népszámlálás. II. rész. Foglalkozási adatok község és külterületi lakott helyek szerint, továbbá az ipari és kereskedelmi nagyvállalatok. Budapest, 1934. 425–426.

területeken. A keresők arányát tekintve nem érzékelhető lényegi különbség a település két része között. Az önállók, tehát a birtokosok és bérlők arányát tekintve azonban már világosan kimutatható az arányeltolódás a falu javára: a gazdasággal rendelkezők 82%-a a faluban élt, ami egyértelműen a nagybirtokok hatásának, munkaerőigényének tudható be. A gazdasági cselédek 3/4-e a külterületi major-ságokon élt, míg a fizikai munkások 2/3-a a faluban. A külterületeken a mezőgazdasági keresők 48%-a cseléd, 27%-a pedig munkás volt, az önálló birtokosok és bérlők aránya csupán 25%-ot tett ki. A belterületeken ezzel szemben az arányok pontosan ellenkező állapotot rögzítettek: itt a cselédek aránya csupán 10%, a munkásoké 21%, az önálló gazdálkodóké pedig 69% volt.

A publikált adatok alapján megállapítható, hogy az 50 kat. h. feletti üzemnagysággal rendelkező birtokosok és bérlők túlnyomórészt Harta külterületein éltek. A kalocsai érsekség földbirtokából 100 kat. holdnál nagyobb területet bérlő 25 személy többsége német gazda volt. Ezek kisebb része hartai őslakos volt, nagyobb része pedig a századforduló után települt át Bácskából a faluba.⁹⁸ Csúpan néhány falusi lakos rendelkezett ekkor 50 kat. holdnál nagyobb gazdasággal. Természetesen többen is voltak, akiknek ténylegesen nagyobb földbirtokuk vagy bérleményük volt – elsősorban az 1–100 kat. h. közötti kategóriában –, ezek földjeinek egy része azonban kívül esett Harta közigazgatási fennhatóságán, így a felmérések nem veték számba őket. A Harta területén 10–50 kat. holdat művelők 75%-a, a 10 kat. h.-nál kisebb gazdaságot üzemeltetőknek pedig a 91%-a élt a faluban.

Egy az 1934-ben a városok és községek törzslapjainak összeállításához szükséges kérdőíves felmérésben a hartai jegyző 3 kat. h.-ra tette azt a birtoknagyságot, amely egy család megélhetését biztosította.⁹⁹ Hasonló nagyságot jelöltek meg a Hartához hasonlóan kedvező talajtani adottságú települések jegyzői is. Ez azonban nyilvánvalóan csak az életben maradáshoz szükséges földbirtok nagyságára utalt. A túlnyomórészt gabonatermesztéssel foglalkozó hartai gazdaságok esetében 15–20 kataszteri hold művelése jelentette azt a határt, ami ha nem nyújtott is kifejezetten jómódot, de garantálta, hogy a család önellátása mindenképpen biztosított legyen, s jó termés esetén a gazda terményét a piacon is értékesíthette.¹⁰⁰

A befizetett egyenes adók (földadó, házadó, pótagók) orientálnak a földművesek közti vagyoni viszonyokról. Gillich Boldizsár 122 holdas gazda például 1939-ben 1664 pengő, Kaszt János 95 holdja után 1267 pengő, Gotschall Márton 60 holdas gazda 656 pengő, Arnold Péter 40 holdas 452 pengő, Häuschen János 34 holdas földműves pedig 329 pengő adót fizetett. Ugyanebben az évben Tell János 2,5 holdas kisbirtokos 24 pengőért fizetett be adóba.¹⁰¹

⁹⁸ Kuczy Károly: A kalocsai érsekség gazdasági levéltár kéziratos térképeinek kartográfiai névtára. I. Érsek-Harta és Szentkirály puszták térképeinek vizsgálata. In: Iványosi-Szabó Tibor (szerk.): *Bács-Kiskun megye múltjából XI.* Kecskemét, 1992. 389.

⁹⁹ Király: i. m. 53.

¹⁰⁰ „Eztán jöttek azok a parasztok, akiknek ma úgy mondanánk, hogy családi gazdasága, 15-20 hold földje volt, amivel el lehetett lenni.” Interjú P. G.-vel. 2006. 01. 05. MTA KI, 3.

¹⁰¹ V 336. Egyenes adók. 1939. A megadott számok természetesen hozzávetőlegesek, mert a föld-

1938-ban Hartán egy kataszteri hold tiszta jövedelme *átlagot számítva* 8,12 pengő volt, a földadó *átlaga* pedig holdanként 1,89 pengő. Az egyenes adózáson felüli járulékok szintén komoly terheket róttak az adózókra: a vármegyei pótdadó 16,8%, az útdadó 16%, az ebadó ebenként 1-2 pengő, a kéményseprési díj 2,16 pengő, a községi pótdadók egész vármegyére számított átlaga pedig 67,5% volt.¹⁰²

Amennyiben a Mezőgazdasági Üzemi Intézet 1939 novemberében, a kisbirtokok és középbirtokok gazdálkodásának pénzbeli kereteiről publikált számításait Hartára nézve is alkalmazzuk, akkor megállapíthatjuk, hogy az 1932–1938-as évek átlagában egy 50 kat. holdas parasztgazdaság kb. 3200 pengő családi jövedelmet termelt, míg egy 10 holdas kb. 640-et.¹⁰³ A tiszta jövedelem ebből egy 50 holdas gazdaság esetében 700, egy 10 holdas esetében pedig 140 pengő volt.¹⁰⁴

A különböző nagyságú gazdaságokat művelő paraszti családok életszínvonalbeli különbsége alapvetően mennyiségi mutatók szerint tért el egymástól, s a jó-mód elsősorban a nagyobb házban, a melléképületek és a felszerelések számában és minőségében, az állatállomány nagyságában, s a valamivel bőségesebb étkezés terén mutatkozott meg. „*A nagyapámék közül az egyik száz-, a másik hatvanholdas volt. Ugyanúgy dolgoztak, mint a többiek. A különbség abban látszott, hogy nagy ház volt, nagyobb tanya, meg 4 pár ló.*”¹⁰⁵ A legfontosabb különbség a szegény és a gazdagabb rétegek között az volt, hogy míg a jómódúak létbiztonságát egy-egy nehéz év sem fenyegette, a szegényebb családok közvetlenül ki voltak téve a gazdasági konjunktúra hullámszásának. „*A papa mesélte, hogy az ő gyerekkorában volt olyan időszak az egyszerű embereknél, hogy ha a hét végén valami kis kalácsot akartak sütni, akkor ha kellett egy kis élesztő, akkor az egész család ott állt a tyúk fenekénél és lesték, hogy mikor tojja ki a tojást. A tojással rohantak a boltba és becserélték élesztőre, vagy egy negyed kiló cukorra... A falusi nép csak a földből él a háború előtt. Mindenki, a gazda, a béres, a földnélküliek is. Utóbbiaknak nagyon rossz életük volt, mert mindig a körülményektől függött, hogy volt-e munka, vagy sem.*”¹⁰⁶

adót az adott földterület kataszteri tiszta jövedelme után fizették, a házadó mértéke pedig a ház nagyságától, minőségétől függött. Ennek megfelelően a földterület önmagában nem mutatja meg, hogy egy személy mekkora adót fizetett.

¹⁰² Gáll Imre: Mezőgazdasági élet Pest megyében. In: Csátár István–Dr. Hovhannessian Eghia–Oláh György (szerk.): *Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye és Kecskemét th. jogú város adattára*. Budapest, 1939. 72.

¹⁰³ M. Gy.: A kisbirtok és a középbirtok gazdálkodásának pénzbeli kerete az utolsó hét év alatt. *Statisztikai Tudósító*, 1939. november 6. 1–3. Az adatok szigorúan csak tájékoztató jellegűek, mert a birtokok nagysága, a föld minősége, a művelés módja, az alkalmazottak száma jelentősen módosíthatta a gazdasági bevételek nagyságát. Vö. Gunst: i. m. 37–62.

¹⁰⁴ A gazdasági kiadások közé tartoztak az általános költségek (kamat, törlesztés, adó, haszonbér), a folyó üzemi kiadások (takarmány, vetőmag, trágya, orvos, szegődményesek fogyasztása), a fenn tartási költségek és a munkaköltségek. M. Gy.: i. m.

¹⁰⁵ Interjú J. G.-vel. 2007. 03. 04. MTA KI, 2.

¹⁰⁶ Interjú J. K.-val. 2007. 08. 17. MTA KI, 6. Egy helyi szinten gazdagnak számító család leszármazottja a következőképpen emlékszik vissza a hartai jólétre: „*Ez a jó mód kérdése mögé is kérdő-*

A 20 hold alatti gazdaságokat a család általában maga művelte. Az ebbe ezt lehetővé, hogy Hartán a házaspárok hagyományosan sok gyereket vállaltak, s a gyerekeket korán munkába állították. A kis földdel rendelkező, napszámos munkára is rákényszerülő szegényebb családok a megélhetés biztosítása miatt gyakran béresnek adták fiaikat, lányukat pedig elküldték szolgálni vagy Budapestre, vagy a szomszéd településekre. A nagyobb méretű földdel rendelkezők már nem családi gazdaságként művelték birtokaikat, mivel a földterület arányában külső munkaerőt is igénybe kellett venniük. *„Voltak belső és alkalmi emberek. (Nagybéres vagy kisbéres mint egy családtag dolgozott ott.) A nagyapámnál sok volt a gyerek, és emellett 4-5 ember állandóan dolgozott nála.”*¹⁰⁷

A gazdaságok nagyságának mellett, hogy természetesen közvetlen kihatása volt az életkörülményekre (és feltételeken az életminőségre), valamint a helyi társadalomban elfoglalt helyre is, volt még egy fontos következménye. Mivel a hartaiak átvették a magyar öröklési rendet, amely szerint a gyermekek egyenlő mértékben örökölnék, a nagyobb területen gazdálkodók már csak gazdasági szükségszerűségből is törekedtek arra, hogy gyermekeik hasonló szociális háttérből származó párt válasszanak maguknak.¹⁰⁸ Ennek következtében, ha szükségszerűen volt is némi lefelé, ill. felfelé irányuló mozgás, a jelentős részben a 19. sz. utolsó harmadában beinduló gabonakonjunktúra révén meggazdagodott jómódú családok köre viszonylag állandónak számított. E családok befolyása a faluban betöltött – jelentős részben gazdasági erejükön nyugvó – tradicionális státuszukon alapult.

Mind a kis-, mind a közép- és gazdagparasztok értékvilágának központi eleme a föld volt, s életük központjában a gyarapodás, az előrejutás egyetlen eszközeként elismert munka állt, amiből szociális helyzettől, nemi hovatartozástól függetlenül a lakosság minden rétege szigorúan kivette a részét.¹⁰⁹ Harta már a századfordulón is ismert volt lakóinak szorgalmáról.¹¹⁰ Erdei Ferenc is kiemelte a német község lakóinak szorgalmát és munkabírást: *„Félelmetesen biztos ez a nép kispolgári*

jeleket tesz. Mert rengeteg munka volt a gyarapodás mögött, és az élet élvezetéről itt szó sem lehetett. Nagy igénytelenség volt. Például hús ritkán volt. A sült szalonnát mi úgy hívtuk és hívjuk, hogy hartai hús. Egyszer meghívták Rétfalvit [az evangélikus iskola tanárát – E. F.], és mondták neki, hogy vegyen a húsból, ő meg moccanni sem tudott, mert nem értette, ugyanis nem volt hús az asztalon. Rém egyszerűen éltek. Egy komám azt mondta, hogy könnyen gyarapodnak a hartaiak, mert nagyon tudnak spórolni.” Interjú J. G.-vel. 2007. 03. 04. MTA KI, 4.

¹⁰⁷ Interjú J. G.-vel. 2007. 03. 04. MTA KI, 5.

¹⁰⁸ Az öröklési rendszer ilyen jellegű következményéről lásd Gunst: i. m. 143.

¹⁰⁹ *„Míg Patajon és Akasztón nem, Kiskőrösön és Hartán keményen kivették részüket a gazdasági munkákból az asszonyok is. A hartai hajósok feleségei maguk irányították az itteni gazdaságot.”* Sz. Körösi: i. m. 88. Hasonló megállapítást tett Fél Edit is. Fél: i. m. 36.

¹¹⁰ Mészáros Gyula megjegyzi, hogy a hartai parasztok szorgalmukkal kitűntek a környékbeli magyar falvakkal való összehasonlításban. *„Általában véve az ügyesség, a haszonkereső számítás, de a másét soha nem kívánó vágy s józan erkölcsös élet jellemzik ezt a szájhagyomány szerint württembergi falut, ahol a jólét-boldogulás nyomaival lépten-nyomon találkozunk.”* Mészáros Gyula: Harta, Dunapataj, Kalocsa. (Kézirat, dátum nélkül, feltehetően a századforduló táján) Néprajzi Múzeum, Etnográfiai Adattár. 000.732.

előrehaladásában, s a biztonság alapja a kíméletlen és visszaesés nélküli munka.¹¹¹ „Sok hartainak Patajon túl van földje a pusztákon, fölkel hajnal két órákor és keresztülhajt a falun, mielőtt a patajiak fölkelnek. A hartai zsellérek minden távol-ságra elmennek munka után, s lankadatlanul dolgoznak otthon maradt családtagjaik is.”¹¹² A szomszéd települések lakói hasonlóképpen emlékeztek a hartai németek munkához való hozzáállására: „Olyan munkás emberek voltak, hogy olyat még nem láttam, pedig sok helyen jártam. Jó volt velük dolgozni, szerettek is... Itt vagy dolgozott valaki, vagy megszökött.”¹¹³

A Hartán is markánsan jelen lévő mélyszegénységből való kitörésre több stratégia is kínálkozott. Akik a településen maradtak, azok megfeszített munkával s kiadásaik lefaragásával igyekeztek elérni, hogy a szomszéd települések határában eladóvá váló földekből vásárolhassanak maguknak. Egy-két hold földtulajdon ugyanis már számottevően megváltoztathatta egy család életszínvonalát.¹¹⁴ A századfordulón még több hartai család a kivándorlásban kereste a megoldást, ez a kapu azonban a világháború kitörésével bezárult. Sokan dunai hajósnek álltak, s általában, mint kazánfűtők, stabil anyagi hátteret tudtak biztosítani családjuknak. Végül olyanok is akadtak nem kis számban, akik Budapestre költöztek, s ott az iparban vagy a közlekedésben elhelyezkedve kezdtek új életet.¹¹⁵

Iparosok, kereskedők

A falvakban a lakosság igényei és eltartóképessége határozta meg az iparosok és kereskedők számát, valamint azt, hogy milyen szakmák képviselői, milyen arányban számíthattak biztos megélhetésre az adott közösségben. Hartán az 1935-ös összeírás szerint összesen 157-en dolgoztak az iparban (146 férfi és 11 nő). Közülük 72-en voltak önállók, ketten tisztviselők, míg a többiek segédek, segítő családtagok, művezetők, előmunkások vagy tanoncok. Az ipari vállalatok nagyságát tekintve 57 működött segéd nélkül, a fennmaradók túlnyomó többsége pedig 1-2 segéddel.¹¹⁶

Egy 1942-es kimutatás már 88 önálló, iparendeléssel rendelkező, szakmáját gyakorló (keresztény) személyt sorol fel. 11 cipész, 10 kocsmáros, 9 asztalos, 7 kőműves, 6 kovács, 5-5 borbély, bognár és bércséplő, 4-4 hentes és szabó műkö-

¹¹¹ Erdei Ferenc: *Futóhomok*. Budapest, 1977. 13.

¹¹² Uo. 233.

¹¹³ Sz. Kőrösi: i. m. 87.

¹¹⁴ Gunst: i. m. 29.

¹¹⁵ „Hartai családnevek felbukkannak Budapest különböző kerületeiben, de legfőképpen a pesti oldalon. Főleg Pesterzsébeten, Kispesten, meg hát a belvárosi részen dolgoztak. Az én apám is ott született, beszédkáros volt. Apámnak az apja ment el a faluból... Ezek a pestre került hartaiak... evangélikus közösségekhez illeszkedtek. Leginkább pesti németajkú evangélikus közösségekhez.” Interjú P. G.-vel. 2006. 01. 05. MTA KI, 1.

¹¹⁶ Az 1930. évi népszámlálás. II. rész. Foglalkozási adatok község és külterületi lakotthelyek szerint, továbbá az ipari és kereskedelmi nagyvállalatok. Budapest, 1934. 425–426.

dött a faluban.¹¹⁷ Ezeknek a szakmáknak a termékeire (illetve a kocsmárosok és bércséplők esetében szolgáltatásaira) különböző okokból nagy igény mutatkozott a faluban, ezért többet is eltartott belőlük a közösség. A többi szakma képviselőiből jóval kevesebbre volt szükség a település igényeinek kielégítéséhez. Ezért csupán 2-2 kékfestőt, szikvízgyárost, vándorkofát és péket, valamint 1-1 tejgyűjtőt, műkökésztőt, szobafestőt, órást, szíjgyártót, kádárt, fagylaltkészítőt, cementáru előállítót, bádogost, tej- és tejtermékgyártót, háztartási kifőzőt, kötélgyártót és szapangyártót tudott eltartani a falu.

Az 1939-es adófizetési listából kikövetkeztethető, hogy bár az iparosok között szakmánként és egyénenként is jelentős jövedelemkülönbségek figyelhetők meg, a földműves adózók átlagához képest többnyire nagyobb összeget fizettek be évenként az adóügyi jegyzőnél. Legtöbb egyenes adót a jól menő bércséplők, hentesek, kovácsok és kocsmárosok fizettek. Égel György kovács például 487 pengő éves adójával a lista 56. helyén, Szurma János hentes 400 pengőjével a 78. helyen állt, Gillich János szabó pedig 232 pengővel a 148. helyen. 480 pengő adót ekkoriban Hartán egy nagyjából 45-50 kat. holddal rendelkező gazda fizetett, 400 pengőt a kb. 35-40 holdas, 230 pengőt pedig a 25-30 holdas földművesek adóztak. Az iparosok nagy része természetesen ennél jóval szerényebb körülmények között élt. Brenner Kristóf bognár, Frei János borbély például 60-60, Gröb János kőműves 56, Krausz Henrik kádár 53, Pfundt Henrik cipész 50, Gröb Péter cipész 40, Schehl György kőműves pedig 30 pengő adót fizetett az 1939-es évben.

A már említett 1942-es összeírás szerint 39 kereskedéssel foglalkozó keresztény személy élt a faluban.¹¹⁸ Közülük 12-nek vegyeskereskedésre, 5-nek baromfi-, tojás-, gyümölcs- és zöldségkereskedésre, 5-nek gabonakereskedésre, 2-2-nek pedig épületfa és tüzelőanyag, valamint cukrászsütemény forgalmazására szolt az engedélye. A többi kereskedő profilja általában valamilyen speciális igényt elégített ki, ezért a faluban csupán egy-egy személy foglalkozott az adott területtel. 1942-ben a zsidó kereskedők már nem kaptak engedélyt, ezért ők nem kerültek fel a listára. Közülük hárman szerény megélhetést biztosító kis szatócsboltot üzemeltettek, egy pedig gabona- és épületfa-kereskedéssel foglalkozott, s mint ilyen a harmincas években a község virilistája, egyik legtöbb adót befizető személye volt.

A kereskedők jövedelmi viszonyai között rendkívül nagy volt a szórás. Volt közöttük azonban két személy, a gabonakereskedéssel foglalkozó malomtulajdonos, Volenik János és a fent említett Lőwy Ignác, akik a község leggazdagabb lakosai közé tartoztak. Előbbi 1939-ben 3775, utóbbi 1217 pengő adót fizetett. Mindketten a gabonakereskedelem kulcsszereplői voltak, de ezen túl egyfajta természetbeni bank funkcióját is ellátták a mezőgazdasági ciklusoknak kiszolgáltattott termelők felé. *„Volt egy Volenik malmos... az olyan volt, mint egy közraktár. Nem számolták el a gabonát. Ha pénz kellett, lehetett menni a Volenikhez. A nagypapa*

¹¹⁷ Kimutatás a Harta község területén levő keresztény iparosokról. BKMÖL, V 366. 825/1942.

¹¹⁸ Kimutatás Harta községben levő keresztény kereskedőkről. BKMÖL, V 366. 825/1942.

1938-ban fejezte a háza az építését, és ő mindig onnan építkezett. Akkor számoltak el, amikor mind a kettőnek jó volt az ár.”¹¹⁹ A másik meghatározó kereskedő üzletpolitikája is hasonló volt. „A papa dicsért nagyon egy zsidó kereskedőt, a Löwy Ignácot. Az az építkezésnél adott hitelre is. Fakereskedő, meg gabonakereskedő is. A papa részibe aratott, meg volt egy kis földcsekéje is, néha így több búzája volt, mint azoknak, akiknek 5-6 holdjuk volt. A Löwy például megkérdezte tőle, hogy Fiam, van-e búzád? Van. Hozd el! Kell-e most a pénz? Nem sürgős. Akkor majd szólok, hogy mikor gyere a pénzért, mert most a búzát olcsón lehet eladni. Majd akkor fizetek, ha jobb lesz az árfolyam. Így is lett.”¹²⁰

A kereskedők többségének azonban, eltekintve néhány gabona- és vegyeskereskedőtől, sokkal szerényebb jövedelemmel, és alacsonyabb életszínvonallal kellett megelégednie. A vegyeskereskedők egy része például csupán 50 pengő körüli adót fizetett évente – persze ez még mindig jóval több volt, mint amennyit a hartai adófizető földművesek többsége adózott. „Az egyik oldalon pontosan emlékszem, ahogy beléptünk a boltba, balra a kocsikenőcs volt, kapa, kasza és a mezőgazdasághoz szükséges eszközök. Jobbra pedig a pult mögött, ott volt az élelmiszer. Mintha az Európai Unióba való belépés szabályait követték volna a szüleim, ill. nagyszüleim. Tehát külön volt rakva az alapvető élelmiszer. Cukor, élesztő – ma csomagolják két dekákba, akkor kilóban volt – egy üvegbúra alatt, és egy acél zsineggel vágtak le belőle dekákat, és úgy mérték ki. Zsír nem volt, mert az volt a házaknál, vágtak. Liszt nem volt, mert az volt a házaknál. Viszont volt cukorka gyerekeknek és a legfőbb, amire emlékszem, az a bocskorszój... Egy kis kockás füzete volt anyámnak, s azok az emberek, akik cséplés vagy őrlés után jutottak pénzhez, azok szinte egész évben hitelre vásároltak. A kockás füzetbe beírták... Nem mindenki fizetett, mert nem tudott. De nem a jószívűségük, hanem az üzleti érzék diktálta, hogy ezt így kell csinálni. Úgy, hogy kb. a 20%-a nem fizetett. De így is úgy-ahogy megéltünk ebből az egészből.”¹²¹

Hajósok

1941-ben 69 személy dolgozott hivatalosan a közlekedési ágazatban. Eltekintve a néhány vasutastól, ezek a férfiak hajósok voltak. A hartaiak általában fűtőként dolgoztak a Magyar Folyami és Tengerhajózási Rt. vagy az osztrák Dunai Gőzhajózási Társaság dunai járatain, de akadt közöttük kormányos, gépész és matróz is.¹²²

¹¹⁹ Interjú J. G.-vel. 2007. 03. 04. MTA KI, 8.

¹²⁰ Interjú J. K.-val. 2007. 08. 17. MTA KI, 5.

¹²¹ Interjú L. B.-vel. 2008. 04. 07. MTA KI, 1.

¹²² A helytörténész dr. Schmel a községben élő hajósok számát ebben az időben valójában kb. 140-re teszi. Dr. Schmel: i. m. 47.

A hajókon szolgálók viszonylag fiatalon váltak meg foglalkozásuktól. Többük tüdeje ugyanis nem bírta a megerőltető és a szervezetre kifejezetten veszélyes munkát. Ők gyakran tüdőbetegként tértek vissza a faluba.¹²³

Visszaemlékezések szerint a matrózok keresete 200-240 pengő volt ebben az időben, ami a lakosság többségéhez képest jó jövedelemnek számított, főleg ha a családnak volt némi földje is, amit a feleség otthon egyedül művelt, vagy kiadott haszonbérbe. „A hajósok valahol az iparosoknak a szintjén voltak anyagilag. Mert hogyha valakit felvettek hajósnak, akkor annak a felesége fellélegzett, és azt mondta: *jetzt muss ich nicht mehr napszámba gehen!* [Most már nem kell napszámba járnom!] Merthogy olyan jó megélhetést biztosított a hajózás.”¹²⁴

A hajósok világot látott embereknek számítottak, hiszen Regensburgtól az Al-Dunáig jártak. Többször kikötöttek, s ekkor érintkezésbe kerültek más kultúrákkal. Többségük – főleg a DDSG-nél dolgozók – az idők során megtanulta az irodalmi német nyelvet is. Valójában ez a réteg volt az egyetlen Hartán, amely a német nyelvterülettel (Ausztria, Németország) valaha is kapcsolatba került.¹²⁵

A hajósok társadalmi megbecsültsége az iparosokéval volt egy szinten. Helyzetük több szempontból is irigylésre méltó volt. Szemben a lakosság túlnyomó többségével, ők nyugdíjat is kaptak a társaságoknál eltöltött évek után. (Többen közülük szakszervezeti tagok is voltak.) Emellett pedig hozzátartozóik kedvezményes utazásra feljogosító igazolvánnyal rendelkeztek. Így gyakran előfordult, hogy feleségeik felutaztak a pesti piacokra, hogy eladják portékáikat.¹²⁶

Bár egy-egy hajóra szerződés automatikusan csökkentette a falu kifejezetten szegény családjainak számát, nem mindenki örült ennek: „Apósom mesélte, hogy amikor egyre többen mentek el hajóra dolgozni, egy gazdag paraszt bement a bíróhoz, s mondta, hogy csináljon valamit, mert ha az összes »lumpen« elmegy, akkor ki fog nekik dolgozni? Az meg azt mondta, hogy nem érted te ezt! Ezek pénzt hoznak a faluba, s így az jobban fejlődik.”¹²⁷

Értelmiség

A helyi értelmiség meglehetősen szűk rétege az evangélikus és református lelkészekből, a felekezeti iskolák 6 evangélikus és 2 református tanárából, az óvónőkből, a községi jegyzőből és adóügyi jegyzőből, a pénztári ellenőrből, az orvosból és a körállatorvosból, a takarékpénztár vezetőjéből, a vasútállomás és a hajóálló-

¹²³ Ordass Lajos: *Önéletrajzi írások*. (Válogatta, sajtó alá rendezte és az utószót írta Szépfalusi István.) Bern, 1985. 57.

¹²⁴ Interjú P. G.-vel. 2006. 01. 05. MTA KI, 3.

¹²⁵ „Apósom hajója annak idején épp Bécsben volt, mikor Hitler szónokolt. Őket is kirendelték oda. 4 órát beszélt...” Interjú J. K.-val. 2007. 08. 17. MTA KI, 6.

¹²⁶ Ordass: i. m. 57.

¹²⁷ Interjú J. K.-val. 2007. 08. 17. MTA KI, 4.

más főnökéből, valamint a postamester kisasszonyból állt. Többségük nem volt hartai születésű, még csak nem is német volt az anyanyelve, de a lakossággal való akadálymentes érintkezés kényszere miatt természetesen mindannyian beszéltek németül. Ehhez a réteghez a falu lakossága tiszteletteljes távolságtartással viszonyult, hiszen eltérő származásuk, végzettségük, feladatkörük, életmódjuk (társadalmi háttérük) miatt a paraszti társadalomban eleve „kívülállónak” számítottak.¹²⁸

A két lelkész helyi társadalomban betöltött szerepe ugyanakkor jelentősen eltért a többi értelmiségietől. Nem csupán azért, mert az evangélikus lelkész maga is hartai volt, hanem elsősorban az egyház közösségben betöltött kulcsszerepe, a lelkészek lelki vezetői szerepköre miatt. Nem elhanyagolható különbség volt az is, hogy a lakosság jelentős része a lelkészekkel hetente legalább egyszer, az istentiszteleteken találkozott. Mivel az élet minden fontosabb eseményénél is jelen voltak (keresztelés, konfirmálás, házasságkötés, temetés), automatikusan a családok hétköznapijainak és ünnepeinek is részévé váltak. Nem is beszélve arról, hogy a gyülekezetek voltak a helyi iskolák fenntartói is. A többi értelmiségivel csak abban az esetben érintkeztek, amennyiben valamilyen okból az feltétlenül szükséges volt (betegség, adóbefizetés, levél feladása, utazás).

A lelkészek és tanárok javadalmazása az egyházakra, illetve a gyülekezetekre hárult, (az óvónőket az állam fizette) míg a községházán dolgozók és a község alkalmazásában állók fizetését maga a politikai község fedezte a befolyt adókból. Az 1934. évben Pintér Péter jegyző összes készpénzjárandósága 3290 pengő, Szendrey Lajos adóügyi jegyzőé 2263, Vértessy István orvosé 2304, Várady Károly körállatorvosé 2100, Schettler Péter ellenőré pedig 2008 pengő volt. Rajtuk kívül a négy irodatiszt (adóügyi írnok, végrehajtó, kezelők) 1447 és 2198 pengő közötti összeget kaptak.¹²⁹

Községi alkalmazottak

A községi alkalmazottak, szegődményesek és szolgák helyi lakosok voltak, akik természetesen kivétel nélkül anyanyelvi szinten beszéltek németül. A község irányításához és akadálytalan működtetéséhez feltétlenül szükséges, bár többnyire az esetek többségében különösebb iskolai előképzettséget nem igénylő pozíciók voltak ezek. Bérük ennek megfelelően meglehetősen alacsony volt. Amennyiben azonban a család rendelkezett némi földdel is, hivatalos jövedelmüket természetesen ki tudták kerekíteni.

¹²⁸ „A helyi értelmiség nem volt benne a hartai népiségben. De annak a peremén elváltak, barátsággal, soha semmiféle konfliktus nem volt velük.” Interjú P. G.-vel. 2006. 01. 05. MTA KI, 4.

¹²⁹ Harta község költségvetése. BKMÖL, V. 336. 41.449/1933.

13. táblázat
Községi alkalmazottak, szolgák, szegődményesek bére Hartán 1934-ben
(pengő)¹³⁰

<i>Alkalmazás módja</i>	<i>Név</i>	<i>Összeg</i>	<i>Megyei átlag</i>
Szülésznő	Frei Péterné	600	Nincs adat
Szülésznő	Hirsch Katalin	600	
Előfogatos	Brenner János	620	590,0
Pusztai kézbesítő	Himpelmann Márton	482	697,5
Takarítás, dobolás	Müller Péter	504	
Kisbíró	Hirsch György	370	
Kisbíró	Himpelmann Péter	370	
Kisbíró	Stefan Péter	370	Nincs adat
Faiskola kertész	Gröb János	160	
Éjjeliőr	Himpelmann János	420	382,7
Éjjeliőr	Lehr János	420	
Éjjeliőr	Schehl Miklós	420	
Temetőőr	Schettler András	56	Nincs adat

Törésvonalak a helyi társadalmon belül

Az 1920-as évek végéig Hartán még nem alakult ki törésvonal a nemzetiségi kérdés mentén. Ennek több oka is volt. A falu lakói minimális kivétellel németül beszéltek, és erre a tényre reflektálatlan természetességgel tekintettek. A magyar lakosság legnagyobb része a külterületeken élt, és így a település továbbra is lényegében „zárt közösségnek” számított. Igaz ugyan, hogy az egyházi iskolákban áttértek a magyar tanítási nyelvre, de a közösség ezt tudomásul vette. (Már csak azért is, mert a szülők jó része úgy állt a kérdéshez, hogy gyermekük otthon úgyis megtanul németül, a magyart pedig igazából az iskolában lenne csak alkalma jól elsajátítani.) A vallásos lakosság számára ennél sokkal többet nyomott a latban, hogy az istentiszteletek és az egyéb egyházi alkalmak (eltekintve egy-két kivételtől) a lakosok anyanyelvén zajlottak, s ezt a gyakorlatot sokáig nem is fenyegette semmilyen külső, az egyházi vezetőség felől érkező támadás. Emellett az államhatalom részéről sem volt még helyi szinten érezhető a magyarosítás irányába ható drasztikus nyomás. Ráadásul a magyarországi németek hivatalos szervezete, a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület (MNNE) sem kezdett a harmincas évek elejéig ébresztő munkába a településen.

A hartai társadalmon belül alapvetően a szociális helyzet, ezzel összefüggésben a paraszti társadalomban elfoglalt hely és az egyházi hovatartozás szerint érhető

¹³⁰ Uo. Magyarország községeinek háztartási viszonyai az 1934. évi községi költségelőirányzatok szerint. Budapest, 1935. 32–33.

tetten a törésvonalak.¹³¹ Erdei Ferenc a harmincas évek közepén nem érzékelt komoly társadalmi feszültséget a szegény és a gazdag paraszti rétegek között: *„Társadalmuk éppen olyan kispolgári, mint a bácskai németeké. Nincs akut ellentét a gazdák és zsellérek közt.”*¹³² A ma még élő, a két világháború között iskolába járó generáció azonban még emlékszik a társadalmi különbségekből adódó ellentétekre: *„Sok szegény ember volt Hartán... A faluban természetesen jelen volt egy feszültség a szegényebb és a gazdagabb rétegek között. Ezt gyerekként átéltem én is. A gazdag gyerek lenézte a szegényt. A gazdagnak volt uzsonnája, almája, a szegénynek nem.”*¹³³ Ez a törésvonal azonban nem fenyegetett nyílt ellenségeskedésekkel, hiszen a vagyoni helyzet által megrajzolt társadalmi hierarchiára adottságként tekintettek. Az ebből való kitörésre vagy a kemény munka eredményeként megspórolt pénzen való földvásárlás útján nyílt – korlátozott – lehetőség, vagy pedig a falu elhagyásával.

A másik meghatározó törésvonal a felekezeti hovatartozás volt. Hartán a lakosság több mint fele evangélikus, csaknem 20%-a pedig református volt. Ez többé-kevésbé le is határolta a faluban élő német, és a német közösséghez asszimilálódott eredetileg szlovák lakosság körét. Katolikus csak a környező nagybirtokokon élő és dolgozó mezőgazdasági munkások, az érsekhartai német bérlők, a tanyákon élő lakosság, és a nagybirtokosok egy része volt.

14. táblázat

*A hartai lakosság felekezeti megoszlása
1941-ben, 1949-ben és 2001-ben, %-ban*¹³⁴

	1941	1949	2001
Evangélikus	52,7	38,1	28,7
Római katolikus	27,5	42,1	33,9
Református	18,8	19,1	16,0
Görög katolikus	0,5	0,4	1,0
Izraelita	0,3	0,1	0,1
Egyéb	0,2	0,2	0,4
Egyik egyházhoz sem	–	–	11,9
Nincs adat	–	–	9,5

¹³¹ Hasonló képet vázol fel erről az időszakról Gerhard Seewann a magyarországi német falvakban fellelhető törésvonalakat vizsgálva. Seewann: Siebenbürger... i. m. 100.

¹³² Erdei: i. m. 233.

¹³³ Interjú J. K.-val. 2007. 08. 17. MTA KI, 4.

¹³⁴ Az 1941. évi népszámlálás. *Demográfiai adatok községek szerint*. Budapest, 1947; Az 1949. évi népszámlálás. *Vallási adatok százalékos megoszlása településenként*. Budapest, 1996. 50; *Népszámlálás 2001. 6. Területi adatok. 6.2 Bács- Kiskun megye II. kötet*. Budapest, 2002. 162–163.

A vallási törésvonal az élet két területén kapott komoly, meghatározó szerepet: az iskolaválasztásban és a házasságkötéskor. Az evangélikus és a református egyház is működtetett magyar nyelven oktató, C típusú elemi iskolákat a településen, amelyekben természetesen az adott felekezethez tartozó diákok tanultak. A vallási hovatartozás jelentősége azonban igazából a párválasztás kapcsán mutatkozott meg. A családok ugyanis – a kor felfogásának megfelelően, mely nemcsak a német falvakra volt jellemző – lehetőség szerint ragaszkodtak hozzá, hogy gyermekeik ugyanazon felekezethez tartozó személlyel kössenek házasságot. Így vált a nemzetiséghez tartozás és a szociális háttér mellett a felekezeti hovatartozás a házasságot megelőző, a másik kettővel lényegében azonos erősségű szűrővé.¹³⁵ A lelkészek számon tartották, és időről időre jelentették is az egyházi felső vezetésnek, hogy gyülekezetükben az adott időszakban hányan adtak reverzálist. Az egész falut felbolydító esemény volt, mikor a tízes évek elején az evangélikus iskola tanárnője, Steiger Ilona össze kívánt házasodni a református iskola tanárával, Géhl Edével. A presbitérium felhívta a tanítónő figyelmét arra, hogy ez a viszony a hívek és az iskolaszék előtt „vállalhatatlan”, és felszólították, hogy szakítsa meg kapcsolatát, ellenkező esetben elveszti állását. Steiger Ilona ezután összeházasodott a tanítóval, reverzálist adott, és ettől kezdve a református iskolában tanított tovább.¹³⁶ Az érsekhartai katolikus német bérlők esetében is működött ez a szűrő, s erősebb volt még a nemzetiségi hovatartozásnál is. Ezeknek a családoknak a gyermekei ugyanis inkább a katolikus magyar dunapatajiakkal kötöttek házasságot, mintsem a protestáns német hartaiakkal.¹³⁷

A harmadik – más falvakban is megfigyelhető – törésvonal az ún. „alvég–felvég ellentét” volt, amely a lakóhely szerint sorolta be automatikusan a lakosságot aszerint, hogy a falu képzeletbeli tengelyéhez képest hol feküdt a családok háza.¹³⁸ Ez az ellentét felülírta a szociális és vallási hovatartozást is, de valójában csak a fiúk és a fiatal férfiak önmeghatározásában kapott csoportképző szerepet. „P. V.: *Ha én például átmentem a határvonalon, akkor már huss... verekedés volt. A fiatalok között. M. S.: Ami a Duna felé volt, az volt az alvég, ami a vasút felé, az a felvég... A lányügyek...*”¹³⁹ Bár az alvéghez vagy felvéghez való tartozás kérdése a hétköznapiakban is megjelent, jelentősége a munkanapokon jóval kisebb volt, mert ekkor a falu apraja-nagyja keményen dolgozott. Hétvégén azonban, különösen a táncos mulatságok után a „férfias virtus megnyilvánulásának tekintett” ellentét nemritkán verekedésbe torkollott.¹⁴⁰

¹³⁵ „A két világháború között református és evangélikus nem házasodhatott. Ha igen, óriási cirruszok voltak.” Interjú M. S.-sel és P. V.-vel. 2006. 11. 25. MTA KI, 4.

¹³⁶ Palotay Gyula: A hartai ág. hitv. ev. egyházközség félévszázados története 1901–1950. EOL, BEEK, 1130/1950. 4.

¹³⁷ Gottschall Péter közlése. Harta, 2011. augusztus 9.

¹³⁸ Ez az ellentét más településeken is megfigyelhető volt, s egyáltalán nem tekinthető hartai sajátosságnak. Sz. Kőrösi: i. m. 88.

¹³⁹ Interjú M. S.-sel és P. V.-vel. 2006. 11. 25. MTA KI, 4.

¹⁴⁰ Dr. Schmel: i. m. 51.

Helyi hatalom

A helyi hatalom fontosabb szereplői pozíciójuk és a közösség életére gyakorolt befolyásuk tartalma szerint alapvetően négy fő csoportba sorolhatók: 1. a falu hivatalos, közigazgatási posztokat betöltő vezetése, élén a jegyzővel; 2. a választott tisztviselők; 3. az informális befolyással rendelkezők és 4. a község lakosainak egy részére materiális befolyással bírók köre. Az egyes csoportok nem választhatók el egymástól vegytisztán, hiszen az egyes halmazok tagjai között esetenként átfedések is felfedezhetők.

Pozíciójánál fogva a község egyik legbefolyásosabb személye a jegyző volt, maga mögött tudva a munkája segítésére fenntartott hivaltalt. A jegyző feladatköre kettős volt. Egyfelől a falu érdekeit képviselte járási és vármegyei felettesei felé, másfelől a közigazgatás felső szerveinek határozatait, döntéseit közvetítette a lakosság felé.¹⁴¹ Hartán a két világháború között, 1944-ig ugyanaz a személy, Pintér Péter vezette a hivaltalt.¹⁴² A magyar nemzetiségű Pintér nem volt született hartai. Korábban az adóügyi jegyző feladatát látta el, de miután az addigi jegyző, Gallé Elek 1919. március 17-én elhunyt, a Tanácsköztársaság idején őt nevezték ki a posztra.¹⁴³ Mivel azonban akkori magatartása ellen nem merült fel később kifogás, az új rezsimben is maradhatott a település vezető jegyzője. Természetesen jól beszélt németül, ami a hétköznapi érintkezésben, és személye elfogadtatásában mindenképpen nagy előnynek számított, akkor is, ha a hivatalos ügyintézés nyelve ekkor már régen a magyar volt, s a német csak a legkritkább esetben – akkor is jórészt az egyszerű emberekkel való beszélgetés során – került elő. A jegyző jól látta el feladatát: a lakosság elismerte munkáját, s az iratokban nincs nyoma annak, hogy bármiféle feszültség alakult volna ki közte, az előljáróság, a képviselő-testület, vagy járási és vármegyei felettesei között. A húszas években Pintér feletteseinek címzett jelentései és beszámolóí még nem említettek olyan esetet, amely bármilyen formában is kapcsolatba hozható lett volna a nemzetiségi kérdéssel. Helyettese a hartaiakat jól irányítható, de a részletekre is árgus szemekkel figyelő lakosoknak tartotta, akik a „felsőbbtség” utasításait mindig maradéktalanul végrehajtották, a járási és megyei közigazgatáshoz kapcsolódó jegyzői hivatal ténykedését azonban mindenkor kritikus figyelemmel kísérték.¹⁴⁴

A nagyközség képviselő-testülete a község illetékességi körébe tartozó ügyekben dönthetett és járhatott el. Az érvényben lévő jogszabályok értelmében a képviselők felét háromévenként hat évre választották, míg a másik felét – az ún. virilistákat – automatikusan kinevezték a legtöbb adót fizetők közül. A képviselő-testületbe így módon 20 választott személy és 20 virilista került.

¹⁴¹ A jegyző szerepéről és feladatköréről lásd Weis István: *A magyar falu*. Budapest, 1931. 57–61.

¹⁴² Ezután Pintér feladatát Szendrey Lajos helyettes vezető jegyző látta el.

¹⁴³ A hartai közgyűlés 1919. április 8-i ülésének jegyzőkönyve. V. 336. Harta közgyűlési jegyzőkönyvei. 3. k. 1909–1928. 45–47.

¹⁴⁴ Szendrey Lajos volt h. vezető jegyző Harta község Nemzeti Bizottságának. (Helység olvashatatlan) 1945. június 12. BKMÖL, XXII. 337. 1. d. iktatószám nélkül.

15. táblázat
A választott képviselők – esküdtek – száma és betöltött pozíciójuk hossza
(1920–1940)¹⁴⁵

<i>Képviselő-testületi tagság</i>	<i>Képviselők száma</i>
3 évig	3
6 évig	26
9 évig	1
12 évig	3
15 évig	2
18 évig	2

A választott képviselők (korabeli elnevezéssel esküdtek) a helyi viszonyokhoz képest jómódú, nemritkán kifejezetten gazdag, kivétel nélkül német személyek voltak. Az 1936–1940 közötti periódusban működő esküdtek névsorát összevetve az 1939-es adózási listával, a következő eredményeket kapjuk:

16. áblázat:
A választott képviselők és 1939-ben befizetett egyenes adójuk
(1936–1940)¹⁴⁶

<i>Adózott összeg (pengő)</i>	<i>Esküdtek száma</i>
1000–2000	1
700–800	2
400–500	4
300–400	2
200–300	2
100–200	2
0–100	3
Evangélikus lelkész	1
Beazonosíthatatlan	3

A községi képviselők párttámogatásáról mindössze az 1941-es választás kapcsán rendelkezünk információval. Ekkor a húsz választott képviselőből 12 a kormányzó Magyar Élet Pártja, 7 a kisgazda-, egy pedig a nyilaspárt jelöltjeként jutott be a szervezetbe.¹⁴⁷

¹⁴⁵ V. 336. Harta közgyűlési jegyzőkönyvei. 2–4. k.

¹⁴⁶ 3 személy nem azonosítható be az adózási listáról. A 0–100 pengő közötti kategória esetében vagy olyan személyekről van szó, akik birtokaik jó részét már szétosztották örökösök között, vagy olyanokról, akik szerényebb gazdasági helyzetük ellenére is kivívták a közösség megbecsülését.

¹⁴⁷ Az Elöljáróság tagjai közé ekkor 4 kisgazdán kívül csupán a kormánypárt jelöltjei kerültek be. (Az I. bíró, a II. bíró, a pénztáros és a közgyám a MÉP színeiben indult.) Jelentés a községi választások eredményéről. Harta, 1941. március 4. BKMÖL, V. 336. 5/1941. biz.

A virilisták egy része hartai lakos, jobbára földműves volt, más része – az idő előrehaladtával mérsékelten csökkenő arányban – olyan személy vagy intézmény, aki, illetve ami csak a Hartán fekvő földbirtokai után fizetett adó révén került be a képviselő-testületbe, maga azonban személy szerint nem lakott a faluban, hanem vagy a birtokán, vagy más településen volt az állandó lakhelye.¹⁴⁸ Ők egyébként a képviselő-testület ülésén csak ritkán jelentek meg és a települést érintő közvetlen kérdésekben csak kivételesen hallatták hangjukat. A hartai virilisták közül több személy is az egész vizsgált időszakban tagja volt a testületnek, de jóval többen voltak, akik háromszor, illetve kétszer kerültek be a legtöbbit adózók közé.

17. táblázat
A virilisták száma és betöltött pozíciójuk hossza
(1920–1936)¹⁴⁹

<i>Képviselő-testületi tagság</i>	<i>Képviselők száma</i>
1 alkalommal	14
2 alkalommal	20
3 alkalommal	30
4 alkalommal	1
5 alkalommal	7

Az évente általában tízszer, magyar nyelven tartott testületi üléseken a két világháború között a jegyzőkönyvek tanúsága szerint nem volt téma a nemzetiségi kérdés. Az évek során megtárgyalt témák közül kiemelendők és rendre visszatérő ügyek voltak az árvaszéki kérdések, az illetőség, a segélyek, kérvények, fegyelmi ügyek, az előjáróság választásának kérdése, a villanyvilágítás bevezetése, a fizetések, adókérdések és a zárszámadás stb.

18. táblázat
A bírók, a közgyám és a pénztárnok megválasztásának száma
(1920–1940)¹⁵⁰

	<i>1-szer</i>	<i>2-szer</i>	<i>3-szor</i>	<i>4-szer</i>
I. bíró	3	2	–	–
II. bíró	3	2	–	–
Közgyám	1	3	–	–
Pénztárnok	3	–	–	1

¹⁴⁸ A virilisták közé tartozott a kalocsai érsek, a Teleki család feje, gr. Vigyázó Sándor és örökösei, a Királyi Országos Büntető Intézet, Boronkay György, Törley Bálint és Darányi Kálmán földbirtokosok.

¹⁴⁹ BKMÖL, V. 336. Harta közgyűlési jegyzőkönyvei. 2–4. k.

¹⁵⁰ Uo.

Az előjáróság tagja az első bíró, másodbíró, a közgyám, a pénztárnok, a két jegyző, az orvos és tíz választott képviselő voltak. Az első bíró, a közgyám és a pénztárnok kivétel nélkül a közép-, vagy gazdagparaszti rétegből származott. Az első bírók közül három, a közgyámok közül pedig egy személy virilista is volt, míg a közgyám feladatát ellátó személyek kivétel nélkül a gazdagparaszti réteghez tartoztak. Az előjárók tevékenységükért tiszteletdíjat kaptak, amelyek összege – a másodbíró kivételével – a vármegyei átlagnál magasabb volt.

19. táblázat

A bírók, a közgyám, a pénztárnok és az esküdtek éves fizetése a megyei átlaghoz viszonyítva (1934)¹⁵¹

	<i>Harta</i>	<i>Megyei átlag</i>
I. bíró	408	323
II. bíró	68	159
Közgyám	217	106
Pénztárnok	544	355
Esküdtek	68	67

A falu hivatalos vezetője, a bíró nagy tekintélyű személy volt, aki a jegyzőre támaszkodva intézte a falu hivatalos ügyeit, felügyelte a közösség életét hétköznap csakúgy, mint az ünnepnapokon, és a jegyzővel együtt személyében felelt azért, hogy a közigazgatásra vonatkozó rendeleteket végrehajtsák.

Hartán a két világháború között nem volt csendőrség. A csendőrök a közeli Dunapatajról jártak át a településre. Általában csak járőröztek, de ha valamilyen okból fel kellett lépniük, vagy olyan eseményről szereztek tudomást, amellyel kapcsolatban eljárást kellett foganatosítaniuk, rendkívüli alkalmakkor is megjelentek a településen. „A csendőrök Dunapatajon voltak. Hartán vasárnap este általában buli volt. Reggel elindultak a csendőrök Hartára, hogy megnézzék, kit kell bevinni egy kis pacsira.”¹⁵² Az is többször előfordult, hogy amikor az MNNE vezetői ellátogattak a faluba, s előre be nem jelentett találkozót tartottak a helyi lakosokkal a harmincas évek elején, a csendőrök is kiszálltak Hartára. A húszas években még nem merült fel komolyan, hogy csendőrőrsöt telepítsenek a faluba, a főispán csak a harmincas években kezdte el azt szorgalmazni, miután Hartán is megerősödött a nemzetiségi szervezetek aktivitása. Pénzhiány miatt azonban a tervet nem sikerült megvalósítani.

Az informális hatalommal rendelkezők közül kiemelendő a református, és mindenekelőtt az evangélikus lelkész. Nem csupán azért, mert az iskolák egyházi fenntartású intézmények voltak, s így az egyház lényegében minden család életére

¹⁵¹ Harta község költségvetése. BKMÖL, V. 336. 41.449/1933; *Magyarország községeinek háztartási viszonyai az 1934. évi községi költségelőirányzatok szerint.* Budapest, 1935. 30–31.

¹⁵² Interjú M. S.-sel és P. V.-vel. 2006. 11. 25. MTA KI, 8.

befolyást gyakorolt a gyerekeken keresztül, hanem főleg azért, mert Harta kimondottan vallásos településnek számított, ahol a templomba járók aránya igen magas volt. Egyházi munkájukat a presbitériumra (élén a gondnokkal és ellenőrrel) támaszkodva végezték, amely szigorúan figyelemmel kísérte a gyülekezettel kapcsolatos ügyeket. Emellett a lelkészek aktív személyiségek is voltak, s a községtől is kivették részüket. A református, majd később az evangélikus lelkész tagja volt a Hartai Hangya Fogyasztási és Értékesítési Szövetkezet vezetőségének is.¹⁵³ A rendkívül aktív, fiatal Polster Gyula a harmincas években 6 évig esküdt is volt, s mint ilyen a lakosság képviselőjét is ellátta a községházán. A harmincas évek közepén a német nemzetiségi mozgalom ellensúlyozására pedig egy a főispánnal folytatott beszélgetés után megalakította a MOVE helyi szervezetét, amelybe a helyi fiataliságból sokan beléptek. Községsszervező tevékenységéhez hozzátartozott az is, hogy amatőr színjátszó kört vezetett. Palotay jó szónok volt, tudott bánni az emberekkel, és hívei szerették. Mindent egybevetve ő volt a legaktívabb közösségi személy Hartán, akinek kapcsolati hálóját a településen is jóval túlmutató. Nemcsak egyházi feletteseivel állt levelezésben, hanem bizalmas viszonyban állt a járási főszolgabírókkal, sőt Endre Lászlóval is, aki 1923-tól gödöllői főszolgabíró, majd a MOVE országos elnöke, 1938-tól pedig a vármegye alispánja lett, személyes barátságot ápolt.¹⁵⁴

A materiális befolyás természetesen a gazdasági függést jelentette a településen. A rendkívül elterjedt bérleti viszonytól eltekintve – lévén annak természete azért összetettebb – ez elsősorban a nagygazdák és nagybirtokosok, valamint az általuk foglalkoztatott állandó vagy alkalmi földmunkások viszonyára vonatkozott. Hartán sok gazdasági cseléd és földmunkás élt, akiknek az élete nem volt könnyű, s akik – nem lévén tartalékaik – sokkal jobban ki voltak szolgáltatva a mindenkori gazdasági helyzetnek, mint alkalmazói. A korszakban a napszám 1–2 pengő között ingadozott, ami a fogyasztás minimálisra való leszorítása mellett is az életben maradáshoz csak úgy volt elegendő, ha a családból minél többen munkába álltak. Az ilyen jellegű természetes függés a szociális helyzetből vezethető le, a benne szereplő érdekelt emberek kapcsolataiban azonban egyáltalán nem írhatók le automatikusan negatív konnotációban. A munkaadók kemény és hatékony munkát vártak el alkalmazottaiktól, a kialakult feltételeket viszont mindenkor teljesítették.

¹⁵³ A Hangya Szövetkezetnek 1060 tagja és 2400 üzletrésze volt 1939-ban Hartán. Átlagos forgalma évente kb. 30 000 pengőre volt tehető. Csátár–Dr. Hovhannessian–Oláh: i. m. 68. A szövetkezetéről lásd Bercsényi: i. m. 125–127.

¹⁵⁴ A hartai adatközlők többsége kitért visszaemlékezésében erre a fontos momentumra.

A NEMZETISÉGI KÉRDÉS HARTÁN AZ 1930-AS ÉVEKBEN ÉS AZ 1940-ES ÉVEK ELSŐ FELÉBEN

A magyarországi németek önszerveződése a két világháború között

A 20. század első évtizedéig a külön fejlődési utat bejáró, a társadalmi és mobilizációs csatornákat sikerrel alkalmazó, gyorsan asszimilálódó városi (polgári, munkás) és a nyelvi, kulturális hagyományait még őrző paraszti lakosságból álló magyarországi németek – eltekintve az erdélyi szászoktól és a bácskai/bánsági sváboktól – nemzetiségpolitikai szempontból lényegében passzívak voltak. Az említett kivételektől eltekintve nem alakultak ki politikai és gazdasági érdekképviselői szerveik sem. Ebben az időszakban nem beszélhetünk még magyarországi németekről mint *közösségről*, a német identitást kohéziós elvként felismerő és azt felhasználó *társadalmi csoportról*. Az első világháború végétől kezdve fogalmazódnak csak meg hangsúlyosan az ilyen irányba mutató elképzelések.¹

1923. július 15-én Jakob Bleyer tényleges vezetésével megalakult a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület (MNNE). A hivatalosan 1924-től működő MNNE alapszabálya értelmében szigorúan kulturális egyesületként funkcionált, és a kormányzat fennállása egész ideje alatt folyamatos kontroll alatt tartotta. Az egyesület elnökét, Gratz Gusztávot és a vezetőség felét is a kormány delegálta, s így természetesen Bethlen István (majd utódai) bizalmi emberei nemcsak rá-látással rendelkeztek az organizáció belső ügyeire, hanem szükség esetén be-folyásolhatták is a döntéseket. Bleyernek, aki a szervezet ügyvezetője, és egyben motorja volt, az volt a fő célkitűzése, hogy a kisebbségi kérdés iránt fogékony személyek aktivitására épülő helyi szervezetek alapításával olyan hálózatot hozzon létre elsősorban a *falusi német lakosság* körében, amelyre támaszkodva a német kisebbség idővel egységes, érdekeit képviselni tudó társadalmi csoportként jelen-het meg.² Bleyer credója az volt, hogy a magyarországi németek eltérő etnikai (német) és nemzeti (magyar) identitása probléma nélkül összeegyeztethető egy-

¹ A folyamat genezisééről lásd Bellér Béla: *Az ellenforradalom nemzetiségi politikájának kialakulása*. Budapest, 1975.

² Bleyer nemzetiségi koncepciójáról lásd Fata Márta: Bleyer Jakab nemzetiségi koncepciója és politikája (1917–1933) *Regio*, 1994. 1. sz. 175–190; Tilkovszky Loránt: A Bleyer-portré problematikus vonatkozásai *Történelmi Szemle*, 1993. 3–4. sz. 259–276; Seewann: *Das Ungarndeutschtum...* i. m. 111.

mással.³ Irányítása alatt a szervezet főleg kulturális és oktatási igényeket fogalmazott meg a kormányokkal, a közigazgatással és az egyházakkal szemben.⁴ Nem törekedhetett az MNNE politikai reprezentációra, ezért 1931-ig csupán a német kisebbség kulturális egyesületeinek szabad működését, s mindenekelőtt a hatékony nemzetiségi oktatás intézményi hátterének megteremtését kívánta elérni.⁵ A magyar kormányok bizalmatlansága, a közigazgatás és az iskolák túlnyomó részét fenntartó egyházak ellenállása miatt azonban nem tudott komoly eredményeket felmutatni, annak ellenére sem, hogy a német kormánynál gyakran interveniált, külső politikai nyomásgyakorlást kérve, s elvileg a magyar kormány is hajlott a nemzetiségi oktatás erősítésére.⁶ A német kormányzati illetékesek ugyan rendre felhívták magyar tárgyalópartnereik figyelmét arra, hogy a német kisebbség magyarországi helyzetét nem tartják kielégítőnek, de az ügyet valójában alárendelték az államközi – mindenekelőtt gazdasági – kapcsolatok alakulásának. A magyar kormányok pedig tartották magukat ahhoz az elképzeléshez, hogy a német kisebbség helyzete belügy, aminek rendezésére egyébként komoly erőfeszítéseket tesznek.⁷ A helyzet miatt egyre elégedetlenebb és csalódott Bleyer ezért 1931-ben létrehozta a bizalmi embereire épülő Német Munkaközösséget (Deutsche Arbeitsgemeinschaft), amely többek között már egy német politikai párt megalkakulásában is gondolkodott. A Munkaközösség jórészt maga által kinevelt s németországi ösztöndíjakkal is támogatott fiatal értelmiségiekből állt. Ezen keresztül akarta megújítani a magyarországi németek érdekképviselését célul kitűző politikáját.⁸ 1933. december 5-én bekövetkezett halála után azonban belső válságba sodródott az egyesület. A hatalmi harcok eredményeként végül a magyar kormány támogatását élvező, ahhoz lojális Gratz-csoport szerezte meg az

³ Jakob Bleyer: Zur Einführung. *Deutsch-Ungarische Heimatsblätter*, 1929. 1. sz. 2–3.

⁴ Az 1929/30-as tanévben a német kisebbségi tannyelvi elemi népiskolákból 291 volt C típusú (magyar oktatási nyelv, a németet csak idegen nyelvként tanították), 119 B típusú volt (a tantárgyak felét németül, másik felét magyarul tartották), és 49 számított csupán valódi nemzetiségi oktatási intézménynek, ahol a tantárgyakat németül adták elő. Norbert Spannenberger: *A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között*. Budapest, 2005. 84.

⁵ Bleyert többször is képviselővé választották, de nem az általa vezetett szervezet reprezentánusaként, hanem a kormánypárt jelöltjeként.

⁶ Az MNNE működéséről, Bleyer politikai aktivitásáról, a német és magyar kormányok magyarországi németekkel szemben alkalmazott politikájáról lásd Tilkovszky Loránt: Németország és a magyar nemzetiségi politika. *Történelmi Szemle*, 1980. 1. sz.; Tilkovszky Loránt: *Német nemzetiség – magyar hazafiság. Tanulmányok a magyarországi németiség történelméből*. Pécs, 1997.

⁷ Bethlen István is szükségesnek tartotta a tényleges nemzetiségi oktatási intézmények számának növelését, de az egyházak ellenállása miatt nem ért el jelentős eredményt. Néhány év múlva Gömbös Gyula elhatározta a B típusú oktatás bevezetését a németek által lakott településeken. A folyamat az ő halála után gyorsult fel, felemás eredménnyel. 1941-ben pedig a kormányzat elhatározta, hogy a rendelkezésre álló statisztikai adatok figyelembevételével megvalósítja az érintett településeken a valódi (A típusú) nemzetiségi oktatást. A kérdésről lásd lentebb.

⁸ Seewann: Das Ungarndeutschtum... i. m. 112. Bleyer útkereséséről lásd Loránt Tilkovszky: Die Entfaltung der Krise der deutschen Bewegung in Ungarn 1930–1932. *Acta Historica Acadimiae Scientiarum Hungaricae*, 1980. 26. sz. 105–165.

MNNE vezetését, miután Gratz a radikális csoportot a harmincas évek közepén kizáratta a szervezetből Franz Basch nemzetgyalázási perének ürügyén. A kizártak Népinémet Bajtársak (Volksdeutsche Kameradschaft) néven Basch körül önálló szervezkedésbe kezdtek, s lényegében ez a csoport lett a magja az 1938-ban megalakult Volksbundnak.⁹

A Volksbund vezetője, Franz Basch számára a Bleyer által a húszas években vallott „Deutsch-Ungartum-koncepció” már kiindulásában is problematikusnak számított. Ő kezdettől fogva inkább „magyarországi németekről” beszélt, s a közösség Magyarországhoz való kötődését szívesebben írta le a Heimatliebe (hazaszeretet) kifejezéssel.¹⁰ Számára az elsőrendű kérdés valójában az volt, hogy miként lehet *németként* élni Magyarországon. Ugyanakkor azonban a németek Magyarország iránti lojalitásának szükségességét egyáltalán nem kérdőjelezte meg. A társadalmi, kulturális és politikai emancipáció megvalósításának eszközét és a németiség megmaradásának esélyét az asszimiláció megállításában, a disszimilációban és a népcsoport autonóm önkormányzatának megvalósításában látta – szorosan támaszkodva a Harmadik Birodalom politikai segítségére, és igazodva a Németországban kidolgozott kisebbségpolitikai irányelvekhez.¹¹ A Volksbund tehát 1938-ban alapvetően emancipációs programmal indult, és egészen 1940 végéig még inkább a Weimari Köztársaság idején érvényes „népiségpolitika” (Volkstumspolitik) talaján állt, s még nem volt teljesen megfertőzve a fajbiológiai és vérségi alapokon nyugvó nemzetiszocialista népközösség (Volksgemeinschaft) gondolatától.

Magyarország a második bécsi döntés ellentételezéseként írta alá 1940-ben a bécsi népcsoportegyezményt, amely a Volksbundot immár a magyarországi németek kizárólagos szervezetének ismerte el.¹² A kezdeti német világháborús

⁹ A fordulatokkal teli időszakról lásd Loránt Tilkovszky: *Teufelkreis. Die Minderheitenfrage in den deutsch-ungarischen Beziehungen 1933–1938*. Budapest, 1989; Bellér Béla: *A Volksbildungsvereintől a Volksbundig. A magyarországi németek története 1933–1938*. Budapest, 2002.

¹⁰ Gerhard Seewann–Norbert Spannenberger (Hrsg.): *Akten des Volksgerichtsprozesses gegen Franz A. Basch*. München, 1999. XLVIII.

¹¹ Lásd Seewann: *Das Ungarndeutschtum...* i. m. 112–113.

¹² A Volksbund történetéről két fontos, egymástól eltérő alapállású monográfia is született. Tilkovszky Loránt 1978-ban publikált munkája a szervezetben a Harmadik Birodalom „ötödik hadoszlopát” látta, míg Spannenberger Norbert 2005-ös könyvében egy olyan organizációt ábrázolt, amely folyamatosan változott. Volt kulturális szervezet, a német kisebbség emancipációs mozgalma, és az NSDAP mintájára felépített nemzetiszocialista népcsoportszervezet, amely Berlin és Budapest között folyamatosan örlődött, s tevékenysége ezért eleve kudarcra volt ítélve. Tilkovszky Loránt: *Ez volt a Volksbund: A német népcsoport-politika és Magyarország: 1938–1945*. Budapest, 1978; Spannenberger: *A magyarországi...* i. m. A két mű mellett olyan tanulmányok, ill. könyvfejezetek is napvilágot láttak, amelyek a szervezetről kialakított kép finomításához komolyan hozzájárultak. Aschauer: i. m; Seewann: *Das Ungarndeutschtum...* i. m. 107–128; Norbert Spannenberger–József Vonyó: *Rezeption der nationalsozialistischen Ideologie in Ungarn und in der deutschen Volksgruppe*. In: Mariana Hausleitner–Harald Roth: *Der Einfluss von Faschismus und Nationalsozialismus auf Minderheiten in Ostmittel- und Südosteuropa*. München, 2006. 237–251; Knipl István: *A Volksbundtól a Waffen SS-ig. (A Volksbund helyi szervezetei és a Waffen SS katonák Császártöltés, Hajós és Nemesnádudvar községeiben)* In: *Bács-Kiskun Megye Múltjából XIX*. Kecskemét, 2004. 1–25.

sikerek, valamint az a tény, hogy Németország immár nyíltan is védhatalomként lépett fel a kisebbségi kérdésben, eleve nagyobb, még ha továbbra is meglehetősen korlátozott játékeret biztosított a magyarországi németek központi szerveinek, akik ezt igyekeztek is kihasználni, és rendkívül agilisan láttak hozzá a helyi csoportok megalakításának és felfuttatásának. 1941-től a szervezet már egyértelműen a nemzetiszocialista népcsoportpolitika irányelveinek jegyében működött. Részben átvette a náci jelképeket, ideológiai szövegeket, és lényegében leképezte az NSDAP szervezeti felépítését. Ugyanakkor a Volksbund nem vált állammá az államban, mivel a magyar kormányok továbbra is igyekeztek tevékenységét és aktivitását, amennyire csak lehetett, megnehezíteni, kordában tartani. Nem is beszélve arról, hogy a Harmadik Birodalom a legfontosabb kérdésekről lényegében közvetlenül a magyar állammal egyeztetett, gyakran a Volksbund vezetőinek feje felett.

Kétségtelen, hogy a Volksbund a magyarországi németiség sokkal nagyobb részét tudta mozgósítani, mint az MNNE valaha is fennállása során. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy sikerült volna a teljes érintett lakosságot megszólítani.¹³ A világháború során pedig saját bázisából is sokan elfordultak tőle, vagy egyenesen szembehelyezkedtek vele. Ennek több oka is volt: egyrészt 1939-től kezdve a német lakosság folyamatosan attól rettegett, hogy megvalósul a kitelepítése (*Heim ins Reich*), és el kell hagynia szülőföldjét, másrészt pedig a szervezet részt vett a Waffen SS toborzóakcióinak és az 1944-es kötelező sorozásnak a propagálásában, valamint a háború végén a szovjet csapatok előrenyomulásával párhuzamosan a kiűrités megszervezésében.

A nemzetiségi kérdés Hartán az MNNE aktivitása idején

A nemzetiségi kérdés körüli küzdelem szereplői a harmincas években

Egy mozgalom abban az esetben érhet el sikereket helyi szinten, amennyiben programjára van fogadókészség a helyi társadalmon belül, tehát ha olyan célokat tűz ki maga elé, amelyekkel a közösség egy része azonosul, s talál olyan vezetőket, akik hajlandók felvállalni a célok megvalósulásában érdekelt közösség képviselését. Ezek az előfeltételek Hartán az események ismeretében adottak voltak.

Az MNNE megalakulása után azonnal hozzálátott helyi csoportjai kiépítéséhez, s ezzel kapcsolatban az érvényben lévő jogszabályoknak megfelelően engedélyt kért a főispántól arra, hogy Hartán is tarthasson tagtoborzó gyűlést. A főispán és a miniszterelnökség azonban ez elől egy korábbi, Jakob Bleyerrel kötött,

¹³ Az MNNE 1924–40 között csupán 229 helyi csoportot alapított, míg a Volksbund 1939–42 között 436-ot. Paul Flach: *Die behördlichen Bestätigungen der Ortsgruppen des Ungarländischen Deutschen Volksbildungsvereins (1924–1940) und des Volksbundes der Deutschen in Ungarn (1939–1943)*. München, 1971. 5.

Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyére vonatkozó szóbeli megállapodásra hivatkozva mereven elzárkózott.¹⁴ A helyi egyesületek alakulását ugyanis csak olyan helyeken engedélyezte, ahol a német kisebbség nagyobb területen, többé-kevésbé zárt tömbben élt. Mivel azonban Hartát magyar falvak vették körül, ezért egy német szervezet alakítását „nemzeti szempontból” nemkívánatosnak tartotta. Az elutasítás mögött húzódó megfontolás egyértelmű volt: a közigazgatás azzal számolt, hogy külső behatások nélkül a település egy-két generáción belül magától teljesen asszimilálódni fog a magyarsághoz. A tagszervezet megalakítása így le is került a napirendről, egészen a harmincas évek legelejéig, amikor az MNNE vezetői már eljutottak Hartára is.¹⁵ Ettől kezdve a nemzetiségi kérdés nyíltan megjelent a településen.

A hivatalosan 1932-ben megalakult hartai helyi csoport céljai a harmincas években nem változtak. Szerette volna elérni a német nyelvű evangélikus istentiszteletek számának növelését, s értelemszerűen a magyar nyelvűek csökkentését, emellett az addig C típusú, magyar nyelvű oktatás felváltását a B típusú, az órák felét magyarul, másik felét németül tartó tanítási renddel. Harmadik kívánságuk a német dobolási nyelv visszaállítása volt. Ezzel a három kérdéssel kapcsolatban kétségkívül létezett elégedetlenség a hartai társadalmon belül. Ennek mértéke ma már nem mérhető fel pontosan. Akkoriban a főszolgabíró és az evangélikus lelkész csupán néhány főre tette annak a csoportnak a létszámát, amely az ő szóhasználatuk szerint az egyébként „békés” lakosság körében „elégedetlenséget szított”. Akárhogy is, a megfogalmazott törekvésekhez a helyi csoport megalakulásával az aktív személyiségeken kívül mások is csatlakoztak, így a mozgalom helyi szinten is tényezővé vált.

A nemzetiségi kérdés körül kialakuló viszonyok formálásában azonban nemcsak az érdekelt helyi közösség lépett fel aktívan, hanem külső szereplők is befolyásolták az események alakulását. Ezek egy része a mozgalom beindítása és eredményes működése érdekében fejtett ki tevékenységet, s közvetlenül, vagy közvetve támogatta azt, másik része pedig éppen ellenkezőleg, a követelések és az aktivitás eredményességének korlátozásában volt érdekelt, s mindent el is követett annak érdekében, hogy a lakosságot leválassa a mozgalom magjáról.

A helyi csoportot támogató legfontosabb külső szereplő, amely nélkül a helyi aktivitás is elképzelhetetlen lett volna, az MNNE országos központja volt. Vezetői személyesen mérték fel a hartai viszonyokat, s helyi találkozókra igyekeztek a szervezet törekvései iránt fogékony személyek körét bővíteni. Az MNNE vezetősége amellet, hogy a jogosnak tartott hartai követeléseket felkarolta, és érvényt kívánt azoknak szerezni, a német identitás felismerésének és vállalásának fontosságáról is meg kívánta győzni a helyi lakosokat. A „jogvédő” szerep mellett tehát egy „identitásbresztő” küldetést is magára vállalt. Az MNNE aktivitásában ter-

¹⁴ A Miniszterelnökség Pest vármegye főispánjának. Budapest, 1926. március. MOL, K28–210–1926–T–60.

¹⁵ A csoportalakítás hivatali akadályozásáról lásd Flach: i. m. 5.

mészetiesen nem elhanyagolható szerepet kapott az a cél is, hogy Hartával helyi csoportjainak és tagjainak számát növelje, s ezzel az országos szervezet pozícióját erősítse.

A lakosság érdekeiknek megfelelő tájékoztatására/befolyásolására felhasználták a szervezet hetilapját, a *Sonntagsblatt*ot is, amely a harmincas években mintegy húsz példányban járt a faluba.¹⁶ Az MNNE országos vezetői helyi szinten igyekeztek csökkenteni a közigazgatással való súrlódás lehetőségét, ezért ha gyűlést tartottak, akkor azt idejében bejelentették. Ennek ellenére nem mindig sikerült elkerülniük az összeütközést, mivel ha ellátogattak a faluba, s ott csupán a helyi vezetőkkel tárgyaltak, a főszolgabíró azt is nem engedélyezett gyűlésnek tekintette.

A helyi csoportot támogató másik külső impulzus a Németországból érkező vándordíjak (korabeli szóhasználatul Wandervogelek) hartai megjelenése volt.¹⁷ A kirándulók csoportosan érkeztek a „tanulmányutak” egyik állomásaként tekintett Duna melléki faluba. A harmincas évek legelején formálódó mozgalomra az evangélikus lelkész szerint kimondottan nagy hatással voltak ezek a németországi fiatalok, akik házaknál szálltak meg, nyomtatványokat osztogattak, de néhány napnál tovább sohasem maradtak a településen.¹⁸ A Németországgal egyébként semmiféle kapcsolatot nem ápoló hartai lakosok számára ezek a találkozások minden bizonnyal érdekesek voltak, hisz ekkor közvetlenül – tehát nem az amúgy is csak viszonylag kevesek által olvasott *Sonntagsblatt* hasábjairól – kaptak hírt az őseik földjén zajló politikai és gazdasági folyamatokról, és ami a lényeg, az „össznémet összetartozás gondolatáról”.

A helyi csoport működésének gyengítésében érdekelt, s ebben aktívan szerepet is vállaló szereplők a közigazgatás és az evangélikus egyház, illetve annak hartai lelkésze voltak. Ráadásul az egyes kulcspozícióban lévő személyek kapcsolati hálója több ponton is összeért, ami az információáramlást, és esetenként a „nemzetiségi agitáció” elleni fellépést is jelentősen megkönnyítette. Polster például kimondottan jó kapcsolatot ápolt Endre alispánnal, de a korábbi főispánnal, Preszly Elemérrel is beszélő viszonyban volt.¹⁹ A dunavecsei járás főszolgabírója, Beniczky Péter a harmincas években az evangélikus egyházmegye másodfelügyelőjeként, majd utóda, Balthes Károly 1940-től az egyházmegye felügyelőjeként szoros kapcsolatot tartott fenn a hartai lelkésszel. Emellett utóbbi a MOVE szárnyfelügyelője, s így ebben a tisztségben felettese is volt Palotaynak, aki a hartai tagszervezet alapító elnöke is volt egyben.²⁰ Bár nincs rá közvetlen bizonyíték, de az adatokból úgy

¹⁶ A főszolgabírója a főispánnak. Dunavecse, 1936. június 4. PML, PPSK IV. 401-a. 10/1936. 70.

¹⁷ A csoportok összetételéről, a küldő szervezetről nem állnak rendelkezésre információk. Elvileg 1933 után már csak a Hitlerjugend küldhetett ifjúsági csoportokat külföldre. A Wandervogelekről és a Hitlerjugendről lásd Vitári Zsolt: *A Hitlerjugend külföldi kapcsolatai*. (disszertáció) Pécs, 2008.

¹⁸ Ismeretlen személy a Vallás és Közoktatásügyi Miniszternek. 1932. március 11. EOL, BEEK, 262. cs. 348/1932.

¹⁹ Interjú A. N-nel. 2008. 07. 22. MTA KI, 2.

²⁰ A főszolgabíró a hartai elöljáróságnak. Dunavecse, 1944. május 1. BKMÖL, V. 336. 20. d. 1855/1944.

tűnik, hogy a főszolgabírók jelentéseiben időnként felbukkanó „bizalmi személy” kifejezés gyakran magát a lelkeszt takarta.

A közigazgatás szervezettségének s a téma kiemelt érzékenységének köszönhetően a jegyzőtől származó helyi információk villámgyorsan végigfutottak az igazgatás szintjein, s a főszolgabírón, valamint az al- és főispánon keresztül szükség esetén a miniszterelnökség illetékeseinek asztaláig is eljutottak. A főszolgabírók a magyar közigazgatás nemzetiségi kérdéssel kapcsolatos attitűdjéhez hasonlóan a német mozgalmat valójában rendzavarásnak, a Trianon után hangsúlyosan szükségesnek tartott magyar nemzeti összefogás egyik legfőbb akadályának látták, vezetőit pedig egyszerűen nemzetiségi izgatóknak tartották. A hartai jegyzőtől hivatalból értesültek a Hartán történetekről, illetve a folyamatban lévő ügyekről, s hangsúlyosan figyelemmel kísérték a járásuk egyetlen német településén történeteket. Ha tudomást szereztek arról, hogy német aktivisták érkeznek a faluba, akkor riasztották a dunapataji csendőrsöt, hogy igazoltassák a megjelenteket, s a vándordiakok mozgását is igyekeztek korlátozni. Az is előfordult, hogy Beniczky főszolgabíró az evangélikus egyház másodfelügyelőjeként fellépett a hívek iskolával kapcsolatos törekvéseivel szemben, s ekkor tudatosan összemosta az egyházi tisztsége révén megkérdőjelezhetetlen kompetenciáját, valamint közigazgatási tekintélyét, ami a panaszos híveket – legalábbis egy ideig – érhetően meghátrálásra készítette.²¹

Az evangélikus lelkeszt hivatala 1931-es elfoglalásától kezdve hívei eltérő érdekei és törekvései közé szorult. Egyesek – állítása szerint a gyülekezet kisebb része – a német istentiszteletek számának növelését és a B típusú oktatás bevezetését kérték tőle, míg mások a fennálló viszonyok változatlanul tartása mellett érveltek. Polster meggyőződése volt, hogy a nemzetiségi mozgalom megjelenése kárt okozott gyülekezetének, sőt a falunak is, mivel szerinte az „addigi harmóniát” a nézetkülönbségek váltották fel a településen. Ráadásul a mozgalmat nemzethűségi szempontból is problematikusnak tartotta. A főszolgabíróhoz hasonlóan ő is rendzavaróknak minősítette a helyi csoport vezetőit és az MNNE Hartára ellátogató funkcionáriusait, a törekvésekhez csatlakozókat pedig megtévesztettnek.

Kimondottan a német egyesület mozgásterének szűkítése érdekében jött létre a lelkekért folytatott harc jegyében a MOVE helyi csoportja 1934 májusában.²² Fő célja az volt, hogy az egyesülethez képest alternatív program felkínálásával, hitelesnek tartott személyek (lelkeszt, tanítók) irányítása alatt elszívja az ifjúságot a német mozgalom elől. A MOVE megalakulása mögött is felfedezhető a közigazgatás: az evangélikus lelkeszt ugyanis a főispán kezdeményezésére alapította meg a szervezetet 30 fővel.²³

²¹ A pestmegyei alsó ág. hitv. ev. egyházmegye főesperese Raffay püspöknek. Apostag, 1932. augusztus 22. EOL, BEEK, 263. cs. 1183/932.

²² Palotay Harta község Nemzeti Bizottságához. 1945. július 10. BKMÖL, XVII. 36. 12. d. 23/1945.

²³ Uo.

A hartai MOVE taglétszáma gyorsan felfutott, s a negyvenes évek elejére állítólag elérte a 400 főt, jelentős mértékben a lakosság nagy része körében népszerű lelkes aktivitásának köszönhetően.²⁴ Palotay lelkesen foglalkozott az egyesületbe belépőkkel, ráadásul sikerrel igyekezett a MOVE és az ekkorra már az irányítása alá vont színjátszó egyesület tevékenységét is összehangolni. Már alakulásának évében színelőadást tartottak a MOVE székházában. Az egyik országos vezető látogatása alkalmából Mikszáth Kálmán *A vén gazember* című vígjátékát akkor már harmadszorra játszották telt ház előtt. „*A Hartai MOVE példásan tevékeny életéről az előadás befejeztével vitéz Kereszty Ödön mondott elismerést, egyúttal hosszabb beszédben meggyőző módon szólott azokról a közös nagy nemzeti célokról, adottságokról és kötelességekről, amelyek minket valamennyi hazánkbeli nemzetiséggel testvérként fűznek szétbonthatatlan egységgé össze.*”²⁵

A testedzés mellett a hazafias érzelmek ápolását és a magyarságtudat erősítését hangsúlyosan szem előtt tartó egyesület országos vezetése is figyelemmel kísérte a hartai csoport tevékenységét. Ez a tény mindenekelőtt a rendkívül aktív lelkeseknek volt köszönhető, akit gyakran hívtak meg más tagcsoportok ünnepségeire is.²⁶ A lelkes-költő Palotay szerezte a MOVE országos indulóját is.²⁷ Ez helyi szinten akkora népszerűségnek örvendett, hogy a lakodalmakban erre táncolták a legények az ún. Tuschtanzt.²⁸ A MOVE szellemiségét legjobban talán a lelkes által írt „A Hartai MOVE Tízparancsolata” adja vissza:

„Istent imádd és nem csalatkozol
Ha becsülettel és hittel dolgozol!
Szeresd a Hont, mely ápol s eltakar,
Szeresd ki büszke arra, hogy magyar!
Egymást segítse kezünk és agyunk,
Ne felejtse soha: Bajtársak vagyunk.
Szóban és tettben Becsület a fő,
Ezen épül a szebb magyar jövő!
Ügyelj, hogy rend és tisztaság legyen,
Őrizd mindent a megszokott helyen!
Csendben maradj, mert üres főt takar,
Ki lármás hanggal másokat zavar!
Tagsági díjad idején fizess,
Ne várd míg kéri, magadtól siess!

²⁴ Palotay Raffay püspöknek. Harta, 1944. június 22. EOL, BEEK, 424. cs. 1250/1944.

²⁵ MOVE, 1935. január 15. 5.

²⁶ Palotay alig egy évvel a hartai csoport megalakulása után már Endre Lászlóval, a gödöllői járás főszolgabírájával együtt vett részt a járás MOVE lövészcsapatának balassagyarmati bemutatóján, s ott a hősök emlékműve előtt beszédet is tartott. MTI, Sportkiadás. 1935. augusztus 27.

²⁷ MOVE induló. Írta és zenéjét szerezte Palotay Gyula, a Hartai MOVE elnöke. MOVE, 1938. október 30. 3.

²⁸ Interjú J. G.-vel. 2007. 03. 04. MTA KI, 7.

Tiszteld Szülőd s kik jót tesznek Veled,
A hálátlanság nagy bűn, ne feledd!
A MOVE jelvényt csak tag viseli,
Bajtárs bajtársát erről ismeri!
Közös sorsunkban az adjon erőt,
A Haza mindig s mindenek előtt!”²⁹

Az országos vezetőség rendkívül elégedett volt a hartai MOVE helyiségeiben kifüggesztett költeménnyel, ezért azt javasolta minden tagesületének, hogy rendelje meg a díszes kivitelű, keretbe foglalt Tízparancsolatot.³⁰

Természetesen Hartán is működött leventeszervezet a 12–21 éves kor közötti fiatal férfiak számára. A heti két alkalommal, szerdán és szombaton előírt kötelező testedzés valójában a katonai előképzést szolgálta.³¹ A „hazafias szellemű nevelésre” garancia volt, hogy vezető funkcionáriusa az egyik evangélikus tanító, Veréb Dénes volt.³² A Hartai Levente Egyesület saját zenekart is fenntartott, amely ünnepek alkalmával fellépett a helyi közönség előtt.

A német mozgalom szabad működésének kérdése és a közigazgatás

A hartai helyi csoport működéséről a kevés fennmaradt dokumentum miatt csak meglehetősen keveset tudunk. Ráadásul a rendelkezésre álló információk is jórészt másodlagos forrásokból maradtak ránk, a főszolgabírói jelentésekből, az egyházi belső levelezésből vagy pedig a *Sonntagsblatt* cikkeiből, ahol a szervezet általában valamilyen konfliktus tárgyaként került említésre. Nem maradt fenn sem a tagok listája, sem pedig a működés közben keletkezett levelezés. Valószínűsíthető ugyanakkor, hogy ezeknek a dokumentumoknak a száma meglehetősen korlátozott lehetett, mivel a helyi működés nem kívánta meg az írásbeliség kiterjedt használatát, s a szervezésben feltehetően a falusi kis közösségekre jellemző szóbeliség dominált.

Az MNNE hartai szervezete 1932. november 6-án alakult meg.³³ A csoport alapításának politikai előfeltétele az volt, hogy az MNNE szervezkedési szabadságát korlátozó, a húszas évek közepére datálható fentebb ismertetett megállapodás a miniszterelnökség engedménye folytán a harmincas évek legelején érvényét veszítette. Az alakuló gyűlés megtartását egy több hónapos előkészítési fázis előzte meg, amikor is a helyi lakosság német nemzetiségi ügyek (értsd anyanyelv) iránt

²⁹ A Hartai MOVE „Tízparancsolata”. MOVE, 1935. február 1. 10.

³⁰ Uo.

³¹ Interjú M. S.-sel és P. V.-vel. 2006. 11. 25. MTA KI, 8.

³² Jegyzőkönyv a Hartai Levente Egyesület 1944. március 22-én tartott rendes közgyűléséről. Harta, 1944. március 22. BKMÖL, V 336. 20. d. 2321/1944.

³³ A főszolgabíró a főispánnak. Dunavecse, 1932. november 10. PML, PPSK IV. 401-a. 41. d. 125/1932.

érzékeny személyiségei és az MNNE vezetősége megtalálták az egymáshoz vezető utat, és közösen előkészítették a terepet az egyesület hivatalos megalakulásához. A fennmaradt források azt valószínűsítik, hogy az első lépést ebbe az irányba – igaz, közvetett úton – néhány az istentiszteletek nyelvével elégedetlen hartai evangélikus tette meg, akik a *Gotthold* c. német nyelvű egyházi folyóiratban felpanaszolták az istentiszteletek egy részének magyar nyelvre való átállítását.³⁴ Erre figyelt fel a *Sonntagsblatt* szerkesztősége, s értelemszerűen – lévén a *Sonntagsblatt* az egyesület lapja – az MNNE országos vezetősége is. Ettől kezdve a szervezet vezető funkcionáriusai már figyelemmel követték a hartai eseményeket, s az evangélikus lelkésszel folytatott hírlapi csatározások mellett személyes kapcsolatot építettek ki az elégedetlen személyek vezetőivel.

Az evangélikus kántortanító választása kapcsán született jelentések egyértelműsítik, hogy erre az időre már az MNNE egyik vezetője, Kussbach Ferenc kiterjedt kapcsolatokat ápolt a nyelvi kérdésben elégedetlen lakosság szószólóival. Egy nappal a választás előtt, szeptember 10-én Kussbach egy már általa jól ismert családnál szállt meg, s a hívek egy részének a magánháznál beszédet is tartott. A választás után pedig – előre be nem jelentett – gyűlést tartott, ami után szórólapokat és könyveket osztott szét a megjelentek között.³⁵ A budapesti ügyvéd ez alkalommal már azokkal a személyekkel érintkezett, akik a két hónappal később megalakult egyesület vezető tisztségviselői lettek. Ez pedig egyértelműen arra utal, hogy szeptember elejére az MNNE és a helyi elégedetlenek vezetői között már kialakult egy bizalmi kapcsolat, s körvonalazódott az a személyi kör is, amely hajlandónak mutatkozott a hartai szinten addig ismeretlen célú – s előre láthatóan konfliktusokat gerjesztő – szerveződés élére állni, s ezzel bekerülni a helyi politikai erőterbe.

Az MNNE vezetősége két héttel az alakuló gyűlés előtt hivatalosan is értesítette a dunavecsei járás főszolgabíróját az összejövetel megtartásáról, s egyben arra kérte, hogy a bejelentésről hivatali úton tájékoztassa a hartai előjáróságot is.³⁶ A gyűlést a község egyik jómódú gazdájának portájára hirdették meg, mivel „nem állt rendelkezésre nyilvános helyiség”.³⁷ Elképzelhető ugyan, hogy ebben szerepet játszott az a tény is, hogy a kocsmák vasárnap délután csak 3-kor nyithattak, míg a gyűlést 2 órára hirdették meg, de joggal feltételezhető, bár források híján nem igazolható, hogy a kezdeményezéstől tartva a község egyéb nyilvános tereit (pl. az iparos kör helyiségét) egyszerűen nem bocsátották a szervezők rendelkezésére.

³⁴ Zurücksetzung der deutschen Gottesdienste? *Gotthold*, 1932. április 15. 54.

³⁵ Bakay főesperes Raffay püspöknek. *Apostag*, 1932. szeptember 20. EOL, BEK, 263. d. 1343/1932.

³⁶ A MNNE vezetősége a főszolgabírónak. Budapest, 1932. október 26. PML, PPSK IV. 401-a. 33. d. 147/1932.

³⁷ Az egyesület vezetőségébe a következő személyeket választották be: Johann Szeim elnök, Johann Gottschall alelnök, Johann Schmehl pénztáros, Johann Larnhof titkár, Peter Klein könyvtáros, Johann Helfrich és Johann Helfrich Knodel ellenőrök, Peter Schnautigel, Johann Jakob, Johann Kaiber, Peter Schettler. Heinrich Knodel és Balthasar Gillich választmányi tagok. Gründung der Ortsgruppe in Harta. *Sonntagsblatt*, 1932. november 13. 7.

A gyűlésről két beszámoló is fennmaradt. Az egyik a személyesen is jelen lévő főszolgabíró jelentése, a másik a *Sonntagsblatt* beszámolója, amelyet feltehetően Johann Faul-Farkas, az MNNE küldötte, az esemény ünnepi szónoka tett közzé.³⁸ A beszámolók több ponton is megegyeznek egymással, néhány kérdésben, s főleg a rendezvény megítélésében azonban egymástól homlokegyenest eltérő véleményyt fogalmaznak meg. Az eltérő megközelítések különösen érdekesek, mivel ezekben jól tetten érhető a szereplők kérdéssel kapcsolatos eltérő alapállása, amely a német mozgalom, valamint a közigazgatás viszonyára általánosan is jellemző volt Magyarországon.

A *Sonntagsblatt* külön kitért arra a tényre, hogy az ominózus napon Hartán nagyszámú csendőr teljesített szolgálatot, s emellett a titkosrendőrség is jelen volt a gyűlésen. A kijelentés valóságtartalmában nincs okunk kételkedni, mivel a hartai szervezkedést a közigazgatás már lényegében tavasz óta figyelemmel kísérte, ráadásul a nemzetiségi jellegű rendezvényeken a csendőrség egyébként is országszerte komoly erővel képviseltette magát. Az a tény, hogy a főszolgabírói jelentés erre a pontra nem tért ki, nem vet fel kérdéseket, mivel Beniczky minden bizonnyal természetesnek tekintette ezt a lépést, s ezért szükségtelennek is érezte az „esemény biztosítását” a főispánnak szánt beszámolójában megemlíteni.

A rendezvény lefolyását illetően nem térnek el egymástól a beszámolók, mindkettő szerint méltóságteljes nyugalomban zajlott le a gyűlés. Faul-Farkas ismertette az MNNE céljait, törekvéseit és feladatait. Beniczky szerint „nevezett egy izzó, hazafias beszédet tartott, melyben kidomborította, hogy a németajkú lakosságnak a sorsa közös sors a magyar testvéreivel, s a munkában és harcban egyeknek kell lenniük, hogy a régi Magyarországot újra vissza tudjuk szerezni.”³⁹ A résztvevők számának kommunikálásában azonban már komoly eltérések figyelhetők meg. Amíg a *Sonntagsblatt* egy a lelkesültséget jobban tükrözni hivatott fogással nem említett pontos számot, s e helyett „százakról és százakról” tudósított, addig a főszolgabíró, elismerve a nagy érdeklődés tényét, „mindössze” kétszáz személyről számolt be. Eltérő a helyben belépők számának kezelése is: a *Sonntagsblatt* erről nem, csupán a megválasztott tisztségviselőkről tájékoztatta olvasóit, míg a főszolgabíró nem kis malíciával kommentálta, hogy a szervezők „mindössze 70 aláírást tudtak összegyűjteni”.⁴⁰

A gyűlésen résztvevők indokainak boncolgatását tekintve is eltér egymástól a két beszámoló: a német cikk szerint a résztvevőket mélyen megérintették a szónok szavai, és óriási lelkesedéssel fogadták kijelentéseit, s ezzel természetesen azt sugallta, hogy a gyűlésen résztvevők az egyesület megalakulása feletti egyetértéstől vezetve jelentek meg a rendezvényen. Beniczky ezzel szemben arra hívta fel a főispán figyelmét, hogy a résztvevőket egyáltalán nem az egyesületalapítás von-

³⁸ Uo. A főszolgabíró a főispánnak. Dunavecse, 1932. november 10. PML, PPSK IV. 401-a. 41. d. 125/1932.

³⁹ Uo.

⁴⁰ Uo.

zotta, hanem a nyilvános beszédek ténye, az emberi kíváncsiság. Ezt a megállapítást támasztotta alá szerinte a belépők általa alacsonynak tekintett száma is. Ha elfogadjuk is azonban, hogy a főszolgabíró által jelentett 200 fő megfelelt a valóságnak – a helyben lévő csendőröknek ugyanis biztosan kiadták feladatuk a tömegösszeszámlálását –, a helyben beiratkozók létszáma semmi esetre sem tekinthető alacsonynak, hiszen eszerint minden harmadik személy azonnali felvételét kérte az egyesületbe.

Beniczkyre is jellemző volt a magyarországi közigazgatás vezető tisztségviselőinek merev, a nyelvi törekvéseket megfogalmazó egyesülettel szembeni jó esetben távolságtartó, rosszabb esetben egyenesen elutasító hozzáállása. A főszolgabíró nem jósolt nagy jövőt a hartai MNNE-nek: *„Véleményem szerint a helyi választmánynak nagy jövője nincs, mert a hartai nép egyáltalán nem az, amely a társas életet kedvelné, legkevésbé akkor, hogyha neki ezért még külön tagsági díjat is kell fizetni.”*⁴¹ Ennek ellenére *„a hazafias beszédek dacára”* arról biztosította feljebbvalóját, hogy fokozott figyelemmel kíséri majd az egyesület működését, s az azon kívüli aktivitást – értsd ez alatt az MNNE országos vezetőinek helyi látogatásait is. A főispán azonban a Beniczky beszámolója nyomán született, a belügyminiszternek címzett levelében a kockázatok minimalizálása jegyében már egyenesen arra kérte felettesét, hogy minél előbb állítsanak fel egy csendőrőrsöt Hartán, vagy ha ez nem megoldható, akkor legalább a dunapatajit helyezték át a településre, mivel *„megkezdődött az ottani jóindulatú, hazafias érzelmű németiség körében a legféktelenebb izgatás, amely az eddig nyugodt község rendjének felborulásával fenyeget.”*⁴²

Az 1932-es év tavaszán–nyarán induló szervezkedés egyik legnagyobb kockázatát az evangélikus lelkész és a főszolgabíró is abban látta, hogy abba olyan személyek is bekapcsolódtak, akik a falu gazdasági életében és a politikai vezetésben is fontos szerepet játszottak. Aggodalmuk nem volt alaptalan, hiszen a szervezkedéshez több olyan személy is csatlakozott, akik a településen komoly befolyással rendelkeztek, s tekintélyükkel egyszersmind a lakosság többsége szemében legitimálhatták a követelések jogosságát. *„Beniczky főbíró tudtommal már értesítették más helyről, hogy tegye vizsgálat tárgyává, miként vehetnek részt ily irányú mozgalmakban községi képviselő-testületi tagok, esküdtek?”*⁴³

A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium már március óta tudott arról, hogy az új eszmékkel a községi képviselő-testület egy része is szimpatizál. *„Szokásban volt, hogy a község előljárósága testületileg ment a templomba, és pedig nemcsak a német, hanem a magyar istentiszteletre is. Újabban az előljáróság a magyar istentiszteletről tüntetőleg elmarad.”*⁴⁴ A helyi csoport tisztikarának összetétele

⁴¹ Uo.

⁴² A főispán a Belügyminiszternek. Budapest, 1932. november 10. PML, PPSK IV. 401-a. 41. d. 125/1932.

⁴³ Polster Raffay püspöknek. Harta, 1932. augusztus 6. EOL, BEEK, 263. d. 1115/1932.

⁴⁴ Ismeretlen személy a Vallás- és Közoktatásügyi Miniszternek. 1932. március 11. EOL, BEEK, 262. cs. 348/1932.

visszaigazolta az aggodalmak „jogosságát”, mivel a 13+3 tagú vezetőségbe több kimondottan jó módú (többnyire földműves) lakos, sőt a község politikai irányításában is részt vevő virilista és esküdt is bekerült.⁴⁵

Az egyesület pontos taglétszámáról nincsenek adataink, annyi mindenesetre bizonyos, hogy a belépők száma a következő években megtöbbszöröződött. Aktivitásáról is viszonylag kevés adat áll rendelkezésünkre. A *Sonntagsblatt* egyre ritkuló híradásai, és a főszerkesztői jelentések azt támasztják alá, hogy a legaktívabb időszak az alapítást követő egy-két évre tehető. Ennek a ténynek több külső és belső oka is lehetett. A Jakob Bleyer halála után kirobbant utódlási harc, és a német mozgalomban bekövetkezett szakadás természetesen a helyi csoportokra is negatívan hatott. Amíg 1933-ban több adatunk is van arról, hogy az MNNE vezetői személyesen is felkeresték a helyi csoportot, addig a későbbiekben már csak egy 1936-os látogatásról számolnak be a források. A paraszti élet évszakok által meghatározott ciklikussága is jelentősen megnehezíthette a szervezet aktivitását. Kora tavasztól késő őszig ugyanis mindent háttérbe szorítottak a mezőgazdasági munkák.

A csoport működésének hatékonyságát jelentős mértékben korlátozta, hogy helyi szinten az értelmiség és a tisztviselői gárda mereven elzárkózott a törekvések támogatása elől, sőt a közigazgatás járási és megyei vezetőinek támogatását maga mögött tudva keresztirányú aktivitást folytatott: „A község tanítói és lelkészei, valamint a község összes értelmi vezetői népművelődési előadások és a MOVE útján mindent elkövetnek, hogy a magyar érzést ápolják, és a magyar állami eszmét minden körülmények között érvényre juttassák.”⁴⁶

Beniczky folyamatosan figyelemmel kísérte a hartai eseményeket, és az egyesület sikeres működését igyekezett minden lehetséges módon akadályozni. Ennek egyik eszköze az volt, hogy növelte a dunavecsei csendőrök jelenlétét a faluban. Mivel az MNNE országos vezetőinek látogatásáról informátorai révén gyakran előre értesült, gondoskodott arról, hogy a látogatókat már csendőrök várják. A kellemetlenség mellett az előre be nem jelentett gyűlés vádpontjával többször is ellehetetlenítette a helyiek és a vendégek találkozását és megbeszélését. 1933. augusztus 2-án például az MNNE hetes tanácsának tagja, Franz Rothen berlini vendégei kíséretében ellátogatott Hartára is. Miközben a vendéglőben a hartai csoport néhány vezetőjével ebédeltek, a csendőrök igazoltatták őket.⁴⁷ A vendégek autóját át akarták kutatni, de mivel egyiküknek diplomata-útlevele volt, elálltak ettől.⁴⁸ A diplomata-útlevéllel rendelkező személyen kívül az összes jelenlévőt a községházán kihallgatták. Augusztus 24-ére pedig a hartaiakat és Rothent beidézttette a dunavecsei főszerkesztői hivatal tiltott gyülekezés és „pángermán mesterkedé-

⁴⁵ A politikai vezetésben részt vevők köre a speciális hartai névhasználat miatt nem azonosítható be pontosan a megmaradt dokumentumok segítségével. Annyi azonban mindenképpen megállapítható, hogy minimum öten közülük az alakulás évében képviselő-testületi tagok voltak.

⁴⁶ A főszerkesztő a főispánnak. Dunavecse, 1936. június 4. PML, IV. 401-a 10/1936. 70.

⁴⁷ Franz Rothen: An die Gemeinde von Harta. *Sonntagsblatt*, 1933. augusztus 20. 5.

⁴⁸ Az esetet német külügyi forrásokra hivatkozva részletesen ismerteti Vitári: i. m. 322.

sek” miatt.⁴⁹ Ez a lépés egyértelműen az elrettentést és a kényelmetlenségek okozását, s egyben a határok tudatosítását szolgálta, a bíró ugyanis közölte a megjelentekkel, hogy mivel az ügyészség nem emelt vádat ellenük, ő nem tud ítéletet hirdetni. Hasonló eset történt (hasonló mozgatórugókkal) két héttel később, augusztus 13-án, amikor a bácsalmási szüreti fesztiválról hazafelé tartó és Hartán rövid időre, este 11-kor megálló MNNE-vezetőséget igazoltatta 4 csendőr, a fogadásukra megjelent több mint húsz hartaival együtt.⁵⁰ A csoportot bekísérték a községházára, és kihallgatták őket, majd közölték velük, hogy nem engedélyezett gyűlés megtartása miatt vádat fognak emelni ellenük.

A főszolgabíró kiemelt figyelmet fordított a Hartán megjelenő németországi vándordiákok tevékenységének figyelemmel kísérésére is. Mivel a harmincas évek második felében (a főispánnak címzett jelentések tanúsága szerint) megszorodtak a csoportos látogatások, a főszolgabíró utasította a csendőrséget, hogy minden csoportot igazoltassanak, és kérdezzék ki őket jövetelük céljáról. *„Harta, ahol minduntalan, legutóbb május hó 29-én is kb. 40 főből álló Baden tartományból érkezett német propagandacsoport jelent meg, s a nép között – majdnem házról házra járva – látogatásokat tartott. Fényképfelvételeket készítettek a népies viseletről, s a faji összetartozás érdekében irodalmi termékeknek, különösképpen naptáraknak szétoztásával fejtettek ki propagandát. Sajnos ezek a látogatások nagyban hozzájárulnak ahhoz, hogy a már-már szép eredménnyel magyarosodó németajkú lakosságunk, különösen a fiatalabb rétegei pángermán érzelművé váljon.”*⁵¹

A főszolgabíró, ha csak tehette, igyekezett a helyi csoport megfogalmazott követeléseinek útjába állni. Erre hivatalosan csupán a dobolás nyelvével kapcsolatban volt lehetősége, mivel az oktatás és az istentiszteletek nyelvének kérdése nem tartozott a közigazgatás hatáskörébe. A német nyelvű dobolást Beniczky egyik 1922-es rendelete szüntette meg.⁵² Ettől kezdve hivatalosan csak magyar nyelven történhetett a községi publikáció. Ezt a rendelkezést az idő előrehaladtával egyre többször figyelmen kívül hagyták, ezért a főszolgabíró 1932-ben – feltehetően a német mozgalom szárnypróbálgatásától is indítva – hangsúlyosan figyelmeztette az előjáróságot a rendelet be nem tartásának következményeire. Amikor Johann Szeim, az egyesület elnöke hivatalosan is kérvényezte a német nyelvű publikálás visszaállítását, a főszolgabíró 1933. május 14-én kelt, a főispánnak címzett levelében mereven elzárkózott ez elől. Érvrendszerében egyszerre érhető tetten a közigazgatás nemzetiségi törekvésekkel szembeni tökéletes érzéketlensége, a magyarsághoz való asszimiláció kíváncsoltáról való meggyőződés és az a támogatás elutasításában kétségkívül szerepet játszó taktikai elem is, hogy az engedmények gyengeséget sugallhatnak, ami pedig a követelések kiterjesztését vonhatná

⁴⁹ Unnötige Schikanene in der Gemeinde Harta. *Sonntagsblatt*, 1933. szeptember 3. 5.

⁵⁰ Rothen: An die Gemeinde... i. m. 5.

⁵¹ A főszolgabíró a főispánnak. Dunavecse, 1939. szeptember 01. PML, PPSK IV. 401-a. 68. d. 2/1939.

⁵² A főszolgabíró a főispánnak. Dunavecse, 1933. május 19. PML, PPSK IV. 401-a. 47. d. 19/1934.

maga után. „Képtelen és lehetetlen állapotnak tartom nemzeti érzésünknek minden oldalról jövő letiprása idején, az Alföld kellős közepén magyar községekkel körülvett községben megengedni és tűrni azt, hogy nem a hazai, hanem idegen nyelven történjen a dobolás, méghozzá olyan községben, ahol mindenki érti a magyar szót... Mély tisztelettel kérem odahatni, hogy semmi körülmények között se engedjék meg a német nyelvű dobolás, mert ha ennek hely adatik, rövid időn belül a képviselő-testület tárgyalási nyelvül a német nyelvet fogják kívánni, és a tárgyalási jegyzőkönyvet is német nyelven fogják követelni... a német publikálás esetén a hatóság sietne segítségére annak, hogy a magyar szellemmel, magyar gondolkozással és magyar szokásokkal már megbarátkozott fiatalság elnémetesedjék.”⁵³ A főszolgabíró mindvégig eredményesen szállt szembe a dobolást követelő egyesülettel, és a publikálás hivatalos nyelve a későbbiekben is a magyar maradt.

Az 1934-es országzászló-avatás keretében tartott ünnepség komoly lehetőséget kínált a közigazgatásnak arra, hogy a német anyanyelvű lakosság körében demonstrálja és tudatosítsa a „nemzethűség” németekre is vonatkozó, kiemelt fontosságát. A rendezvényen részt vett, s beszédet tartott a főszolgabíró mellett a környék leggazdagabb földesura, maga Teleki gróf is. Az ünnepségen a Levente zenekar játszott, s a díszőrség előtt magyar népviseletbe öltözött lányok álltak sorfalat.⁵⁴

Az MNNE hartai tagszervezetének elnöke 1940 januárjában jelentette be a főszolgabírónak a helyi szervezet önfeloszlatását, érdektelenségre hivatkozva.⁵⁵ Az a hírt nagy megnagyobbá fogadta, pedig már csak 9 hónap volt hátra addig, amikor az egyesület által előkészített talajon egy jobban szervezett, és nagyobb politikai mozgásterű ernyőszervezettel rendelkező tagcsoport lépett a helyi politika porondjára.

Harc az anyanyelv használatáért az evangélikus egyházzal

Hartán a nemzetiségi kérdés harmincas évek eleji felbukkanásának előzményeit tekintve meghatározó jelentőségű esemény volt Raffay Sándor evangélikus püspök vizitációja az egyházközségnél 1927. április 22–24-én. A látogatás során a püspök a lelkész, a gyülekezet és az iskola működését is teljes körűen átvilágította, s a tapasztalatairól, valamint ajánlásairól készített jegyzőkönyvet megküldte a gyülekezetnek is.⁵⁶ A püspöki ajánlásokat vizsgálva öt kérdés érdemel kiemelt figyelmet a látogatás utóéletét tekintve. Ezek közül három a gyülekezet és a presbitérium – szükség esetén a lelkésszel és a püspökkel is dacoló – öntudatát bizonyítja, három pedig a nyelvhasználat kérdésének újraszabályozását érinti.

⁵³ Uo.

⁵⁴ Interjú A. N.-nel. 2008. 07. 22. MTA KI, 1.

⁵⁵ A főszolgabíró a főispánnak. Dunavecse, 1940. február 1. PML, PPSK IV. 401-a. 72. d. 13/1940.

⁵⁶ Egyházlátogatási jegyzőkönyv. Harta, 1927. április 23. EOL, BEEK, Egyházlátogatási Jegyzőkönyvek. 3. d.

A presbitérium az aktuális kérdések átbeszélése során arra kérte a püspököt, hogy Gallé István lelkész alig egy évvel korábban beindított belmissziós munkáját szüntesse be. Ez alatt a nőegylet megalakítását és működését (bibliaórák) értette. Érvelése egyszerű volt, de egyértelmű és elszánt: „... az egyh. közönsége az ilyen tevékenységgel szemben leküzdhetetlen ellenszenvvel viseltetik.”⁵⁷ A püspök minden bizonnyal nem értett egyet a kérelmezőkkel, de rá kellett jönnie arra, hogy ez az addig ismeretlen, újfajta tevékenység jóval gondosabb előkészítést igényel ennél a hagyományaihoz konzervatívan ragaszkodó közösségnél, ezért később be is szüntette a belmissziót. Egyúttal azonban elrendelte a munka alaposabb előkészítését.⁵⁸

A püspök a jegyzőkönyvben arra is felhívta a gyülekezet figyelmét, hogy korábbi rendelkezése értelmében építse meg az oltár körüli térdeplőt. A presbitérium azonban az utasítás végrehajtását határozottan megtagadta, mivel azt „katolikus ízü dolognak” tartotta. A lelkész igyekezett ugyan érvelni a püspöki döntés mellett, s felhívta presbiterei figyelmét a püspöki utasítás súlyára, sőt igyekezett nyomást is gyakorolni rájuk, azok azonban megmakacsolták magukat, s később sem teljesítették Raffay elvárását.⁵⁹

A másik kérdés, amelyben a gyülekezet szembehelyezkedett a püspök akaratával, az elavultnak tekintett énekeskönyvek lecserélése volt. A hartaiak a német nyelvű csatos énekeskönyvet használták már több évtizede. A püspök látogatása során ezért azt javasolta, hogy térjenek át a forgalomban lévő modern énekeskönyvek valamelyikének használatára.⁶⁰ Ezzel a javaslatlalt azonban, amellet, hogy a hartaiak ragaszkodtak saját, megszokott énekeskönyvükhöz, az volt a legnagyobb baj, hogy nem lévén modern német nyelvű kiadvány, Raffay magyar nyelvű énekeskönyv használatára igyekezett rábeszélni a gyülekezetet. A következő évben el is küldött Hartára 200 darabot az új dunántúli énekeskönyvből azzal a megjegyzéssel, hogy a szegények számára ingyen, a rászorulóknak pedig kedvezménnyel osszák szét.⁶¹ A presbitérium azonban ismét megmakacsolta magát, és a lelkészszel visszaküldették az ajándékot a püspöknek.⁶² Ebben a szembefordulásban már nemcsak a közösség autonómiájának védelmezése fedezhető fel, mint a térdeplőügy esetében, hanem az istentisztelet német nyelvének megőrzésére irányuló törekvés is.

A vizitáció során megállapított problémák közül Raffay püspök hangsúlyozottan kitért a konfirmációi előkészületek során használt nyelv kérdésére, értetlenségének adva hangot a hatályban lévő hartai szabályozás miatt: „... határozottan

⁵⁷ Palotay Gyula: A hartai ág. hitv. ev. egyházközség félévszázados története 1901–1950. EOL, BEEK, 1130/1950. 7.

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ Uo.

⁶⁰ Raffay püspök Gallé István hartai lelkésznek. Budapest, 1927. április 26. EOL, BEEK, Egyházlátogatási Jegyzőkönyvek. 3. d. 1.

⁶¹ Palotay Gyula: A hartai ág. hitv. ev. egyházközség félévszázados története 1901–1950. EOL, BEEK, 1130/1950. 7.

⁶² Uo.

*el kell ítélnem azt sehol másutt nem tapasztalt szokást, hogy négy éven át magyar nyelven tanított gyermekek egyszerre kénytelenek az összes vallási fogalmakat, kifejezőmódjukat németre átformálni, aminek természetes következménye, hogy aztán se magyarul, se németül nem tudják magukat a vallási ismeretek terén sem kifejezni, sem megértetni. Ez a változtatás pedagógiaiilag is képtelenség. Nincs is rá példa egyetlenegy iskolában sem, mert azt már több helyen tapasztaltam, hogy az alsóbb osztályokban a gyermeknek anyanyelvén, illetőleg családi nyelvén tanítják a vallási ismereteket, és később, amikor már más tantárgyaknál megszokják a magyar kifejezőmódokat, a vallást is magyarul tanulják, de hogy éveken át magyarul való tanulás után egyszerre német nyelvre fordítsák a tanítást, arra eddig még példát nem láttam. A különböző érdekeket, amelyek e téren találkoznak, vagy összeütköznek, talán úgy lehetne kiegyeztetni, hogy a gyermekek olyan nyelven tanuljanak, amilyenhez kedvük van, illetőleg amelyen magukat helyesebben ki tudják fejezni.*⁶³

A püspök fenntartásai pedagógiai szempontból abszolút érthetők voltak – azal a megszorítással, hogy természetesnek és magától értetődőnek tartotta, hogy egy majdnem teljesen német anyanyelvű közösségben az oktatás nyelve nem a német, hanem a magyar. Mégis egy olyan kérdést bolygatott meg az oktatási nyelv szóba hozásával, amely pár éven belül a nemzetiségi követelések fókuszába került.

A következményeit tekintve legnagyobb hatású püspöki rendelkezés az istentiszteletek nyelvének meghatározása, pontosabban a vasárnapi istentiszteletek egyikének magyar nyelven való megtartása tárgyában született: „*Püspök elrendeli, hogy mostantól kezdve vasárnap és ünnepnap meg kell tartani a magyar istentiszteletet, de hogy az a némettel párhuzamosan vagy előtte, avagy utána tartassék-e, vagy felváltva délelőtt az egyik, délután a másik, annak megállapítását a gyülekezetre bízza.*”⁶⁴

A rendelkezés előzménye az volt, hogy a gyülekezetből állítólag többen kérték, hogy ne csak évente egyszer tartsanak magyar nyelvű istentiszteleteket, hanem ennél gyakrabban. A püspök fenti értelemben megfogalmazott megoldási javaslata ellen a gyülekezet jelen lévő tagja részéről nem érkezett helyben kifogás. Ez a rendelkezés annak ellenére, hogy látszólag helyi problémát igyekezett orvosolni, egyértelműen a település nyelvi arányainak figyelmen kívül hagyásával, de legalábbis nem kellő mérlegelésével született. Ebben az időben ugyanis mintegy 3000 evangélikus és 1000 református lakos élt Hartán, s a településen mintegy 3500 személy vallotta magát német anyanyelvűnek. Tekintve, hogy a katolikusok elenyésző kisebbsége volt német anyanyelvű, a magyar nyelvű evangélikusok aránya minimális volt. Ehhez képest a német nyelvű vasárnapi istentiszteletek számának megfelezése mindenképpen indokolatlanul radikális lépésnek tűnhetett, főleg ha

⁶³ Raffay püspök Gallé István hartai lelkésznek. Budapest, 1927. április 26. EOL, BEEK, Egyházlátogatási Jegyzőkönyvek. 3. d. 3.

⁶⁴ Egyházlátogatási jegyzőkönyv. Harta, 1927. április 23. EOL, BEEK, Egyházlátogatási Jegyzőkönyvek. 3. d. 2.

tudjuk, hogy az evangélikus istentiszteletek nyelve a betelepülés óta német volt. Az a kérdés, hogy miért nem tiltakoztak az istentiszteletek nyelvének megváltoztatása ellen az egyébként máskor rendkívül határozott presbiterek, a források hiánya miatt megválaszolatlan marad. Elképzelhető azonban, hogy a püspöki és a világi felügyelői tekintély akadályozta meg őket a protestálásban. A kérdésből mindazonáltal csak Polster beiktatása után, az MNNE helyi csoportjának szerveződése idején robbant ki konfliktus, akkor azonban már nem maradt belső gyülekezeti ügy, sőt ráarakódott az iskolai oktatási nyelv megváltoztatásáért folytatott, a gyülekezetet megosztó küzdelem terhe is.

Polster Gyulát az evangélikus gyülekezet nagy többséggel választotta meg lelkésszé.⁶⁵ Bár a helyi kántortanító fia volt, egyáltalán nem volt kikövezett útja a lelkészi szék elnyeréséig. Ő maga segédlelkésként 1930-ban még úgy nyilatkozott, hogy hiányos német nyelvtudása miatt a hartai gyülekezet irányítása feltehetően meghaladná erejét, s ezt a közlést egyházi előjárói tudomásul is vették.⁶⁶ A gyülekezet ekkor a lelkészi állás pályázat útján való betöltése mellett határozott. Időközben azonban a segédlelkész feltehetően meggondolta magát, s a gyülekezet nagy része ekkor már szeretne volna a pályázati utat megkerülve, meghívásos úton kiválasztani az új lelkészt. E mögött az igény mögött egyértelműen Polster megváltozott szándéka keresendő. Az egyházi előjárók nem egyeztek bele az érvényes döntés megváltoztatásába, és ragaszkodtak a megüresedett lelkészi szék meghirdetéséhez, sőt még azon is elgondolkodtak, hogy egyáltalán engedjék-e a fiatal segédlelkészt elindulni a pályázaton.⁶⁷ Végül tízen jelentkeztek, többnyire német származásúak, de kivétel nélkül olyan személyek, akik beszéltek németül. Polster helyi támogatóinak létszáma azonban időközben annyira megnőtt, hogy Wolf Lajos (a későbbi Ordass püspök), aki évekkel korábban segédlelkésként szolgált a gyülekezetben, és akit az egyházi előjárók messze a legalkalmasabb jelöltnek tartottak, visszalépett.⁶⁸ A kétfordulós eljárásban a három személyre szűkített jelölti körből Polster került ki győztesen: 622 szavazatból 492-t kapott.⁶⁹

Az új lelkész megválasztásának körülményei jól mutatják, hogy Polster a gyülekezet aktív tagjainak túlnyomó részét az induláskor maga mögött tudhatta. Természetesen nem sejtette, hogy egy év múlva néhányan az istentiszteletek, és az evangélikus iskola oktatási nyelve miatt panaszt tesznek ellene az egyik német nyelvű egyházi lap hasábjain, s ezzel Harta néhány hónapra a német nemzetiségi küzdelem országosan ismert terepévé, ő pedig a német nyelvű sajtóban egyik pillanatról a másikra a nemzetiségi törekvéseket gátló egyházi személyek egyik fő reprezentánsává lép elő.

A *Gotthold* 1932. április 15-i számában néhány meg nem nevezett személy fel-

⁶⁵ Halasi: i. m. 197.

⁶⁶ Bakay főesperes Raffay püspöknek. Apostag, 1931. február 16. EOL, BEEK, 250. d. 202/1931.

⁶⁷ Uo.

⁶⁸ Ordass: i. m. 79.

⁶⁹ Halasi: i. m. 197.

panaszolta, hogy Hartán a lelkész az évszázados tradícióktól eltérve minden második vasárnap magyarul tartja a délelőtti istentiszteletet.⁷⁰ Sérelmezték továbbá, hogy a temetéseken a gyászbeszédet is magyarul tartja, és magyarul imádkozik. Polstert megrázták az ellene felhozott és általa igazságtalannak tartott vádak, ezért arra kérte a *Gotthold* szerkesztőit, hogy a cikkel kapcsolatban fogalmazott nyilatkozatát változtatások nélkül közöljék.⁷¹ Válasza azonban lavinát indított el, mert annak tartalma és az érvelés alátámasztására használt fordulatok és képek arra indították a *Sonntagsblatt*-ot, hogy maga is bekapcsolódjék a kérdés körül kirobbant vitába, és a helyi ügyből a magyarországi nemzetiségi kérdésre általánosan érvényesnek tartott tanulságokat levonva még hónapokon keresztül napirenden tartsa a témát – nem utolsósorban azért, hogy a hartai német mozgalom beindulásának megágyazzon ezzel.

Cikkében a lelkész pontokba szedve foglalta össze a hartai evangélikus gyülekezetben folytatott, nyelvhasználatot érintő gyakorlatot. Eszerint Hartán a vasárnap délelőtti és délutáni istentiszteleteket hetente felváltva tartották magyarul és németül. A Raffay püspök 1927-es kánoni vizitációja alkalmával bevezetett változások nem érintették a hetente kétszer sorra kerülő reggeli áhítatokat, valamint a keresztelőket és az esküvőket, amelyek továbbra is németül zajlottak. A temetési rend kapcsán Polster cáfolta azt a vádat, hogy a sírnál valaha is magyarul imádkozott volna. A hartai lelkész három helyen tartott beszédet minden temetés kapcsán, ebből a ravatalozóit és a templomit németül, a sír mellett pedig (amelyet egyébként szívességből tartott, az egyszerű ima helyett) magyarul.

Közleménye záró bekezdésében azonban a lelkészt elragadta a hév és elkövetett két súlyos kommunikációs hibát, amit a cikkekre felfigyelő *Sonntagsblatt*-szerkesztők azonnal – és joggal – ki is használtak ellene. A tiltakozókat azzal a fordulattal próbálta leszerelni, amelyre a magyarországi németek vezetői talán a legérzékenyebbek voltak. „*Annyi magyar érzést mindenkitől elvárunk, aki ebben a romokban heverő hazában él, és magyar kenyeret eszik, hogy ne agitáljon a magyar nyelv használata ellen!*”⁷² A másik megjegyzése még inkább problematikus volt, mivel ebben kilátásba helyezte, hogy a végeredményben belső gyülekezeti ügynek tekintendő eset megtorlására a közigazgatás segítségét kívánja igénybe venni. „*Végezetül arra kérem a Szerkesztő Urat, hogy közölje velem az aláíró panaszosok nevét, hogy ellenük a politikai hivatalokkal együttműködve a szükséges eljárást megindíthassam.*”⁷³

A *Sonntagsblatt* reakciója nem váratott sokáig magára.⁷⁴ Mindenekelőtt megkérdőjelezte az istentiszteleti nyelvhasználati rend 1927-es megváltoztatásának törvényességét, mivel az az egyházi alkotmány értelmében nem szabályozható

⁷⁰ Zurücksetzung der deutschen Gottesdienste? i. m. 54.

⁷¹ Julius Josef Polster: Äußerung. *Gotthold*, 1932. május 31. 76–77.

⁷² Uo. 77.

⁷³ Uo.

⁷⁴ Zurücksetzung der deutschen Gottesdienste in evangelischen Gemeinden. *Sonntagsblatt*, 1932. június 12. 8.

újra egy egyszerű püspöki rendelettel, csupán egy szabályszerűen összehívott és lefolytatott konvent határozatával. Emellett kihasználta a hartai lelkész által nyújtott támadási felületet, és Polstert kíméletlenül pellengérre állította olvasói előtt. A „*magyar kenyér*” politikusok és újságírók által előszeretettel használt toposzával szemben egy magyarországi német toposzt állított csatasorba, a *magyar föld német izzadsággal való öntözésének, és német vérrel való oltalmazásának* képét. Azt is a lelkész fejére olvasta, hogy az anyanyelv használatának jogáért folytatott küzdelem és a magyar nyelv elleni agitáció közé egyenlőségelet tett cikkében. Végezetül pedig morális integritását is kétségbe vonta a panaszt aláírók adatainak kiszolgáltatását célzó kérélem kapcsán. „*Mi köze van a politikai községnek ehhez a belső evangélikus egyházi ügyhöz? Milyen jogon és mi célból akarja a lelkész úr a politikai községet saját híveivel szemben segítségül hívni? Mindenki maga adjon választ erre a kérdésre...*”⁷⁵

Polster vesszőfutása a német sajtóban ezzel még nem ért véget. A *Sonntagsblatt* ugyanis nem tévesztette szem elől, és október 16-i számában egy az egyházkerületi közgyűlésről beszámoló rövid híradásban ismét igyekezett a lelkészt diszkreditálni, a magyarországi némettség ellenségének lefesteni.⁷⁶ A gyűlésen Raffay püspök szóba hozta a *Gotthold* és a *Sonntagsblatt* Hartára vonatkozó cikkeit, s erre az érintett lelkész a *Sonntagsblatt* szerint olyan beszédet tartott a magyarországi németek ellen, amelynek „*gyűlöletét aligha lehet túlszárnyalni*”. A cikk szerzője a német szenvedő szerkezet kínálta lehetőséggel élve minden bizonnyal szándékosan fogalmazott kétértelműen, s ennek alapján a kijelentést úgy is lehetett értelmezni, hogy a gyűlésen elhangzott „*Ki a németekkel Magyarországról!*” felkiáltás Polster szájából hangzott el.

A lelkész ekkor utoljára bocsátkozott vitába a német nyelvű sajtóval. Elküldött a *Sonntagsblatt*nak egy nyilatkozatot, amit az változtatás nélkül le is közölt november 6-án.⁷⁷ Először is leszögezte, hogy az istentiszteletek nyelvének rendjét nem az ő szolgálati ideje alatt szabályozták. Másodszor közölte, hogy egy rossz szót sem szólt a magyarországi németekről általában, csupán azokat ítélte el, akik szerinte tudatosan izgatják a népet, és békétlenséget idéznek ezzel elő a közösségekben. Ezt követően aláhúzta, hogy ő maga kérte, hogy a kisebbség jogosnak tekinthető (nyelvi jellegű) követeléseit teljesítsék, és az egyházi felső vezetés ebben a kérdésben mielőbb foglaljon állást. Végezetül visszautasította, hogy a *Sonntagsblatt* által idézett inkriminált kijelentések bármelyike is hozzá kapcsolódott volna.

A nyilatkozathoz fűzött megjegyzés lehetőséget kínált a szerkesztőségnek arra, hogy a Polster-ügyből kiindulva általános érvényű kijelentéseket fogalmazzon meg.⁷⁸ Először is visszautasította, hogy az anyanyelvi oktatási jogokért küzdők izgatók

⁷⁵ Uo.

⁷⁶ Unerhörte Angriffe gegen das Deutschtum auf dem Konvent des evangelischen Montan-distriktes. *Sonntagsblatt*, 1932. október 16. 10.

⁷⁷ Julius Josef Polster: Erklärung. *Sonntagsblatt*, 1932. november 06. 2–4.

⁷⁸ Uo. 3–4.

lennének, mivel ebben az esetben nem jogtalan követelésekről van szó, hanem hatályos törvények és rendeletek végrehajtásának számon kéréséről. Ezenkívül a magyarországi helyzetre jellemzőnek tartotta, hogy bár a hartai lelkész saját bevallása szerint hívei kérésének eleget téve kezdeményezte ugyan az oktatási kérdés újraszabályozását, de addig nem hajlandó lépni, amíg a felsőség részéről utasítást nem kap erre. A szerkesztőség szerint ez a Magyarországon általános egymásra mutogatás valójában csak arra szolgál, hogy a változtatásra kész híveket összejátszva kifárasztják, lelkileg felőröljék.

A sajtópolémia során a felek szándékai és nézetei nem változtak, s remény sem volt rá, hogy álláspontjaik közeledjenek egymáshoz. A *Sonntagsblatt* végig offenzívában maradt, Polsternek pedig nem maradt más hátra, mint a védekezés. A szerkesztők érvrendszerében tükröződött a magyarországi egyházak nemzeti-ségi törekvésekkel kapcsolatos alapállásával szembeni német elégedetlenség, valamint az értelmiség téma iránti, sértő nyelvi fordulatokban is lecsapódó érzéketlenségének elutasítása. A hetilap több célt is követett az ügy napirenden tartásával. Mindenekelőtt egy konkrét jogsérelemnek tekintett helyzetre kívánta felhívni olvasói figyelmét. Emellett jó lehetőséget látott arra is, hogy ennek kapcsán olyan általános megállapításokat fogalmazzon meg, amelyek véleménye szerint a magyarországi helyzetre érvényesek voltak. Nem elhanyagolható ugyanakkor az az egybeesés sem, hogy a lap akkor támadta a hartai gyülekezet lelkészét, amikor az MNNE helyi csoportja már javában szerveződött. A sajtótámogatás minden bizonnyal erősíteni hivatott a mozgalomhoz csatlakozók elszántságát, tudatosítva bennük a követendő célokat és a célok elérésének útjában álló akadályokat is.

A *Gotthold* és a *Sonntagsblatt* cikkeire reagáló lelkész érvelésében jól kirajzolódik az a szempontrendszer, amellyel Polster a nemzetiségi (anyanyelvi) problematikához közelített. A magyar nemzetállami gondolat híve volt, aki ugyan elvileg maga is kész megadni a kisebbségeknek a törvényileg garantált jogokat, de a nemzetiségi szervezetek határozott hangú követeléseit, pláne helyi szintű szervezkedéseit káros, a közösség egységét megbontó agitációnak tartotta, s ezért elutasította. A nemzetiségi jogokat szigorúan a kötelezettségek teljesítésének függvényeként szemlélte, melyek kristályosodási pontja a „házához való mindenekfeletti hűség” tételében foglalható össze. A lelkész mindkét nyilatkozatában találhatók olyan megfogalmazások, amelyek a német kisebbséget tekintve sértőnek tekinthetők, ezek azonban beleillenek a nemzet-nemzetiség kérdéséről vallott koherensnek tekinthető nézetrendszerébe.

A nyilvánosság előtt folyó hírlapi csatározások mellett természetesen a színpadok mögött is zajlott a küzdelem. A hívek küldötteivel való tárgyalásokon, a háttérben folyó megbeszéléseken és levelezésekben az oktatási nyelv kérdése az első perctől kezdve az istentiszteleti nyelv ügyével azonos hangsúllyal szerepelt.

Hartán az állami óvodában magyarul foglalkoztak a gyerekekkel, a református és az evangélikus iskolában pedig C típusú volt az oktatás rendje. A 6 tanítót foglalkoztató evangélikus iskolában a vallásoktatás is magyarul zajlott az első négy évben, az utolsó kettőben azonban a konfirmáció előkészítéseként áttértek a né-

metre.⁷⁹ (Ezt a gyakorlatot tette szóvá 1927-ben Raffay püspök.) A hívek egy része szerette volna megváltoztatni az oktatás rendjét, s a lassan alakot öltő mozgalom néhány aktivistája még a helyi szervezet bejegyzése előtt, augusztus elején felkereste ebben az ügyben a lelkészt. Azt kérték, hogy térjenek át a B típusú oktatási rendre, valamint hogy havonta csak egy vasárnap délelőtt tartsanak magyar nyelvű istentiszteletet.⁸⁰ A kérelmezők támogatottságának mértéke ma már nem rekonstruálható, de a lelkész püspökhöz írt levelének tanúsága szerint a gyülekezet nem elhanyagolható része állt a javaslat mögött. Az mindenestre bizonyosnak tekinthető, hogy a hívek megosztottak voltak a kérdésben.⁸¹

A lelkész hozzáállása a kérdéshez kettős volt. Elméletileg hajlott ugyan a német tanítási nyelv 50%-os felemelésére, de szigorúan csak abban az esetben, ha az egyházi felsőség ennek megfelelően rendelkezik.⁸² Ugyanakkor látta az esetleges változtatás korlátait: a hat tanítóból négy ugyanis egyáltalán nem beszélt a nyelvet, a fennmaradó kettőnek pedig nem volt német képesítése.⁸³ Valójában azonban a szerveződő mozgalom követelését nem tartotta célravezetőnek és támogatandónak, annál is inkább, mivel hívei egy része sem támogatta azt. Raffaynak írott levelében ezért arra kérte a püspököt, hogy lehetőség szerint vegye fel a kapcsolatot az ügyben Beyer Ede szakfelügyelővel, aki az előző tanévben ígéretet tett neki arra, hogy segít a német mozgalom iskolai törekvéseit ellensúlyozni Hartán. *„Azt hiszem..., Püspök Úr Örméltósága ez ügyben jelentős eredményt biztosíthatna ügyünknek a vele való érintkezés kapcsán.”*⁸⁴

Mivel a lelkész előre értesült arról, hogy egy küldöttség fog megjelenni nála abból a célból, hogy felkérje a főesperest arra, hogy járuljon hozzá egy a nyelvhasználat tárgyában összehívandó közgyűlés megtartásához, Polster értesítette a várható eseményről Beniczky főszolgabíró, az evangélikus egyházmegye másodfelügyelőjét.⁸⁵ Beniczky nem sokat tétozott, azonnal megjelent Hartán, és magához kérte az érintett személyeket. Bár másodfelügyelői tisztségben érkezett a faluba, tudatosan összemosta egyházi tisztségét a járási főszolgabírói tekintélyével. A rebelliseket nem a parókiára hívta, hanem a községházára, ami még inkább aláhúzta az amúgy is megkérdőjelezhetetlennek tartott tekintélyét. *„...azon egyéneket magunkhoz kéretvén, akikre a gyanú megvolt, hogy ily irányú tevékenységet fejtenek ki, a lelkésszel együtt felvilágosítottam tevékenységük lehetetlenségéről, és mint egyházmegyei másodfelügyelő kinyilatkoztattam a hitfelekezetemhez tartozók előtt, hogy a magam részéről, mint egyházmegyei másodfelügyelő, az ily tevé-*

⁷⁹ Polster Raffay püspöknek. Harta, 1932. augusztus 6. EOL, BEEK, 263. d. 1115/1932.

⁸⁰ Uo.

⁸¹ *„A gyülekezet tagjai között jelentős számban vannak úgy az első, mint a második kívánságnak ellenzői, sőt többen a legteljesebben elítélik a németesítési mozgalmakat.”* Uo.

⁸² Uo.

⁸³ Uo.

⁸⁴ Uo.

⁸⁵ A főszolgabíró a főispánnak. Dunavecse, 1932. szeptember 16. PML, PPSK IV. 401-a. 40. d. 99/1932.

*kenységet, mely az ág. h. ev. egyházra a hazafiatlanság bélyegét nyomja, tőlem telhető mindenféle eszközzel meg fogom akadályozni.*⁸⁶ Beniczky a főesperes szerint egyenesen azzal fenyegette meg a jelenlévőket, hogy amennyiben a követeléseket továbbra is fenntartják, felfüggeszti az egyházi és iskolai autonómiát is.⁸⁷

A változtatásokat sürgetők azonban két hét múlva segítséget kaptak a kántortanító-választásra Hartára érkező Kussbach Ferencről. Kussbach a mozgalom tagjai által favorizált jelölt támogatására hívta fel a falu lakosságának anyanyelvi kérdésre érzékeny részét. A próbaéneklés és a szavazás előtt az elégedetlenek két exponensével együtt felkereste a lelkészt, és arra kérte, hogy támogassa a német lakosság jogos anyanyelvi követeléseit.⁸⁸ Egyúttal közölte Polsterrel, hogy a jövőben többször ellátogat majd a településre. Kussbach nem kapott ígéretet a lelkésztől a kérések támogatására, és 65:321 arányban jelöltje is alulmaradt a „magyar érzelmű” Schmehl (1936-tól Gerényi) Salamonnal szemben.⁸⁹

A helyi csoport vezetői tehát az első években az egyház és a közigazgatás teljes elutasításába ütköztek. Változás csupán a harmincas évek utolsó harmadában következett be, amikor a magyar állam alapvetően külpolitikai megfontolások miatt elszánta magát arra, hogy a német nemzetiségi oktatás terén eredményeket mutasson fel Németország felé. A kormány még a 11.000/1935 M. E. sz. rendelet alapján a kisebbségi oktatási rendszerben – legalábbis elviekben – az ún. „egységes rendszerre”, lényegében a B típusra tért át.⁹⁰ Az elmélet gyakorlatba való átültetése azonban nem ment könnyen, mivel az iskolák jelentős részét az egyházak tartották fenn, és ezek az első két tanévben nem álltak át az új típusra.⁹¹ 1938-ban azonban a helyzet jelentősen megváltozott, mivel a kormány ekkor már határozottabban lépett fel a rendelet végrehajtása érdekében. A püspökök kezdetben ellenszegültek az állami szándéknak, az illetékes miniszter azonban kijelentette az egyházi hatóságok előtt, hogy amennyiben elszabotálják a végrehajtást, párhuzamos állami iskolákat állítanak fel a településeken.⁹²

A királyi tanfelügyelő már 1936 áprilisában mindhárom hartai felekezeti iskolát az átalakítandó oktatási intézmények közé sorolta.⁹³ A hartai német lakosságot is megkérdezték 1938-ban a típusváltásról, a szülők pedig szinte egyöntetűen

⁸⁶ Uo.

⁸⁷ Bakay főesperes Raffay püspöknek. Apostag, 1932. augusztus 22. EOL, BEEK, 263. d. 1183/1932.

⁸⁸ Bakay főesperes Raffay püspöknek. Apostag, 1932. szeptember 20. EOL, BEEK, 263. d. 1343/1932.

⁸⁹ A főszolgabíró a főispánnak. Dunavecse, 1932. szeptember 16. PML, PPSK IV. 401-a. 40. d. 99/1932.

⁹⁰ A Magyar Királyi Tanfelügyelőség a főispánnak. Budapest, 1936. április 07. PML, PPSK IV. 401-a. 58. d. 10/1936. 290.

⁹¹ Teleki Pál miniszterelnök: A hazai német anyanyelvű tanulók oktatási rendszere tárgyában jelentés a Kormányzó Úr Öfőméltóságának. Budapest, 1939. január 24. MOL, K 507, 73. cs. 6. t. 37. 5.

⁹² Uo. 7.

⁹³ A királyi tanfelügyelő a főispánnak: Jegyzék azokról a Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyei községekről, illetőleg iskolákról, amelyek átalakítandók az új kisebbségi iskolatípusra. Budapest, 1936. április 07. PML, PPSK IV. 401-a. 58. d. 10/1936. 286.

az új rendszerre való áttérés mellett döntöttek.⁹⁴ Mindazonáltal az átállás a németül jól tudó pedagógusok hiányában problematikus volt, amit a Volksbund lapja, a *Deutscher Volksbote* 1938. november 27-i számában jelzett is: „Az iskolában egy kicsit többet tanítanak németül, mint eddig. De még szó sincs a rendelet végrehajtásáról.”⁹⁵ A szülők igényeit jól mutatja, hogy az evangélikus iskolában 1938/39-ben mindössze 6, az 1939/40-es tanévben 17 gyerek számára kértek tisztán magyar nyelvű oktatást a csaknem 370 tanuló szülei közül.⁹⁶

Anyanyelvi követeléseit tekintve az MNNE helyi csoportja tehát felemás eredményt ért el. A dobolás nyelvét a főszolgabíró nem volt hajlandó megváltoztatni, és az istentiszteleti rend sem módosult. Egyedül az oktatás terén történt a korszak végén változás. Az elért eredményt kétségtelenül nem a helyi mozgalom harcolta ki az egyház és a közigazgatás ellenében, de évekig tartó munkája révén abban mindenképp meghatározó szerepe volt, hogy amikor a szülők választási lehetőséget kaptak, akkor azonnal éltek a rendeletben számukra biztosított jogosítványukkal.

A harmincas években tehát létrejött Hartán egy csoport a helyi társadalmon belül, amelynek belső kohéziója és érdekérvényesítő képessége ugyan nem volt még különösebben erős, de már megjelenítette a nemzetiiségi igényeket a helyi közéletben. Abban a tényben, hogy a mozgalom helyi szinten nem erősödött meg jelentősen, több tényező együttes megléte is szerepet játszott: az MNNE gyenge nagypolitikai háttere, az országos vezetőség és a Basch-féle irányzat között dúló hatalmi harc, valamint a közigazgatás elutasító, merev hozzáállása. Ráadásul a nagy befolyással rendelkező egyházi és világi értelmiség az ellenőrzése alatt álló intézmények és szervezetek révén igyekezett korlátok között tartani a nemzetiiségi szervezet befolyását.

A Volksbund törekvései és tevékenysége

A hartai Volksbund-tagság

Az MNNE helyi csoportja 1940. január 20-án jelentette be hivatalosan az egyesület megszűnését a főszolgabírónál, s alig kilenc hónapra rá, október 6-án a Volksbund zászlót bontott a településen. A főszolgabíró jelentéséből kitűnik, hogy ő a helyi csoport megalakulását a harmincas évek elejétől működő MNNE egyenes folytatásának tekintette.⁹⁷ Annnyiban mindenképpen igaza volt, hogy az előző évtized

⁹⁴ Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye Déli részei és Kecskemét th. Város Vitézi Széke: Nemzetvédelmi helyzetjelentés 1938. év febr. hóról. Kecskemét, 1938. március 4. PML, PPSK IV. 401-a. 65. d. 13/1938. 19.

⁹⁵ Von der Schulfront. *Deutscher Volksbote*, 1938. november 27. 4.

⁹⁶ Fáy VKM államtitkár levele Raffay püspöknek. Budapest, 1941. március 8. EOL, BEEK, 570. d. 665/1941.

⁹⁷ „Tisztelettel jelentem, hogy október 6-án Harta községben újra megalakult a Volksbund helyi

német mozgalma teremtette meg azt a keretet és hangulati hátteret, amelyre az új szervezet biztos építhetett, valójában azonban a Volksbund megjelenésével egy teljesen új időszámítás kezdődött Hartán a nemzetiségi kérdés tekintetében. Ez az eltérés az országos szervezetek aktivitása, érdekérvényesítő képessége között fennálló különbségben ragadható meg leginkább, a helyi szintű működés ennek a leképeződése volt a településeken, így Hartán is. A változást önmagában már előrevetítette az a tény is, hogy a Volksbund az MNNE-nél jobban koncentrált arra, hogy a társadalom lehetőleg minden rétegét reprezentálja, s ezért felépítése is differenciáltabb volt. Az új szervezet vezetősége – kevés kivételtől eltekintve – új személyekből tevődött össze.⁹⁸

20. táblázat
*Harta és néhány Duna–Tisza közti település
anyanyelvi és nemzetiségi összetétele*⁹⁹

	Összlakosság	Nemzetiség	Anyanyelv
Harta	5815	1347	3574
Hajós	5311	3321	4246
Nemesnádudvar	3097	1809	2555
Katymár	4991	1846	2470
Császártöltés	3670	866	2621
Gara	4473	2207	2709

Ha az 1941-es népszámlálás anyanyelvi és nemzetiségi mutatóit összevetjük egymással, akkor a vizsgált nagy Duna–Tisza közti falvakban az országos tendenciának megfelelő képet kapunk. A német anyanyelvűek jóval többen voltak az adott közösségeken belül, mint a magukat német nemzetiségűként meghatározók. Ennek természetesen több oka volt. Ezek közül legfontosabb talán, hogy sokan magukat a magyar nemzet német anyanyelvű tagjainak tartották. Másrészt az is tény, hogy a lakosság egy része számára a népszámlálások történetében először feltett „nemzetiségi” kérdés nehezen értelmezhető volt, és sokan a nemzetiséget

szervezete.” A főszolgabíró a főispánnak. Dunavecse, 1940. november 1. PML, PPSK IV. 401-a. 72. d. 13/1940. A Volksbund megalakulásának előkészítő fázisáról nem állnak rendelkezésre források.

⁹⁸ A csoportvezető Johann Gillich, helyettese Johann Arrasz, a titkár Johann Knodel, a pénztáros Georg Arrasz, a könyvtáros Salamon Egel, az ellenőr Peter Himpelmann és Andreas Weber lett. Választmányi tagok: Johann Kunz, Heinrich Schmehl, Johann Dollenstein, Andreas Allgeier és Johann Weber. Az ifjúsági vezető Heinrich Weber, helyettesei Martin Frei, Therese Frei és Maria Stein volt. A titkár Heinrich Gillich, a könyvtáros Katharina Helfrich, a pénztáros Peter Schettler, az ellenőr pedig Konrad Jakob és Johann Helfrich lett. A választmány tagjai: Maria Marko (?) Elisabeth Arrasz, Therese Lehoczki, Heinrich Fritsch, Hans Kaiber (?), Johann Egel és Christoph Dollenstein. Nachrichten. *Deutscher Volksbote*, 1940. október 13. 6. Arról a források hiányában nincsenek információink, hogy a szervezet vezetőségének összetételében az évek alatt történtek-e változások.

⁹⁹ Czibulka Zoltán–Heinz Ervin–Lakatos Miklós (Szerk.): *A magyarországi németek kitelepítése és az 1941. évi népszámlálás*. Budapest, 2004. 292.

a hazához való kötődés kifejezéseként értelmezték. Emellett természetesen voltak olyanok is, akik nem bíztak a népszámlálás anonimitásában, s tartva Németország áttelepítési terveitől (*Heim ins Reich*), valamint a Volksbund előretörésének esetleges későbbi politikai konzekvenciáitól, biztos, ami biztos alapon a két kérdésre különböző választ adtak.

Az 1948 elején összeállított, a kitelepítés kapcsán valamilyen módon érintettek számbavételét célzó belügyminisztériumi íveken (névjegyzék) hivatalosan 755 személy neve szerepelt mint hartai Volksbund-tag.¹⁰⁰ Ennek a számnak a hitelességét azonban már az akkori hartai előjáróság is kétségbe vonta, és csupán kb. 500 főre nézve találta a névsort pontosnak.¹⁰¹ Az áttanulmányozott ívekből csupán 573 személyről állapítható meg biztosan, hogy hartai illetőségű lakos volt, a többiek neve mellett az „ismeretlen” megjegyzés szerepel.¹⁰² Amennyiben az előjáróság nyilatkozatát figyelembe véve az utóbbi számot fogadjuk el *valósághoz közelinek*, és a Volksbund-tagságot rávetítjük a német anyanyelvűek számára – feltételezve, hogy a magukat német nemzetiségűnek vallók német anyanyelvűek is voltak egyben –, akkor megállapíthatjuk, hogy a német anyanyelvűek nagyjából 16%-a léphetett be a szervezetbe. Ha feltesszük, hogy csupán a német nemzetiségűek közül kerültek ki a Volksbund-tagok, akkor ez az arány 42,5%-ot tenne ki.

A valós képhez valamivel jobban közelítő adatokat kapunk, ha figyelembe vesszük, hogy Hartán a lakosság 31,8%-a 1941-ben 15 év alatti volt.¹⁰³ Ez pedig annyit jelent – figyelembe véve a fenti megszorítást –, hogy a magát német anyanyelvűnek valló 15 évnél idősebb lakosság kb. 30%-a lehetett tag a szervezetben.¹⁰⁴ Ez az arány lényegében egybeesik azzal a becsléssel, amit egy Hartára látogató Volksbund-vezető 1942-ben közölt az evangélikus lelkésszel, s amit a szervezet országot napilapja, a *Deutsche Zeitung* is tényként közölt olvasóival.¹⁰⁵

¹⁰⁰ Uo. MOL, XIX-B-I-at. 13. d. 319. Harta. A névjegyzékek megbízhatatlanságára már többen is felhívták a figyelmet. Lásd Marchut Réka: Ki- és betelepítések Budaörsön. In: Grósz András (szerk.): *Jogfosztások Budaörsön. Entrechtungen in Budaörs 1944–1948*. Budaörs, 2010. 152–158.

¹⁰¹ A hartai bíróségi jegyző: A hartai svábkérdéssel kapcsolatos adatok. Harta, dátum nélkül. BKMÖL, XXII. 337. 4. d. 340/1946. A kérdéssel kapcsolatos bizonytalanságot tovább növeli, hogy az előjáróság sem rendelkezett a Volksbundba belépők hivatalos listájával. Így maximum a politikai rendőrség és a népbíróságok vizsgálataira, valamint jelentős részben a helyi tudásra támaszkodhattak.

¹⁰² Természetesen ezekben az esetekben is felmerül annak lehetősége, hogy valaki úgy került fel a névsorra, hogy valójában nem is volt a szervezet tagja. Ez azonban a források hiánya miatt nem állapítható már meg. További problémát jelent, hogy az ifjúsági szervezetek tagjairól nincsenek, s már akkor sem álltak rendelkezésre nyilvántartások.

¹⁰³ *Az 1941. évi népszámlálás. Demográfiai adatok községek szerint*. Budapest, 1947. 119.

¹⁰⁴ Ez az adat is további pontosítást igényelne, mivel a nők esetében a felnőtt szervezetbe való belépés korhatára 15, a férfiak esetében pedig 18 év volt. Mivel azonban ilyen bontásban nem állnak rendelkezésünkre életkori és nemi megoszlásra vonatkozó mutatók, jobb híján maradunk a 15 éves korhatár vizsgálatánál.

¹⁰⁵ Palotay Raffay püspöknek. Harta, 1942. március 17. EOL, BEEK, 389. d. 728/1942; Bruno Klein: Hartnäckig und eiserne entschieden sind die Batschkadeutschen. *Deutsche Zeitung*, 1942. május 13. 4.

A „beazonosítható” Volksbund-tagok életkori összetételét tekintve megállapítható, hogy a gazdasági, társadalmi aktivitás szempontjából leginkább húzóerőnek tekinthető 19–50 közötti korosztály tette ki a szervezet tagságának 63%-át. A 30 év alatti, tehát kimondottan fiatal réteg aránya 26%, míg a 60 feletti, idősebb generációé 16% volt. Az a közigazgatás részéről előszeretettel hangoztatott megállapítás tehát nem volt igaz Hartára sem, hogy a szervezethez többnyire a fiatal, „forrófejű” generáció csatlakozott volna, hiszen az érett, sőt idősebb tagok is jelentős arányban képviseltették magukat.

A hartai Volksbund vezetőinek többsége a 30–50 év közötti korosztályhoz tartozott a szervezet megalakulásának évében. A helyi csoport vezetője, Johann Gillich szabó ekkor 37 éves volt, míg Georg Arrasz, a község egyik leggazdagabb családfője, aki a szervezet egyik legaktívabb tagja volt, a maga 50 évével már a legidősebbek közé tartozott. A vezetőség átlagéletkora ekkor épp, hogy elérte a 40 évet.

21. táblázat

A beazonosítható Volksbund-tagság életkori megoszlása Hartán 1944-ben¹⁰⁶

<i>Életkor</i>	<i>Tagok</i>	<i>Arány (%)</i>
81–	6	1,05
71–80	33	5,76
61–70	53	9,25
51–60	103	17,98
41–50	105	18,32
31–40	119	20,77
19–30	137	23,91
18–	13	2,27
Összesen	573	100,00

A lista alapján beazonosítható tagok 63%-a volt férfi és 37%-a nő. Ez hajszála megegyezik a legaktívabbnak tekinthető 19–50 éves korosztály körében megfigyelhető arányszámokkal.¹⁰⁷ A nők magas aránya egyértelműen annak tudható be, hogy a Volksbund a Harmadik Birodalomból szerzett tapasztalatokra építve sikerrel szólította meg, és igyekezett bevonni őket társadalmi programjába.

A Volksbund-tagok helyi társadalmon belüli anyagi helyzetét tekintve a fentebb említett 1939-es adótábla nyújt némi – bár erősen korlátozott – fogódzót. Maguk a Volksbund vezetői az adózók felső 1/3-ába tartoztak az 1939-es adózási évben. Voltak közöttük azonban többen olyanok is, akik kifejezetten jómódúnak számítottak, s mint ilyenek az első 30 hely valamelyikén szerepeltek.¹⁰⁸

¹⁰⁶ MOL, XIX-B-I-at. 13. d. 319. Harta.

¹⁰⁷ A húsz év alatti tagok között a nők aránya 79%-os volt. Ennek oka, hogy a férfiak csak 18 éves koruktól léphettek be a szervezetbe.

¹⁰⁸ Georg Arrasz fizette a legtöbb adót a Volksbund-tagok közül 1939-ben, az adólistán a 22. he-

22. táblázat
Volksbund-tagok aránya az 1939-es adóíveken szereplő adózók között¹⁰⁹

Adózók listáján	Vb-tag	Adózók %-a	Vb-tag adózók %-a	Fizetett adó (P)
0–50	6	12	2,5	500–
0–100	16	16	6,7	302–
0–250	40	16	16,7	142–
0–500	89	18	37,1	65–
0–750	130	17	54,2	38–
0–1000	160	16	66,7	22–
0–1250	193	15	80,4	12–
0–1500	224	15	93,3	4–
0–1696	240	14	100,0	0,1–

Az 1939-ben egyenes adót fizető, beazonosítható hartai lakosok 14%-a, 240 fő volt Volksbund-tag.¹¹⁰ Az adófizető Volksbund-tagok 37%-a tartozott a felső 1/3-ba, amely kategória alsó értéke nagyjából az országos átlagot fizetők kategóriájának felelt meg. Ugyanez a kategória a nem Volksbund-tag adófizetők esetében 28%-ot tett ki. (Az első 50 legmagasabb adót fizető személy esetében a képet jelentősen árnyalja, hogy mindössze 35-en voltak hartai németek. A fennmaradó 15 tételen a gazdag nem német földbirtokosok és legeltetési társulások osztoztak. Ha őket figyelmen kívül hagyjuk, akkor a Volksbundhoz tartozó hartai adózók tényleges aránya nem 12, hanem 17%-ot tett ki.) Az adótábla középső harmadában mindkét csoport 30%-a képviseltette magát. A legkevesebb adót fizető személyek esetében pedig (valamivel több, mint az adófizetők 1/3-a) ugyanez az aránypár 33:42 volt a Volksbund-tagok javára.

Az az akkoriban gyakran hangoztatott megállapítás tehát, hogy a Volksbundba a helyi társadalom legszegényebb egyénei/családjai léptek be, Harta esetében sem fedi a valóságot. A társadalom minden vagyoni osztálya jelen volt ugyanis a tagok között, a leggazdagabb családoktól kezdve a középrétegeken át a legszegényebbekig. A helyi társadalomból a foglalkozáscsoportok arányait figyelembe véve természetesen a földművesek léptek be legnagyobb arányban az új szervezetbe. Az 1942-ben nyilvántartott keresztyén iparosoknak 23%-a, a kereskedőknek pedig mindössze 13%- volt Volksbund-tag.

lyet foglalta el. A szervezet vezetője, Johann Gillich ugyanekkor a 148. volt a listán. Az 1936-os virilista listáról ketten is szerepeltek a Volksbund tagjai között. Arrasz mellett Schnautigel Péter is befért a legtöbbet adózó 20 személy közé. Utóbbi 1939-ben az adóíveken – a Hartán befizetett adója alapján – „csak” a 45. helyet kapta.

¹⁰⁹ MOL, XIX-B-I-at. 13. d. 319. Harta.

¹¹⁰ Az adóíveken nem szereplő Volksbund-tagok vagy nők, vagy a család által eltartott idősek, vagy önálló gazdasággal még nem rendelkező fiatalok – és természetesen a nincstelenek lehettek. A csoporton belüli arányok meghatározására ma már nincs lehetőség.

23. táblázat
Volksbund-tagok aránya
az 1942-ben nyilvántartott keresztyén iparosok és kereskedők között¹¹¹

	Összlétszám	Vb-tag	Vb-tagok aránya (%)
Iparosok	88	20	23
Kereskedők	39	5	13

A Volksbundba való belépés motivációi sokrétűek lehettek, s ezek csak viszonylag ritkán különültek el vegytisztán az érintettekben. Kétségtől létezett a helyi társadalmon belül egy réteg, amelyet Németország törekvései és a Volksgemeinschaft (népközösség) eszméje megérintettek. Minden bizonnyal ők voltak a legaktívabban a szervezet életében.

Természetesen fontos kérdés, hogy a nemzetiszocialista ideológia mennyiben és milyen mértékben hatott a szervezet tagjaira. Erről a források hiányában sajnos semmit sem tudunk. A gondolatrendszernek sarkalatos elemét képezte az antiszemitizmus. Az persze nem rekonstruálható, hogy a közbeszédben a „zsidókérdés” mennyire volt jelen, de egy túlélő visszaemlékezése szerint a tíz-egynéhány főből álló zsidó lakosságot a Volksbund részéről semmilyen atrocitás sem érte. *„Soha senki ránk egy derogáló, nem tetsző mondatot nem mondott. Velünk senki haragban nem volt. Minket senki nem akart elüldözni, pedig ha mondhatom, 80%-ban legalább sváb ajkú lakosság volt. A volksbundisták nem voltak sokan, és még azok sem tettek ellenünk semmit.”*¹¹² A zsidó származású közösség tagjait végül 1944. május 27-én, mindenfajta német segítség nélkül a hartai közigazgatás gyűjtötte össze felsőbb utasításra a dunapataji csendőrség segítségével, és szállíttatta el a faluból a kalocsai gyűjtőtáborba.¹¹³

Biztosan beléptek olyanok is a szervezetbe, akik mindenekelőtt a már az MNNE által is képviselt nyelvi célok megvalósítását várták a Volksbundtól. Voltak ezen kívül, akiket a szervezet társadalom-, és gazdaságszervezési programja fogott meg. Mindezen tudatosságot és elkötelezettséget feltételező motivációk mellett azonban lehetett egy csomó olyan indítóok is, amely nem sorolható be tisztán a fenti

¹¹¹ MOL, XIX-B-I-at. 13. d. 319. Harta.

¹¹² Interjú L. B.-vel. 2008. 04. 07. MTA KI, 3.

¹¹³ A jegyző a főszolgabírónak. Harta, 1944. május 27. BKMÖL, V. 336. 20. d. 2827/1944. *„A községházáról kijött a kispíró, aki dobolt, és hozott egy papírt, vagy mondta, nem tudom, hogy össze kell írni mindent, amit elrekvirálnak. És hogy erre és erre a napra 20 kg-ot személyenként össze lehet készíteni egy bőröndbe, mert elvisznek bennünket a kalocsai téglagyárba. A lista elkészült, s ilyenek voltak rajta, hogy 2 kg zsír, 40 kg liszt, 2 dunna, és ezt aláírta egy hatósági tanú. Kijött egy csendő, a községházáról még valaki, és a szomszédból egy hatósági tanú. És ezt aláírták. És a szomszéd bácsit kötelezték arra, hogy lovas kocsival vigyen el bennünket Kalocsára. Minket is külön egy kocsival és a Reichenberg családot is külön egy kocsival. Kalocsán a téglagyárban a téglaszínben voltunk, ha jól emlékszem egy napig, de hát kevés zsidó jött ott össze Kalocsa környékéről, akkor tovább vittek bennünket egy központi begyűjtő helyre, a szegedi téglagyárba. Ha jól emlékszem.”* Interjú L. B.-vel. 2008. 04. 07. MTA KI, 4.

három kategória egyikébe sem: így például a gazdasági kényszer vagy előny, szórakozási lehetőség stb.¹¹⁴

A Volksbund-tagok közül többen is egybehangzóan állították, hogy a szervezetből való kilépésre Hartán nem volt lehetőség.¹¹⁵ Állítólag sokan megpróbálták elhagyni a helyi csoportot, legtöbben azok közül, akik csalódtak az anyagi ígéretek be nem váltása miatt, vagy akiket hozzátartozóik tudtak nélkül íratni be. A listára felkerülteket azonban a vezetők – feltehetően a velük szemben megfogalmazott elvárások miatt – nem voltak hajlandók többé törölni, még abban az esetben sem, ha azok végleg beszüntették a tagsági díj fizetését.

A Volksbund-tagság megítélésénél természetesen nem hagyható figyelmen kívül, hogy magát a szervezetet instrumentalizálta a nemzetiszocialista Németország. Még abban az esetben sem, ha elfogadjuk azt a megállapítást, hogy a Volksbund valójában a német és magyar kormányok közötti alkuk áldozatává vált.¹¹⁶ A nagypolitikában járatlan, s így annak valójában kiszolgáltatott, ráadásul gyakran a valóban jogos igényeket számon kérő, vagy annak megvalósításában reménykedő – az esetek jelentős részében nem is aktív – paraszti közösségek sommás, differenciálás nélküli elítélésének jogossága azonban több mint problematikusnak tekinthető. S ez a megállapítás igaz Hartára is.

A Volksbund hartai szervezetének tevékenysége

A Volksbund színre lépésével a nemzetiségi kérdés körül folyó küzdelem az 1940–1945 közötti években sokkal mélyebb befolyást gyakorolt a helyi társadalom életére, hétköznapijaira, mint az MNNE helyi egyesületének aktivitásával fémjelezhető, azt megelőző egész évtized. Az új szervezet jóval aktívabb és koncepciózusabb volt „elődjénél”, s működése is sokkal inkább folyamatosnak volt tekinthető. Nem vitás, hogy a két egyesület tevékenysége közötti eltérés az országos szervezetek politikai helyzetében, szervezetségében és társadalmi támogatottságában megfigyelhető különbségekben gyökerezett. A Volksbund sokkal markánsabb arcú tudott kialakítani, s a budapesti központ, valamint a kerületi vezetők támogatását maga mögött tudva sokkal tudatosabban és határozottabban lépett fel – adott esetben a helyi, vagy járási szintű közigazgatás ellenében is – céljai megvalósításáért.

A szervezetet kívülről csupán a Volksbund országos és regionális központja támogatta, leginkább mezőgazdasági és kulturális kérdésekről előadást tartó szakembereinek Hartára való küldésével.¹¹⁷ Az előadókat ilyenkor elkísérték a Volksbund regionális vagy kerületi vezetői is, akik rövid beszédekben az összetartozás

¹¹⁴ A belépés lehetséges indokairól lásd lentebb, az 1945-ös népbíróági tárgyalások periratainak elemzésénél.

¹¹⁵ U. P.-né vallomása az ügyesség előtt. BKMÖL, XXV. 17. NB 195/1945.

¹¹⁶ Spannenberger: i. m. 388.

¹¹⁷ Az esetleges központi anyagi támogatásról nem maradtak fenn feljegyzések.

tudatának fontosságára hívták fel a rendezvényen megjelentek figyelmét. Ezek a funkcionáriusok azonban nemcsak az alapszervezet tagságát kívánták erősíteni, hanem időről időre a külső, gátló tényezők befolyásának csökkentését is megkísérelték. Ennek a törekvésnek tudható be, hogy voltak közülük olyanok is, akik felkeresték a helyi vezetőkkel karöltve az evangélikus lelkészt, hogy a Volksbund helyi céljainak támogatásáért lobbizzanak nála.

Csupán egyetlen esetről tudunk, amikor Franz Basch személyesen is ellátogatott Hartára. A népcsoportvezető 1942. május 11-én egy 18 bácskai települést érintő 3 napos körutazás utolsó állomásaként érkezett a faluba, ahol a szervezet területi beosztása szerint a Harta ügyeiben is illetékes Otto Salmen körzetvezető (Kreisleiter) és Hugo Binder a Középterület (Gebiet Mitte) vezetője egy gyűlés keretében bemutatta neki a *„kicsi, de lelkes helyi csoportot, amelyre még nehéz munka vár, de amit az biztosan meg fog oldani.”*¹¹⁸

A német mozgalom ellen fellépő szereplők köre és alapállása lényegében nem változott a harmincas évekhez képest. A közigazgatás helyi, járási és vármegyei vezetői ugyanolyan bizalmatlansággal viszonyultak a Volksbundhoz, mint korábban az MNNE-hez. A szervezettel szembeni fellépésükben azonban ebben az időszakban már kétarcúság fedezhető fel: a népcsoportegyezmény miatt a konkrét intézkedések terén óvatosabbak lettek, s csak abban az esetben léptek fel a közigazgatás teljes súlyával és erélyével, amikor biztosak voltak abban, hogy intézkedéseik jogossága az államközi szerződés alapján nem támadható meg. Ezekben az esetekben viszont mindenkor határozottan, ellentmondást nem tűrően szálltak szembe a mozgalom vezetésével. Ha bármilyen aktivitásról tudomást szereztek, amely a hatályos törvényekbe vagy rendelkezésekbe ütközött, azonnal felléptek a szervezettel szemben. A már a harmincas években is működő információs háló a Volksbund tevékenységét is folyamatosan figyelemmel kísérte. A jegyző hivatalból, a bizalmi emberek pedig politikai meggyőződésből rendszeresen informálták a főszolgabíró, aki a jelentéseket szabályos időközönként eljuttatta a vármegyéhez. A közigazgatás súlyának napi érzékeltetéséhez hozzá tartozott, hogy a Dunapatajon székelő csendőrök még annál is többször jelentek meg a faluban, mint a harmincas években s ha a főszolgabíró ezt szükségesnek tartotta, fizikailag is felléptek a szervezet vezetőivel szemben.¹¹⁹

Az evangélikus egyház és a közigazgatás szoros – lényegében nem hivatalos – kapcsolata azután is fennmaradt, hogy új személy került a főszolgabírói székbe. Balthes Károly ugyanis elődjéhez hasonlóan az egyházmegye világi vezetőségének tagja, világi felügyelője lett. Palotay a kritikusnak ítélt helyzetekről azonnal tájékoztatta a főszolgabíró, csakúgy, mint egyházi előjáróit. Leveleiből kitűnik, hogy bár a Volksbundban ő is az előző évtized német nemzetiségi törekvéseinek egyenes folytatását látta, az új helyzetet sokkal veszélyesebbnek ítélte, mint az MNNE időszakát. Palotay gyűlekezetének 90%-át *„megbízható, magyar érzésű”*

¹¹⁸ Klein: i. m. 4.

¹¹⁹ A főispán a miniszterelnöknek. Budapest, 1942. május 20. MOL, K 28. 1942–20650. 282.

személynek tartotta, de mivel a Volksbund vezetősége és tagjainak jelentős része evangélikusokból állt, fokozta az irányú tevékenységét, hogy híveit távol tartsa az organizációtól, esetlegesen leválassza őket róla.¹²⁰ A MOVE ifjúsága számára ezért pl. minden kedden este előadást tartott, és szerdánként magyar, csütörtökönként német nyelvű bibliamagyarázatot és vallásos estélyt rendezett.¹²¹

Az egyházi felső vezetés alapállása a hartai német törekvésekkel szemben mit sem változott az előző évekhez képest. Raffay püspök az egyház autonómiáját féltette és védte, mindenekelőtt az oktatásügy terén. A hartai evangélikus iskola körül kialakult küzdelmek és a német nemzetiségi iskolák oktatási rendjének 1941-es újraszabása kapcsán nyíltan meg is fogalmazta álláspontját a VKM államtitkára felé a Volksbund „magyarságellenesnek” tartott törekvéseiről. *„Végtelenül lekötelez Nagyméltóságod ama gyöngédsége, mellyel kér, hogy a vegyes lakosságú községekben a lehető legtapintatosabb eljárásra hívjam fel az illetékes egyházi személyeket, tehát önmagamat is. Meg is teszem, mint ahogy megtettem Hartával is, de azt minden tiszteletem és lekötelezettségem mellett sem tudom megtenni, hogy »magyar osztályok felállítását csak olyan esetekben segítsen, ha ezt az érdekelt szülők jelentékeny része óhajtja«. Kegyelmes Uram! Én ezt megtenni nem tudom, mert a magyar gyermekeket nem szolgáltatathatom ki a nemzetiségek szabad prédájául, és mert a magyar gyermeknek a saját hazájában kell annyi jogának lenni, mint amennyit az ország másnyelvű honpolgárainak biztosít.”*¹²²

Az új szervezet megjelenése és aktivitása egy az előző időszaknál lényegesen markánsabb törésvonalat hozott létre a helyi társadalmon belül. A Volksbund helyi, olykor arrogáns tagtoborzó akciói, a kimondottan a szervezeti tagság számára fenntartott rendezvények, az evangélikus lelkésszel szembeni elutasító alapállás, a németországi Hitlerjugend-gyerekek pénzért történő elszállásolása, s főleg az SS-toborzásokban és az SS-sorozásban való részvétel a harmincas évekhez képest sokkal inkább megosztotta a hartai német társadalmat.

A Volksbund hartai szervezetének alakuló üléséről a főszolgabíró a bejelentési kötelezettség miatt természetesen előre értesült, és gondoskodott a 150 főt megmozgató összejövetel hivatalos felügyeletéről is.¹²³ Bár a szónokok beszédei szerint a „nemzetgyalázás határán” mozogtak, nem lépett közbe, mivel a belügyminisztérium közbiztonsági osztálya előzetesen telefonon arra utasította, hogy tartózkodjék az „erőteljesebb beavatkozástól”.¹²⁴ Ez az óvatos hozzáállás természetesen nem volt véletlen, és egyértelműen a német–magyar kormányközi megállapodásnak volt köszönhető. A szervezethez ekkor helyben mindössze 28-an csatlakoztak.¹²⁵

¹²⁰ Palotay Raffay püspöknek. Harta, 1944. június 22. EOL, BEEK, 424. d. 1250/1944.

¹²¹ Palotay Raffay püspöknek. Harta, 1942. március 17. EOL, BEEK, 389. d. 728/1942.

¹²² Raffay püspök a VKM miniszternek. Budapest, 1941. április 23. EOL, BEEK, 424. d. 1250/1944. 2.

¹²³ Nemzetiségi és ezzel kapcsolatos külpolitikai összesítő. Budapest, 1941. január 31. MOL, K 149. 1941–651. 9.

¹²⁴ A főszolgabíró a főispánnak. Dunavecse, 1940. november 1. PML, PPSK IV. 401-a. 72. d. 13/1940.

¹²⁵ A főszolgabíró a főispánnak. Dunavecse, 1941. március 1. PML, PPSK IV. 401-a. 74. d. 8/1941. 79.

A főszolgabíró az első hónapokban egyértelműen a fiatalabb, forrófejű és a „*fel-forgatásra kapható*” elemeket tartotta a szervezet potenciális tagjelöltjeinek.¹²⁶ A Volksbund vezetői azonban gyorsan nekiláttak a tagtoborzásnak, nemcsak a létszám növelése, hanem a korosztályi összetétel arányosítása céljából is. A jegyző 1941 és 1943 között minden évben beszámolt akciószerű toborzásokról. Ezek nemritkán úgy zajlottak, hogy a vezetőség tagjai házról házra járva igyekeztek meggyőzni a lakosokat a szervezet céljainak helyességéről és törekvéseinek szükségességéről.¹²⁷ Ezek a direktmarketing kategóriájába tartozó felvilágosító akciók nem voltak mindig súrlódásmentesek, mert voltak olyanok, akik nem látták szívesen az ilyen típusú, általuk agresszívnek tartott, a privát szféra „szentségét” nem tisztelő fellépéseket. A vezetők dolgát azonban jelentősen megkönnyítette, hogy szemben az egykori MNNE alapszervezettel, a Volksbundnak volt saját (bérelt) székháza, amely kisebb rendezvények megtartására is alkalmas volt. Ezek alkalmával is lehetőség nyílt arra, hogy az érdeklődők belépjenek az alapszervezetbe. Sem a vezetőség, sem a budapesti központ nem volt azonban elégedett a hartai csoport taglétszámának alakulásával.¹²⁸ Az elégedetlenség legfőbb oka a totalitásigényben gyökerezett. Emellett úgy gondolták, hogy a lakosság nagyobb részét feltétlenül sikerülne megnyerniük, ha a közigazgatás és az evangélikus lelkész ellentétes irányba mozgó tevékenysége nem akadályozná őket ebben.¹²⁹ Kétségtelen, hogy ennek a meggyőződésnek volt igazságtartalma, de a vezetőség feltehetően túldimenzionálta az akadályozó tényezők tényleges befolyását. A taglétszám növelésének legalább olyan fontos korlátja volt ugyanis az a tény, hogy a lakosság körében a nemzetiségi alapú politizálás részben az előző évtizedek apolitikus beidegződései, részben pedig a hartaiak nemzeti identitásának komplex volta miatt valójában nem is találhatott a településen olyan erős visszhangra, mint egyes magyarországi német falvakban.

A hartai Volksbund belső iratai, a vezetőség kimenő és beérkező levelei nem maradtak fenn. Ezeket vagy megsemmisítették 1944 őszén – ez tűnik valószínűbbnek –, vagy pedig a Vörös Hadsereg elől menekülő vezetők magukkal vitték Németországba. A szervezet történetének rekonstruálásakor így elsősorban a közigazgatásban keletkezett feljegyzésekre, az evangélikus lelkész működése kapcsán

¹²⁶ A főispán a belügyminiszternek. Budapest, 1941. február 24. PML, PPSK IV. 401-a. 74. d. 8/1941. 57.

¹²⁷ A főszolgabíró a főispánnak. Dunavecse, 1942. június 7. PML, PPSK IV. 401-a. 74. d. 8/1941. 281.

¹²⁸ Palotay Raffay püspöknek. Harta, 1942. március 17. EOL, BEEK, 389. d. 728/1942.

¹²⁹ 1942. március 15-én a Volksbund egyik körzetvezetője a helyi csoport vezetőivel felkereste a lelkészt, és többek között a következőket mondta neki: „*Sajnos Hartán csak 30%-a a lakosságnak lépett be eddig a Volksbundba, a 70% pedig mint megfélemlített és megfélemlített néptömeg távol marad a német népi mozgalmaktól, amire a bécsi egyezmény szerint jogunk van kötelezni. Ez a helyzet csak a „magyarizáló” tanítóknak, papoknak és községi előljáróknak a műve! Miért nem lép be a tisztelendő úr és a tanítóság? Mindjárt másképp festene a Volksbund, és az egész falu előtt nagy emberré lenne! A nevét is németesítheti, senki nem akadályozhatja ebbéli szándékának keresztülvételében!*” Palotay Raffay püspöknek. Harta, 1942. március 17. EOL, BEEK, 389. d. 728/1942.

fennmaradt levelekre, valamint kisebb mértékben a sajtóban megjelent korabeli cikkekre, illetve visszaemlékezésekre támaszkodhatunk. Ezek a források ugyan önmagukban nem elegendők arra, hogy a hartai Volksbund történetét teljes körűen rekonstruáljuk, arra azonban igen, hogy körülhatároljuk a szervezet működésének fő célkitűzéseit, és megismerjük tevékenységének főbb állomásait.

A hartai alapszervezet öt éves aktivitásának tematizálásakor négy alapvető témakör különíthető el egymástól. Az elsőbe azok a rendezvények, akciók és események sorolhatók, amelyek a belső kohézió megteremtésére, ill. erősítésére, valamint a közösség belső életének szervezésére irányultak. Ezek közé sorolhatók az előadások, táncmulatságok, a télisegély-akciók, a fiatalok képzése, és a németországi gyerekek fogadása. A második témakörbe az istentiszteleteken és az oktatásban használt nyelv megváltoztatására irányuló törekvés tartozott. A harmadik a helyi szintű politikai reprezentáció biztosítására, a negyedik pedig az SS-toborzások, ill. SS-sorozás sikerességének előmozdítására vonatkozott.

A szervezet vezetősége – nyilvánvalóan az országos vezetőséggel összhangban, s mindenképpen attól ösztönözve – nagy hangsúlyt helyezett arra, hogy tagságának minél több, a paraszti lakosság érdeklődését felkeltő programot szervezzon. Ezeknek a programoknak egy része olyan előadás volt, amelynek szónokai az ország más részéből érkeztek a Volksbund regionális vagy kerületi funkcionáriusainak kíséretében Hartára, más része pedig a helyi erők mozgósításával valósult meg. Ez utóbbi összejövetelek körébe a néptáncoktatás, a népdal- és verstanulás tartozott. A rendezvények számáról nincsenek pontos információink, de a fennmaradt források egyértelműen alátámasztják, hogy a Volksbund idején az ilyen irányú, a szervezet belső összetartó erejét erősíteni hivatott aktivitás sokkal hangsúlyosabb szerepet kapott a szervezet működésében, mint az MNNE tevékenységében, a harmincas években.

A Volksbund égisze alatt tartott előadások túlnyomó többsége mezőgazdasági témával foglalkozott, és a vidéken kevésbé ismert vagy alig termesztett növények népszerűsítését, valamint új művelési módok elterjesztését tűzte ki célul, nem utolsósorban a hadigazdaság érdekeit szem előtt tartva. Ezekhez képest elenyésző volt azoknak az előadásoknak a száma, amelyeket az előadók a népművészetről, a népi kultúráról tartottak. Az előadások gyakorisága a források hiányos volta miatt ma már nem rekonstruálható, annyi azonban megállapítható, hogy – feltehetően az adottságok miatt – nem sikerült a rendszeresség kialakítása. Volt olyan hónap, amikor két előadást is meghirdettek, de többször is előfordult, hogy hónapokba tellett, mire a következő előadó megérkezett a faluba. Mindössze két mezőgazdaságról tartott előadásról maradt fenn részletes feljegyzés, a többiről a főszolgabíró pár soros összefoglalói adnak csupán hírt. A helyi és országos viszonyok ismeretében, valamint a közigazgatás járási vezetőjének rövid megjegyzései alapján azonban több mint valószínű, hogy a rendezvények lényegében hasonlóképpen zajlottak le.

Az előadások minden esetben rendbontás nélkül folytak, meglehetősen nagy érdeklődéstől kísérve, s ezeket nemcsak a Volksbund tagjai látogatták, hanem

szép számmal részt vettek rajta olyanok is, akiket csupán a meghirdetett téma vonzott.¹³⁰ A rendezvényeket időben bejelentették a közigazgatás illetékes fórumain. A hartai helyettes vezető jegyző részt vett az előadásokon, és összefoglalót írt felettesének, a főszolgabírónak, aki az esetleges rendzavarás megelőzésére – és minden bizonnyal a teremben elhangzó beszédek hangvételésének befolyásolására – kiküldte a csendőrséget a rendezvénynek helyszínt adó épület elé.¹³¹

Az 1942. november 20-i program gondosan megtervezett koreográfia szerint zajlott. Az egybegyűltek először elénekelték a magyar, majd a német himnuszt. Ezt követően – miután az énekkar elénekelt két rövid német dalt – a Volksbund helyi vezetője megadta a szót az előadóknak. Az első egy Bánságból érkezett kisgazda volt, aki gazdasági tanácsokat adott a helyi földműveseknek. Az olajos magvak, a burgonya és a szálas takarmányok termelésének, valamint az állatállomány szaporításának és a műtrágya alkalmazásának fontosságára hívta fel az egybegyűltek figyelmét, külön kiemelve a burgonya hízlalásban betöltött lehetséges szerepét, valamint téli eltevésének helyes formáját. Szakmai előadását a világpolitikai eseményekbe ágyazta, amikor a hatékony gazdálkodás és az új mezőgazdasági kultúrák elterjedésének fontosságát a világháború kihívásainak következtében kiemelten fontos kötelességnek nevezte. Közölte, hogy *„Ukrajna nemsokára a szorgos német kéz művelésének eredményét meg tudja mutatni”*, de addig szükség van minden német megfeszített munkájára, hogy ne alakuljon ki élelmiszerhiány Európában.¹³²

Az előadást három német vers kötötte át a következő felszólaláshoz. Otto Salmen körzetvezető beszélt a német–magyar fegyverbarátságról, a két állam közös céljairól, de kitért a Volksbund szerepére is. Külön hangsúlyozta, hogy mivel az évszázadokkal azelőtt betelepedett németek részt vettek Magyarország küzdelmeiben és felépítésében, ezért ugyanazok a jogok őket is megilletik, amik a magyarság számára oly természetesek. A helyi csoport figyelmét felhívta az összetartás fontosságára, s reményét fejezte ki, hogy a jövőben legalább havonta egyszer összejönnek a kultúrházban. Végül sérelmezte azt az eljárást, hogy a csoport vezetőit feljelentették a főszolgabírónál a német néptáncok összejöveteleken való tanítása miatt. A rendezvény lezárásaként a Volksbund énekkara elénekelt három német dalt, majd a résztvevők rendben elhagyták a termet.¹³³

A körzetvezető által említett néptánc kérdése egyike volt azoknak az ügyeknek, amelyekben a főszolgabíró időről időre fellépett a szervezet vezetőségével szemben. A háborúra való tekintettel a kormány betiltotta a szórakoztató táncmulatásokat, s a közigazgatási előljáró egyértelműen úgy értelmezte a rendelkezést, hogy az mindenféle táncra vonatkozik.¹³⁴ A Volksbund vezetősége ezzel szemben

¹³⁰ A jegyző a főszolgabírónak. Harta, 1942. november 22. BKMÖL, V. 336 6016/1942. 1.

¹³¹ Uo. 2.

¹³² Uo.

¹³³ Uo.

¹³⁴ A főszolgabíró a főispánnak. Dunavecse, 1941. április 1. PML, PPSK IV. 401-a. 74. d. 8/1941. 106.

arra hivatkozott, hogy ezeken az alkalmakon csupán néptáncitanítás történik, s az, mint a népi kultúra elmélyítését célzó rendezvény, nem esik tilalom alá.¹³⁵ A főszolgabíró álláspontja a négy év alatt mit sem változott ebben a kérdésben, s több ízben is kivizsgáltatta az erről érkező feljelentéseket a csendőrséggel, a szervezők ellen pedig kihágási eljárást foganatosított.¹³⁶ Erélyes fellépései ugyanakkor nem jártak végleges sikerrel, mert a táncrendezvényeket azután is megtartották, így beavatkozásai maximum időleges eredményeket hoztak.

A rendezvények kapcsán természetesen rendszeresen felvetődött az összejövetelek megtartására alkalmas helyiségek kérdése. A Volksbundnak volt ugyan egy székháza, de az csupán korlátozott nagyságú rendezvények lebonyolítására volt alkalmas. Ez komoly problémát jelentett, mivel a településen csupán az evangélikus kultúrház rendelkezett komoly befogadóképességgel, ez a tény pedig mindig komoly feszültségforrás volt mind az evangélikus gyülekezeten belül, mind pedig a Volksbund és a MOVE, valamint a német szervezet és a közigazgatás között. Palotay Gyula, ha rajta múlt volna, biztosan nem bocsátja a nagytermet a Volksbund rendelkezésére, de ebben a kérdésben nem dönthetett egyedül, a presbitérium megkerülésével. Annál is kevésbé, mivel a szervezet gerincét a gyülekezet tagjai adták. A helyzetet tovább bonyolította, hogy a MOVE 2000 pengő törlesztési kölcsön magára vállalásával anyagilag is támogatta a ház megépítését, aminek fejében a gyülekezet vezetése hozzájárult ahhoz, hogy a MOVE székháza elkészültéig a kultúrház területén lévő régi, le nem bontott szobákat díjtalanul használhassa. Ezenkívül a nagyteremben előadásokat rendezhetett, sőt – kimondottan a tagság körére korlátozottan – italmérést is fenntarthatott.¹³⁷ A presbitérium jól látta, hogy a MOVE és a Volksbund rivalizálása miatt a teremkérdés komoly feszültségforrássá léphet elő, ezért elhatározta, hogy a gyülekezetnek mielőbb vissza kell fizetnie a szervezet által nyújtott, kölcsöntörlesztés átvállalására szóló támogatást, valamint szorgalmaznia kell, hogy a szervezet minél előbb saját ingatlanba költözzön.¹³⁸

Előfordult ugyan, hogy a presbitérium megtagadta a Volksbundtól a teremhasználatot, de ez a hozzáállás nem volt konzekvens, és a háború alatt többször is előfordult, hogy a szervezet rendezvényeit a nagyteremben tarthatta, azzal a kikötéssel, hogy az előadásoknak politikamenteseknek kellett lenniük.¹³⁹ A főszolgabíró nem nézte jó szemmel a Volksbund térfoglalását, s ezt több ízben is szóvá tette. Egy a hartai előjárásnak címzett, e tárgyban született 1944. május 1-jei levele kitűnően összefoglalja a kérdés körül kialakult állapotokat. *„Tudomásomra jutott, hogy a hartai evangélikus kultúrházat a hartai Volksbund táncmulatságok céljaira engedély nélkül igénybe veszi, és egyes tagjai a fenti helyiségben elhelyezett*

¹³⁵ A jegyző a főszolgabírónak. Harta, 1942. november 22. BKMÖL, V. 336 6016/1942. 2.

¹³⁶ A főszolgabíró a főispánnak. Dunavecse, 1941. május 1. PML, PPSK IV. 401-a. 74. d. 8/1941. 151.

¹³⁷ Halasi: i. m. 204–205.

¹³⁸ Uo. 206.

¹³⁹ Uo.

*MOVE italmérőjét ital kimérésére kényszerítik, jöllehet az italmérés csak a MOVE tagokra van korlátozva. A kultúrháznak ilyen célra való igénybevételét nemcsak mint az ottani ev. egyház felügyelője, de mint a MOVE szárnyfelügyelője és a földművelésügyi m. kir. Miniszter úr által a kultúrház rendeltetésszerű használatának ellenőrzésével megbízott hatóság is a legszigorúbban megtiltom, és utasítom az ev. lelkész Urat, hogy a helyiségek kulcsait vegye magához, és a kultúrházat a jövőben csak külön engedéllyemmel bocsássa a kérelmező rendelkezésére. Figyelmeztesse a Volksbund vezetőségét a kormány tánctilalmi rendelkezésére, amely az ő helyiségeikre is vonatkozik, mert az ún. néptáncok tartását sem vagyok hajlandó eltérni, amennyiben pedig a jövőben a MOVE italmérővel szemben Schnautigel Péter és tsai már említett erőszakoskodást követnék el, úgy nevezetteket a kir. ügyészségnek fogom átadni.*¹⁴⁰

A főszolgabíró ekkortól kezdve megakadályozta a Volksbund teremhasználatát. Hiába fordult hozzá kérelemmel a körzetvezető a kultúrház egy alkalomra történő átengedését kérve május 27-én, tehát az SS-kényszersorozás előtt alig egy hónappal (nyilvánvalóan a sorozás propagálása céljából), Balthes a megkeresést határozottan visszautasította azzal az indokkal, hogy a Volksbund politikai egyesület, s mint ilyen nem kaphat engedélyt a teremhasználatra.¹⁴¹

A közösség összetartását erősíteni hivatott intézkedések közé sorolható az a lépés is, hogy a Volksbund helyi szervezete bekapcsolódott a Németországból átvett ún. télisegély-akcióba is.¹⁴² A kezdeményezés lényege az volt, hogy azok, akik szociális helyzetüknél fogva képesek voltak valamit felajánlani a közösség szegény családjainak vagy az egyedülálló öregeknek, felajánlásaikkal támogassák a nehezebb sorsú Volksbund-tagokat. Az akció szociális vonatkozása megkérdőjelezhetetlen volt, ugyanakkor azonban kétségtelenül komoly propagandacélzattal született. Mivel az adományok nyilvánvalóan nem javíthattak tartósan a megajándékozottak körülményein, így az akció mindenekelőtt arra volt hivatott, hogy egyrészt növelje a közösségen belüli kohéziót, másrészt pedig jelzést adjon a szervezeten kívül maradók felé, egy olyan közösség képét mutatva, amelyhez jó és érdemes tartozni.

A németországi gyermekek hartai táboroztatásának kérdése is a közösség belső életének szervezése körébe tartozott, s egyúttal komoly szociális kihatással is rendelkezett a tagság egy részére. 1942 júliusában száz Hitlerjugendbe tartozó gyerek érkezett a németországi Hernéből Hartára, és nyolc hónapot töltött a településen.¹⁴³ A gyerekek vasúton érkeztek meg a faluba. Az állomáson fogadta őket a jegyző,

¹⁴⁰ A főszolgabíró a hartai előjárásának. Dunavecse, 1944. május. 1. BKMÖL, V. 336. 20. d. 1855/1944.

¹⁴¹ A főszolgabíró a hartai előjárásának. Dunavecse, 1944. május. 27. BKMÖL, V. 336. 2294/1944.

¹⁴² Nemzetiségi és ezzel kapcsolatos külpolitikai összesítő. Budapest, 1941. január 1. MOL, K 149. 1941–651. 9; Werbeversammlungen des 3. Kriegs-Winterhilfswerks. *Deutsche Zeitung*, 1942. október 24. 3.

¹⁴³ Karl-Heinz Sievert: Rückkehr der „Hartauer-Buben“ nach 50 Jahren. In: *Deutscher Kalender*, 1994. 53.

a bíró és a Levente Egyesület is kivonult tiszteletükre.¹⁴⁴ Ezután a Volksbund-házban osztották őket szét azok között a családok között, akik hajlandók voltak őket befogadni. A „nevelőszülők” havi 150 pengőt kaptak minden befogadott gyermek után, ami a szorultabb anyagi helyzetben lévő családok számára komoly segítséget jelentett. A német gyerekekkel négy tanító is érkezett, akik a felügyelőtükkkel és az oktatásukkal voltak megbízva. A hartai gyerekek közül sokan barátságot is kötöttek a jövevényekkel – már csak azért is, mert lényegében együtt éltek velük –, és akadtak olyanok is, akik rendszeresen részt vettek a számukra tartott iskolai órákon. A 100 fiatal része lett a hartai mindennapoknak, és sokan közülük a Volksbund által szervezett előadásokat is látogatták.¹⁴⁵ Tanítóik gondot fordítottak az alakítás gyakorlására, és egyenruhájukban gyakran indulókat énekelve vonultak végig az utcákon.¹⁴⁶ A nyolc hónap elteltével a csoport hazautazott, de a gyerekek közül sokan még évekig leveleztek hartai nevelőszüleikkel.¹⁴⁷ Rajtuk kívül még egy gyermekcsoport érkezett Hartára Németországból. Ez a kísérekkel együtt 195 személyből állt. Pontos érkezésükről nincsenek információk, annyi azonban bizonyos, hogy 1944 márciusában még a településen tartózkodtak.¹⁴⁸

A fiatalság „német szellemben való nevelése” a Volksbund számára kiemelten fontos feladat volt. Hartán is megalakult az ifjúsági szervezet, de tevékenységéről sajnos a források hiányában nagyon keveset tudunk. Az mindenesetre nyilvánvaló, hogy az énekórák és a tánctanulás fő célcsoportja ez a korosztály volt. Emellett arról is vannak szórványos információink, hogy hasonlóan a MOVE-hez és a Leventéhez a testedzésre és a „katonai alaki kiképzésre” a szervezet vezetősége is hangsúlyt fektetett. A gyakorlatokon használt vezényszavak természetesen németül hangzottak el.¹⁴⁹

A helyi Volksbund céljainak második témakörébe a német nyelvű istentiszteletek és a német nyelvű oktatás kérdései tartoztak. Ezek a követelések valójában nem számítottak újdonságnak, mivel már az MNNE is hasonló célokat fogalmazott meg a harmincas években. A Volksbund megalakulása után nem sokkal kezdeményezte, hogy az evangélikus egyházközség istentiszteleti nyelve a jövőben ismét kizárólag a német legyen. A vezetőség igyekezett minél több hívet megnyerni a törekvésnek. Az 1941. januári egyházközségi közgyűlés napirendre is tűzte a kérdés megtárgyalását. Előzőleg azonban Palotay értesítette a kialakult helyzetről a főszolgabíró. Balthes mint egyházi felügyelő elnökölt a közgyűlésen, amin végül a hívek túlnyomó többségének állásfoglalása alapján az a döntés született, hogy a közgyűlés hivatalos nyelve a magyar maradjon, végül pedig hogy az istentiszteletek nyelvében ne történjék változás.¹⁵⁰ Felvetődik természetesen a kérdés,

¹⁴⁴ Empfang der reichsdeutschen Kinder in Harta. *Deutsche Zeitung*, 1942. július 29. 4.

¹⁴⁵ A jegyző a főszolgabírónak. Harta, 1942. november 22. BKMÖL, V. 336. 6016/1942. 1.

¹⁴⁶ Interjú L. B.-vel. 2008. 04. 07. MTA KI, 3.

¹⁴⁷ Sievert: i. m. 53.

¹⁴⁸ A jegyző a főszolgabírónak. Harta, 1944. március 7. BKMÖL, V. 336. 19. d. 1111/1944.

¹⁴⁹ A főszolgabíró a főispánnak. Dunavecse, 1941. április 1. PML, PPSK IV. 401-a. 74. d. 8/1941. 106.

¹⁵⁰ A főispán a belügyminiszternek. Budapest, 1941. február 24. PML, PPSK IV. 401-a. 74. d. 8/1941. 57.

hogya a határozatok mennyiben tükrözték a gyülekezet valódi akaratát? Források hiányában ez ma már nem állapítható meg, de az bizonyos, hogy a felügyelői/főszolgabírói tekintély, valamint a gyülekezet nagy része által kedvelt lelkész határozott álláspontja sokakat befolyásolhatott a döntés meghozatalában.

Az istentiszteleti nyelvhasználat ügyében tehát a Volksbund végleg vereséget szenvedett. Az oktatási nyelv kérdése körül országos szinten kialakult viharok azonban Hartát is elérték. Az egymással szemben megfogalmazott álláspontok egyértelműek voltak: a Volksbund egyértelműen a tisztán német nyelvű tanítás érdekében lobbizott, míg az evangélikus egyház felső vezetése, és maga a lelkész is szerette volna elkerülni az ilyen irányú változást. Abban, hogy – legalábbis papíron – a hartai iskolákra is kiterjesztették a német nyelvű oktatás kötelező bevezetését 1941-ben, a helyi egyesületnek nem volt lényegi szerepe, mivel ezt a döntést a rendelkezésre álló statisztikai adatok alapján központilag, az egyházi vezetők tiltakozását is figyelmen kívül hagyva a minisztériumban hozták meg.

Hartán már a Volksbund megalakulása előtt bevezették az „egységes rendszer szerinti”, lényegében vegyes tannyelvű oktatást, s ez jól-rosszul működött is. Gondot okozott azonban a magyar anyanyelvű tankötelesek kérdése. Ezek száma az 1939/40-es tanévben 17, az 1940/41-esben pedig 15 volt. A püspök ezért a gyülekezethez intézett leiratában azt javasolta, hogy 90%-os államsegély és 10%-os önrész biztosítása mellett két állami kisegítő tanerőt alkalmazzon a gyülekezet, hogy a gyerekek magyar nyelvű oktatása biztosított legyen. A presbitérium és az iskolaszék azonban határozottan elutasította a javaslatot azzal, hogy ők inkább két, németül valóban tudó pedagógust szeretnének alkalmazni. A felháborodás következtében a 15-ös létszám rövid időn belül 3-ra apadt le, s így a magyar tagozatot meg is kellett szüntetni.¹⁵¹ A VKM államtitkára az eset kapcsán felhívta Raffay püspök figyelmét arra, hogy a hasonló, anyagi megterheléssel járó javaslatok visszájára sülnének el, ezért a jövőben az olyan gyülekezetekben, mint amilyen Harta is, nagyobb óvatossággal kell eljárni, ha életben akarják tartani a magyar tagozatot.¹⁵²

A kisebbségi népoktatást újra szabályozó 700/1941. M. E. sz. rendelet a vegyes rendszert lényegében felszámolva előírta, hogy az addig magyarul tanított tantárgyakat is németül kell oktatni. A végrehajtási utasítás az átállást az 1941/42-es tanév kezdetére tűzte ki. Mivel azonban látszott, hogy a megvalósítás komoly akadályokba is ütközhet helyi szinten, a VKM 1942. március 1-jéig haladékot adott az átállásra.¹⁵³ Hartán az iskolaszék 1941. november 6-án tájékoztatta a szülőket és gondviselőket a rendeletről, és megszavaztatta őket az anyanyelvi oktatás bevezetéséről, ill. a vegyes tanrend fenntartásának lehetőségéről. A 360 szülő közül 343 sza-

¹⁵¹ Fáy VKM államtitkár Raffay püspöknek. Budapest, 1941. március 8. EOL, BEEK, 570. d. 665/1941. 1–2.

¹⁵² Uo. 3.

¹⁵³ Lásd Tóth Ágnes: *Nemzetiségi népiskolák Magyarországon az 1943/44-es tanévben*. Kecskemét, 1998. 12.

vazott az eddigi rendszer fenntartása mellett, 7-en a német anyanyelvi oktatás bevezetését preferálták, 8-an pedig magyar nyelvű oktatásra jelentkeztek. (2-en egyik ívet sem írták alá.)¹⁵⁴ A VKM ennek értelmében a tanévre engedélyezte a egyes tanrend fenntartását. Mivel a helyzet a következő évben sem változott, a miniszter „szigorú kivételképpen” hozzájárult ahhoz, hogy az 1942/43-as tanév is ugyanezen rend szerint működjék.¹⁵⁵

Az 1943/44-es tanévről csupán egyetlen adatunk maradt fenn, egy 1943. október 31-i állapotot rögzítő, a VKM által összeállított adatfelvétel. Eszerint az evangélikus iskolában a 423 tanuló (404 német anyanyelvű) közül 60-an részesültek német anyanyelvi oktatásban. Őket az 1939. október 6-tól helyettes tanítóként Hartán dolgozó Rétfalvi Teofil tanította. A soproni származású, és 1938-ban ott népiskolai tanítói diplomát szerző Rétfalvi még abban az évben jelentkezett Budapestre, egy egyéves német nyelvi tanítói továbbképző tanfolyamra.¹⁵⁶ Ezt 1939-ben kitűnő eredménnyel el is végezte, s ezután rögtön segédtanítói kinevezést szerzett Hartán.¹⁵⁷ A fennmaradó 363 gyerek lényegében C típusú oktatást kapott a többi tanártól. A református iskolában a 120 diák közül (68 német anyanyelvű) 52 tanításában kiegészítő nyelvként alkalmazta a németet a két tanár.¹⁵⁸ A Volksbund tehát ebben a kérdésben sem érte el kitűzött célját – dacára az elméletileg kedvező jogi szabályozásnak. A törekvésekből mindössze annyi teljesült, hogy lehetőség nyílt – igaz, csak az 1943/44-es tanévtől kezdve – a tisztán német nyelvű tagozat felállítására. A német anyanyelvű gyerekek összességének anyanyelvi képzése tehát a kedvezőnek tűnő nagypolitikai helyzet ellenére a negyvenes években sem valósult meg.

A Volksbund igyekezett a település politikai vezetőségébe is bekerülni, hogy érdekeit az előjáráságban és a község képviselő-testületének ülésein is megjeleníthesse. Ezért az 1943. március 18-i tisztújításra maga is minden posztra jelöltállításra készült.¹⁵⁹ A források töredékes volta miatt nem állapítható meg ma már, hogy a 13 posztból miért csupán egy esetében történt meg a hivatalos jelölés.¹⁶⁰ Végeredményként azonban rögzíthető, hogy a szervezet által támogatott jelölteknek nem sikerült bekerülniük a testületekbe.

A negyedik témakör, amelyben a helyi Volksbund aktivitást fejtett ki, az SS-tororzások, illetve SS-sorozás kérdése volt. A magyar állam a világháború alatt há-

¹⁵⁴ Palotay a Királyi Tanfelügyelőnek. Harta, 1941. november 14. EOL, BEEK, 382. d. 2920/1941.

¹⁵⁵ A VKM miniszter a budapestvidéki tankerületi főigazgatónak. Budapest, 1943. március 24. MOL, K 644. 2. cs. 1941–3. 240.

¹⁵⁶ Mit der „Ehrennadel in Gold für das Ungarndeutschtum” ausgezeichnet. *Neue Zeitung*, 1997. 3. sz. 3.

¹⁵⁷ Lux Gyula, az egységes németnyelvi tanítói továbbképző tanfolyam vezetője a miniszterelnöknek. Budapest, 1939. június 21. MOL, K 28. 134. cs. 216. t. 1939–17520.

¹⁵⁸ Lásd Tóth: *Nemzetiségi népiskolák...* i. m. 36.

¹⁵⁹ A Hartai Magyarországi Németek Szövetsége kéri ezen névsor jelölését. Harta, dátum nélkül. BKMÖL, V. 336. 6.d. 3.t. 1943.

¹⁶⁰ Harta község képviselő-testületének. Harta, 1943. március 17. BKMÖL, V. 336. 6.d. 3.t. 1943.

rom ízben, 1942-ben, 1943-ban és 1944-ben is hozzájárult ahhoz, hogy területén a német kisebbség tagjai között a német hadsereg (a Wehrmacht és a Waffen-SS számára) sorozást tartson.¹⁶¹ Az első két esetben toborzás történt, tehát a német csapatokhoz való bevonulás az önkéntességen alapult, a harmadik esetben azonban az államközi egyezmény már kényszersorozást rendelt el. A német csapatok kötelékébe való kerülés a toborzások alkalmával együtt járt az állampolgárság automatikus elvesztésével, míg az 1944-ben bevonulók – bár megkapták a német állampolgárságot is – magyar állampolgárok maradtak.

A Volksbund mindhárom akcióból kivette a részét. A propagandára minden alkalommal nagy hangsúlyt helyezett a szervezet, a kényszersorozás alkalmával azonban a sorozásra kiszemelt, általa németnek tartott személyek listáját is maga a Volksbund állította össze, és juttatta el az illetékes német és magyar hatóságoknak.¹⁶²

Hartán a kitelepítéssel kapcsolatban 1947 végén–1948 elején összeállított, fentebb említett ívek szerint összesen 117 személy került besorozásra.¹⁶³ Bár az adatok ebben az esetben sem megbízhatóak, a fennmaradt egyéb források alapján a nagyságrend Harta esetében többé-kevésbé helyesnek tekinthető. A dokumentumokban konkrét számokkal csupán az első és az utolsó alkalomról rendelkezünk. 1942-ben 8 személy lépett önként a német hadsereg kötelékébe, 1944-ben pedig 96 db behívási parancsot adtak át az érintetteknek, akik közül szeptember 9-ig 68-an már be is vonultak.¹⁶⁴ Mivel a 2. toborzásról nem állnak rendelkezésre feljegyzések, felvetődik, hogy amennyiben a másik két adat helytálló, akkor 13 személy léphetett be a német fegyveres alakulatokhoz 1943-ban. Amennyiben azonban abban az évben mégsem csatlakozott volna senki, és ezért nincsenek erről feljegyzések, akkor a harmadik adat biztosan nem tekinthető pontosnak. A település méretéhez és a német anyanyelvű lakosság arányához képest ezek a számok mindenképpen rendkívül alacsonynak mondhatók, különösen ami az önkéntes bevonulókat illeti. Az eredménnyel mind a Volksbund budapesti központja, mind pedig a német katonai hatóságok elégedetlenek voltak.¹⁶⁵

Az önkéntesség jellegének fenntartása miatt az 1942-es és 1943-as toborzások kérdése nem osztotta meg a hartai társadalmat. Az ügyet az emberek lényegében magán-, ill. családi ügynek tekintették. 1942 februárjában a Volksbund helyi vezetői komoly propagandát fejtettek ki tagjaik között annak érdekében, hogy a 18–30 éves

¹⁶¹ A sorozásokról lásd Knipl: i. m.; Tilkovszky: *Ez volt...* i. m.; Spannenberger: i. m. 275–292; 342–353; 362–372.

¹⁶² Csetey vezérezredes Edmund Veesenmayernek. Budapest, 1944. augusztus 29. ÁBTL, 3.1.5. 0–14922. 87.

¹⁶³ Czibulka: i. m. 292.

¹⁶⁴ Névjegyzék a német haderő kötelékébe bevonult volt hartai lakosokról. Harta, 1943. február 12. V. 336. 17. d. 860/1943; Harta község előljárósága az SS Ersatzkommando Ungarn-nak. Harta, 1944. szeptember 18. BKMÖL, XXII. 337. 4. d. 559/1946.

¹⁶⁵ A főszolgabíró a főispánnak. Dunavecse, 1942. február 20. PML, PPSK IV. 401-a. 76. d. 26/1942. 3.

korosztály köréből minél többen jelentkezzenek a német hadseregbe. Megkérésükre előzetesen 24 személy jelezte bevonulási hajlandóságát. A 24 személyből azonban 4 esetében a szülők azonnal megtagadták beleegyezésüket, és mire elérkezett a toborzás ideje, a szám további 12-vel csökkent. Végül mindössze 8-an vonultak be ez alkalommal Hartáról.¹⁶⁶

A toborzás kérdése önmagában ugyan nem növelte a feszültséget a Volksbundtagság és a „magyarérzelmű” lakosság között, de a feljövőben lévő szervezet öntudatos fellépése a bevonulók búcsúztatása kapcsán kiélezte a viszonyt a Volksbund és a közigazgatás között. Május 2-án a Volksbund több vezetőségi tagja ugyanis azt követelte a főjegyzőtől, hogy adjon azonnali írásbeli engedélyt a bevonuló fiatalok gyűlés keretében történő elbúcsúztatására és arra, hogy a tagság nagy tömegben kikísérhesse őket a hajóállomásra. Pintér az emelt hangon követelőző titkárral közölte, hogy ilyen engedélyt a járási főszolgabíró adhatna csak ki előzetesen, de ő sem lenne erre hajlandó, mivel május 1–2-án (más okból) a népgyűlés és felvonulás egyébként is országosan be van tiltva. A titkár fenyegetőzése hatására azonban felhívta a főszolgabírót, aki személyesen is megtiltotta a gyülekezést. Ezek után a vezetőség a tiltást figyelmen kívül hagyva mintegy 100 ember kíséretében elvonult a Hősök szobrához, ahol elénekelték a magyar Himnuszt, és megkoszorúzták az emlékművet. A titkárnak azonban már nem maradt ideje beszédet tartani, mert addigra Dunapatajról odaértek a lovas járőrök, és szétoszlatták a tömeget. Ekkor a tagság a Volksbund-házba távozott, hogy meghallgassa a búcsúztatót. A járőr azonban kihívta a vezetőt, hogy még egyszer figyelmeztesse a tilalomra, de mivel az nem volt hajlandó engedelmeskedni, ezért az ellenálló, titkár mögött felsorakozó tömeget füstgyertyával oszlatták fel.¹⁶⁷

Az incidens híre azonnal eljutott a főispánhoz, de a Volksbund budapesti vezetőségéhez is. Mivel a főjegyző és a főszolgabíró eljárásának jogszerűsége megkérdőjelezhetetlen volt, Hugo Binder Középterületi vezető, aki az ügy kivizsgálására Hartára érkezett, bocsánatot kért Pintértől, majd pedig felhívta a szervezet vezetőségének figyelmét arra, hogy a jövőben tartózkodjanak az ilyen jellegű kilengésektől.¹⁶⁸ Binder mozgatórugója egyértelműen az volt, hogy a megyei közigazgatás és a Volksbund amúgy is feszült viszonyát ne terhelje tovább a hartai eset. Az ügy azonban ezzel még nem zárult le. Az alispán a titkárt hatóság elleni erőszak miatt a főszolgabíróval előállította, és bekísértette a kalocsai ügyészre.¹⁶⁹ A főszolgabíró ettől kezdve nem vesztette őt többé szem elől.¹⁷⁰

Az 1944. június 19–22. között lezajlott kényszersorozás minőségileg új helyzetet teremtett a településen. Előzőleg a Volksbund országos szinten településekre

¹⁶⁶ Névjegyzék a német haderő kötelékébe bevonult volt hartai lakosokról. Harta, 1943. február 12. V. 336. 17. d. 860/1943.

¹⁶⁷ A főispán levele a miniszterelnöknek. Budapest, 1942. május 20. MOL, K 28. 1942–20650. 282.

¹⁶⁸ Uo.

¹⁶⁹ Uo.

¹⁷⁰ A főispán levele a miniszterelnöknek. Budapest, 1942. december 8. PML, PPSK IV. 401-a. 76. d. 26/1942.

lebontva összeállította azon személyek listáját, akiket népi németnek, tehát besorozhatónak tartott.¹⁷¹ Ezután az illetékes német hatóságok eljuttatták a listát a hadügyminiszternek, aki a népmozgalmi adatokkal való egyeztetés céljából elküldte a listákat az érdekelt előljárásságoknak.¹⁷² A listák kapcsán azonban felmerült egy komoly probléma: akit a névjegyzékben feltüntettek és a nyilvántartó lap 9. rovata szerint is német anyanyelvű volt, annál a helyi kontroll alkalmával be kellett írni azt, hogy az illető német, tehát sorozásra alkalmas.¹⁷³ Ez alapján pedig nem nyílt lehetőség a differenciálásra. Ily módon a magukat magyar nemzetiségűnek valló német anyanyelvű állampolgárok is sorozhatóvá váltak.

Hartán az adategyeztetést végző előljárók azonnal szembesültek ezzel a problémával. A jegyző ezért tájékoztatta a főszolgabíró, részletesen ismertetve a helyzet összetett voltát.¹⁷⁴ Hartán ugyanis a rögzített feltételeknek 744 férfi, a korosztályos megoszlást figyelembe véve az érintett férfilekosság 90%-a felelt meg a kritériumoknak.¹⁷⁵ A helyzet pikantériáját az adta, hogy a feltételek alapján a 400 MOVE-tag közül is sorozhatónak nyilvánítottak 86-ot.¹⁷⁶ Balthes főszolgabíró azonban arra utasította a jegyzőt, hogy mindenben a miniszteri utasítás szerint járjon el. A jegyzővel párhuzamosan az evangélikus lelkész is mozgósította kapcsolatait. Az előljárássággal együtt járt a főszolgabírónál, a főispánnál és Endre László államtitkárnál is, hogy legalább azt kieszaközölje, hogy a német seregbe való besorozást elkerülendő a „magyar érzésűek” a magyar hadseregbe vonulhassanak be.¹⁷⁷ Emellett a lelkész egy másik akciót is beindított. Koordinálása mellett mintegy

¹⁷¹ Csetey vezérezredes Edmund Veesenmayernek. Budapest, 1944. augusztus 29. ÁBTL, 3.1.5. 0–14922. 87.

¹⁷² A M. kir. honvédelmi miniszter valamennyi vármegye alispánjának és thj. város polgármesterének. Budapest, 1944. április. 27. BKMÖL, V. 336. 21. d. 52. biz./1944.

¹⁷³ A jegyző levele a főszolgabírónak. Harta, 1944. június 1. BKMÖL, V. 336. 21. d. 22. biz. /1944.

¹⁷⁴ „Harta község lakosságának népiségére vonatkozólag különleges helyzettel állunk szemben, Itt ugyanis a magyar lakosság tömbjébe beékelődve a hartai német anyanyelvű lakosság az idők folyamán hozzáidomult szokásaiban, népviseletében, természetében, gondolkodásában a magyar fajú lakossághoz, és ezek minden megnyilatkozásukban a magyar hazafinak tartják és mondják magukat, ennek bizonyítására alakult Harta községben mintegy 10 évvel ezelőtt az egész magyar hazában páratlanul álló MOVE egyesület, melynek igen sok lelkes magyar gondolkozású tagja van. Illetékes helyeken bizalmasan érdeklődött az előljárásság, hogy miként járjon el a sorozás alkalmával, miután rendelkezés a nyilvántartótól a 9. rovata szerint tett bejegyzés értelmében a német anyanyelv képezte az ellenállás alapját, de csak azt az utasítást kapta, hogy ez a német és magyar kormány közötti megállapodás és a kiadott utasítás szerint kell eljárni.” A jegyző a főszolgabírónak. Harta, 1944. június 1. BKMÖL, V. 336. 21. d. 22biz/1944.

¹⁷⁵ A honvédelmi miniszter a hartai előljárásságnak. Budapest, 1944. június 9. BKMÖL, XXII. 337. 4. d. 410/1944; A jegyző a főszolgabírónak. Harta, 1944. június 1. BKMÖL, V. 336. 21. d. 22. biz. /1944. Az Előljárásság 1946-ban 860 sorozásra behívott személyről tesz említést. Harta község Előljárássága a főispánnak. Harta, 1946. január 16. BKMÖL, XXII. 337. 4. d. 340/1946.

¹⁷⁶ Palotay Raffay püspöknek. Harta, 1944. június 22. EOL, BEEK, 424. d. 1250/1944. 1.

¹⁷⁷ Az előljárásság 1946. január 9-én kelt, a főispánnak címzett levelében úgy emlékszik, 3 ízben keresték meg a főszolgabíró, 3 ízben a főispánt és kétszer a belügyminisztériumot. Harta község előljárássága a főispánnak. Harta, 1946. január 9. BKMÖL, XXII 337. 4. d. 340/1946.Uo. 2.

400 személy nyújtott be névmagyarosítási kérelmet, hogy a magyar nemzethez való tartozásukat ily módon is kifejezésre juttassák. Az akció eredetileg már júliusban megindult, de azt a főszolgabíró a nagypolitikai összefüggésekre való tekintettel ideiglenesen leállította.¹⁷⁸ Végül augusztusban kerültek a kérelmek benyújtásra. A következő akció – már a felelősségre vonás elkerülésének jegyében – a kalocsai hadikórház 500 főnyi honvéd sebesültjeinek meglátogatása, és ételmisszercsomagokkal történő megajándékozása volt a sorozás lezajlása után, július 16-án. A kezdeményezés az evangélikus egyház és a MOVE kezdeményezéséből indult ki, amihez azonban a református gyülekezet tagjai is csatlakoztak.¹⁷⁹

A sorozást az evangélikus iskola tantermeiben tartották. A megjelenésre kötelezettek közül 150 férfi meg sem jelent a bizottság előtt, hanem elbujdosott, vagy azonnal jelentkezett a magyar hadsereg kötelékébe.¹⁸⁰ A felügyeletet ellátó magyar hatósági szervek sem vették az eljárást halálosan komolyan, így jó pár embernek sikerült még az utolsó pillanatban az udvar kerítésén felfeszített lécen keresztül megszöknie.

A falu lakosságának jelentős része a sorozással végképp és egyértelműen a Volksbund ellen fordult. Ennek több oka volt. Amíg a szervezet csupán saját közösségét építette, vagy saját hozzátartozóit küldte a német hadseregbe, addig a vele nem szimpatizáló lakosság és a Volksbund között kétségkívül meglévő feszültségek nem fenyegettek a falun belül robbanással. Ezúttal azonban más volt a helyzet. A kényszersorozás és annak háttere az érintettek körében ugyanis egzisztenciális és morális kérdések sorát vetette fel. Először is a sorozással olyan embereket kívántak bevonni a – lakosság által is egyre reménytelenebbnek tartott – harcokba, akik abban reménykedhettek, hogy a háború hátralevő részét kis szerencse esetén családjuk körében tölthetik. Ráadásul a két hónappal korábban a közelben állomásozó SS-alakulatok katonái felvilágosították őket arról, hogy mivel jár a fronton, ha valaki halálfejes sapkát visel.¹⁸¹ A kérdés morális oldala az volt, hogy sokakat felháborított az a tény, hogy bár anyanyelve német, nemzetisége magyar, mégis a megkérdezése nélkül, a feje fölött döntenek arról, hogy melyik állam hadseregének soraiban harcoljon. Nem is beszélve arról a fonákságról, hogy amíg a MOVE-tagok egy részét sorozóbizottság elé rendelték, a Volksbund-aktivisták egy része, akik pedig életkori sajátosságaik alapján megfeleltek a feltételeknek, nem szerepeltek a listán.¹⁸²

¹⁷⁸ A főszolgabíró a főispánnak. Dunavecse, 1944. július 8. PML, PPSK IV. 401-a. 77. d. 30/1944. 49.

¹⁷⁹ „Harta község hazafiasan érző lakossága... másfél nap alatt 2.331 pengő összeget teremtett elő önkéntes adakozásból. A kórházi betegek közt kiosztásra került: cigaretta: 5898 db., sóskifli 1534 db., édes sütemény 3805 db., foszlós kalács 515 db., kenyér 10 és fél kgr., tojás 1209 drb., bor 369 liter, szalonna 566 kgr., szalámi 6 kgr., gyümölcs 24 kgr., befőtt és lekvár 39 és negyed kgr., vaj 1 kgr. 65 dkgr., mák 2 és fél kgr., pálinka 1 és fél liter, túró és juhtúró 19 kgr. 30. dkgr., gyufa 30 csomag és 50 kgr. Könyv, újság, vallásos irat.” Palotay 100 személy kíséretében vitte el az adományokat Kalocsára. *Harangszó*, 1944. július 31. 140–141.

¹⁸⁰ Palotay Raffay püspöknek. Harta, 1944. június 22. EOL, BEEK, 424. d. 1250/1944. 1.

¹⁸¹ A jegyző a főszolgabírónak. Harta, 1944. augusztus 16. BKMÖL, V. 336. 21. d. 44. biz./1944. 2.

¹⁸² Uo.

Mivel a listákkal szemben országszerte panaszt emeltek az érintett településeken, a Honvédelmi Minisztérium felülvizsgálatot rendelt el. Ez Hartán is megtörtént augusztus 12-én egy vegyes bizottság jelenlétében. A jegyző és az előjáróság képviselői mellett a német fegyveres erők egy SS-őrnagya és a Honvédelmi Minisztérium két magas rangú tisztje vett részt a bírálóbizottságban. A heves vitákkal kísért egyeztetések eredményeként végül a behívási parancsok száma a sorozásra behívottakéhoz képest radikálisan lecsökkent.¹⁸³ A Honvédelmi Minisztérium végül 206 darab behívási parancsot adott ki. Augusztus 16-ig 78-an átvették a parancsot, ketten betegek voltak, 47 személyt háromszori megkeresés után sem lehetett elérni, 9 egyénnel szemben kényszerintézkedés után lehetett átvettetni a parancsot, 18-an pedig már előzetesen a magyar hadsereg kötelékében voltak, így behívásukat a hadseregen keresztül intézték.¹⁸⁴

A közösségen belül a sorozás kérdése felkorbácsolta az indulatokat. A főispán is ellátogatott a faluba, hogy megnyugtassa a kedélyeket, de távozása után az összegyűlt tömeg megvert három Volksbund-vezetőt.¹⁸⁵ Ráadásul a sorozás alkalmával a szomszéd településen állomásozó ittas SS-katonák megfenyegették az evangélikus lelkészt, és a Palotayt fenyegető veszélyt csak a jelen lévő magyar ezredes közbenjárására sikerült elhárítani.¹⁸⁶ A sorozás lezárulta előtt 2 német titkosrendőr érkezett a faluba, hogy a lelkészt letartóztassa, amit ismét csak a magyar ezredesnek sikerült megakadályoznia.¹⁸⁷ A gyülekezet hívei azonban már értesültek az incidensről, és körülvették a rendőrök autóját, azzal fenyegetve őket, hogy „*megölnék mindenkit*”, aki hozzáér.¹⁸⁸ A gyülekezet nagy része által feltétlenül tisztelt lelkész fenyegetettsége csak olaj volt a tűzre, s a Volksbunddal szemben amúgy is meglévő fenntartásokat tovább növelte.

A helyzetet tovább súlyosbította, hogy elterjedt a faluban, hogy a Volksbund aktivistái személyesen közreműködtek a behívási listák összeállításában. Ráadásul állítólag maguk terjesztették, hogy közreműködésükért pénzt kaptak, s tudatosan vetettek fel olyan személyeket is a besorolandók közé, akikről maguk is tudták, hogy valójában nem érzik magukat a német mozgalomhoz közel állónak.¹⁸⁹ Ma már nem ellenőrizhető, hogy mindez megfelelt-e a valóságnak, vagy csak szóbeszéd volt. A hírek közösségre gyakorolt hatása azonban elementáris erejű volt, s végleg megosztotta az addig a hétköznapi élet kényszerei és a rokoni kapcsolatok

¹⁸³ Jegyzőkönyv. Készült 1944. augusztus 12-én Harta község közjegyzői hivatalánál a német SS sorozások körül felmerült panaszok vegyes katonai bizottsági felülvizsgálása alkalmával. Harta, 1944. augusztus 12. BKMÖL, V. 336. 21. d. 44/1944.

¹⁸⁴ A jegyző a főszolgabírónak. Harta, 1944. augusztus 16. BKMÖL, V. 336. 21. d. 44. biz. /1944. 1.

¹⁸⁵ A főszolgabíró a főispánnak. Dunavecse, 1944. augusztus 16. PML, PPSK IV. 401-a. 80. d. 30/1944. 29.

¹⁸⁶ Palotay Raffay püspöknek. Harta, 1944. június 22. EOL, BEEK, 424. d. 1250/1944. 1.

¹⁸⁷ A sorozást vezető ezredes (aláírás olvashatatlan) a honvédelmi miniszternek. Baja, 1944. július 7. ÁBTL, 3.1.5. 0–14922. 95.

¹⁸⁸ Palotay Raffay püspöknek. Harta, 1944. június 22. EOL, BEEK, 424. d. 1250/1944. 2.

¹⁸⁹ Uo. 2.

által többé-kevésbé összetartó közösséget. Ettől kezdve a csendőrség emelt létszámmal járőrözött a faluban a nyugalom fenntartása érdekében.¹⁹⁰

Az év októberének közepén megérkeztek a visszavonuló német csapatok a településre.¹⁹¹ A Vörös Hadsereg előrenyomulásával azonban ki kellett üríteniük a területet. Az 1944. október 20-án megjelent kilakoltatási rendelet értelmében felszólították a falu lakosságát, hogy terményeivel és állataival hagyja el a községet, és keljen át a Dunán. Mivel a végrehajtást megtagadták, 40 fős rendőri alakulatot vezényeltek ki Hartára Kiskunhalasról, de az evakuálást nekik sem sikerült keresztülvinniük.¹⁹² Mindössze kb. 40 Volksbund-tag család vonult tovább a német csapatokkal nyugatra.¹⁹³ Az evangélikus lelkész az utolsó vonattal, október 29-én elhagyta a települést, és szolgálattételre jelentkezett püspökénél, aki Kuthy Dezső püspök mellé, Balassagyarmatra osztotta be mindaddig, amíg vissza nem térhet Hartára.¹⁹⁴ A lelkészhez hasonlóan a tanítók is elmenekültek a községből, Gerényi Salamon kántortanító és felesége kivételével.¹⁹⁵ November 1-jén megérkeztek a szovjet csapatok, s ekkor új időszámítás kezdődött Harta történetében.¹⁹⁶

¹⁹⁰ A jegyző a főszolgabírónak. Harta, 1944. augusztus 16. BKMÖL, V. 336. 21. d. 44. biz. /1944. 2.

¹⁹¹ Nánai András emlékei. In: H. Barta Lajos: *Harta... és hartaiak mondják kétezer küszöbén*. Solymár, Hartai Önkormányzat kiadása, 1999. 96.

¹⁹² A hartai eljáróság a főispánnak. Harta, 1946. január 16. BKMÖL, XXII. 337. 4. d. 340/1946.

¹⁹³ A hartai bíró levele a Honvédelmi Miniszternek. Harta, 1945. március 26. BKMÖL, XXII. 337. 1. d. 70/1945.

¹⁹⁴ Palotay Gyula: A hartai ág. Hitv. Ev. Egyházközség félévszázados története 1901–1950. EOL, BEEK, 1130/1950. 78. A helybéli idősebbek úgy tudják, hogy maga Endre László intézkedett az ügyben, hogy Palotay az utolsó pillanatban elmeneküljön a faluból.

¹⁹⁵ Gerényi helyettesítette a lelkészt, és feleségével a nehéz körülmények között igyekezett fenntartani az oktatást. Halasi: i. m. 208.

¹⁹⁶ Pungur: i. m. 113.

A SZÁMONKÉRÉS, KITELEPÍTÉS ÉS BETELEPÜLÉS IDŐSZAKA (1945–1949)

Az 1945 és 1949 közötti időszak a hartai történelem legmozgalmasabb, legtöbb változást hozó, a közösség életét egyszer s mindenkorra gyökeresen átalakító korszaka volt. A többi, németek által lakott település kollektív emlékezetéhez hasonlóan ez a négy év a hartai németekben is az államhatalommal szembeni kiszolgáltatottság, az állandó létbizonytalanság, az egzisztenciális veszteségek koraként rögzült.

A magyar pártok és kormányzatok politikai törekvései, gazdasági és társadalmi reformprogramjai többszörösen is harapófogóba szorították a német falvak lakosságát. A nemzeti homogenizációs törekvés, valamint a politikai és gazdasági érdekek által motivált „felelősségre vonás” koncepciója, a földreform és a csehszlovák–magyar lakosságcsere olyan vektorok voltak, amelyek eredője a kitelepítés, a falvak etnikai összetételének, hagyományos társadalmi tagozódásának megváltozása, és a korábban létező helyi közösségek atomjaira való lebontása lett.

A felelősségre vonás kapcsán a szovjet hadsereg parancsa és az Ideiglenes Nemzeti Kormány rendelete értelmében 1944 végén, 1945 elején tízezreket szállítottak el Magyarországról *malenkij robotra* a Szovjetunió területére. Emellett a Volksbund-tagokat népbírószági eljárás alá vonták, és szabadságvesztésre, valamint vagyoneklkobzásra ítélték őket. Amikor bizonyossá vált, hogy Magyarország területéről is megkezdik a kitelepítést, a kormány 1945. december végén a magát 1941-ben német nemzetiségűnek és/vagy anyanyelvűnek valló lakosság kitelepítése mellett döntött. Tette ezt részben politikai indíttatásból, részben a földreform kapcsán világossá vált felismerés miatt, nevezetesen hogy a nagybirtokok szétosztása nem elegendő a nincstelenek vagy a szegényparasztság földéhségének kielégítésére. Ráadásul a csehszlovák–magyar lakosságcsere-egyezmény alapján újabb földbirtokokra és lakóházakra volt szüksége, hogy az áttelepített szlovákiai magyarok elhelyezését megoldja.

A német települések életét ebben az időszakban alapvetően a felső és középszintű államigazgatási szervek rendeletei és utasításai irányították. A helyi hatalom a korábbi időszakkal szemben mindenütt többszereplőssé vált, s a képviselő-testülettel, valamint az előljárósággal szemben a pártpolitika és az etnikai hovatartozás által is befolyásolt néphatalmi szervek jelentős befolyásra tettek szert. Ráadásul az előljáróságok, a Nemzeti Bizottságok és a Földigénylő Bizottságok egymáshoz való viszonya többnyire nem volt felhőtlen. A hatalmi viszonyok rendkívül kuszák

voltak, és folyamatosan változtak, ami főleg a be- és kitelepítések kapcsán lehetőséget nyújtott a korrupcióra és a különböző érdekcsoportok anyagi érdekeket szem előtt tartó lobbizására is.

A falvak életét korábban alapvetően meghatározó, kemény munkára fókuszáló hétköznapiak dominanciája ebben az időszakban megtört: a túlélés, a kitelepítés elkerülése és az egzisztenciális veszteségek minimalizálása lett a fő cél. Mivel a kitelepítés általi veszteségek elkerülésére irányuló közösségi szintű stratégiák általában kudarcot vallottak, az egyéni érdekérvényesítő képességek kerültek előtérbe. (Intézkedési joggal bírók félrevezetése, korrumpálása, bujkálás.)

A betelepített, különböző hátterű és származási helyű magyar anyanyelvű és nemzetiségű – egymással is rivalizáló – migráns csoportok és a német őslakosok között a viszony mindenhol rendkívül feszült volt. Ebben az időszakban nem beszélhetünk faluközösségekről, legjobb esetben is csak csoportokról, amelyek egymás mellett éltek, amelyeken belül azonban – elsősorban a betelepültekre vonatkozóan – valójában az egyéni érdekek dominanciája, az (új) egzisztencia megalapozása volt a meghatározó törekvés. A nemzetiségi önmeghatározásban fontos szerepet játszó nyelvi igények manifesztálása és a kulturális programok számára ebben az időszakban semmilyen teret nem hagyott az államhatalom: a német anyanyelvi oktatás, a nemzetiségi alapú kulturális önszerveződés kérdése szóba sem jöhetett a „számonkérés” éveiben.

A helyi hatalom szerkezete 1945–1948

A helyi hatalom szerkezete ebben a periódusban, hasonlóan a többi magyarországi vidéki településhez, Hartán is jelentősen átalakult. Nehezen átláthatóvá, többszereplőssé vált, és a helyi politika formálásában direkt vagy indirekt formában a helyi szervek felügyeleti jogával rendelkező külső aktorok is meghatározó szerepet játszottak, mindenekelőtt a földosztás és a ki- és betelepítés megszervezése, lebonyolítása terén. A község életét irányító legfontosabb helyi hatalmi központok az Elöljáróság, a Nemzeti Bizottság és a Földigénylő Bizottság, valamint a közigazgatás irányítását ellátó jegyző és hivatala voltak.

Az előző évtizedekhez képest az is újdonságnak számított, hogy a pártpolitika közvetlenül megjelent a településen, s ez az Elöljáróság és a Nemzeti Bizottság összetételében azonnal le is csapódott.¹ A helyi pártszervezetek megalakulása után mindkét szervben azonnal helyet kaptak a pártok (és a szakszervezet) delegáltjai is, s ez a tény az új alapszervezetek alakulásával időről időre automatikusan átrajzolta azok összetételét. Az országos trendekhez hasonlóan, a Kisgazdapárt és a Szociáldemokrata Párt vezetésében Hartán is helyet kaptak a politikailag „fedd-

¹ Hartán is megjelentek a pártok programjait népszerűsítő agitátorok. Gottschall Péter közlése. Harta, 2011. augusztus 9.

hetetlennek” találtatott német őslakosok, míg az MKP vezetőségében és tagságában meghatározóan, az 1946 áprilisában megalakult Nemzeti Parasztpártban pedig szinte kizárólagosan magyar nemzetiségű, többnyire telepesként Hartára érkező személyek tevékenykedtek. Ez természetesen annak volt köszönhető, hogy országosan is ez a két párt szorgalmazta legradikálisabban a németek számunkérését és kitelepítését, valamint a német falvakon belüli tulajdonviszonyok gyökeres átalakítását. A hartai német származású lakosság politikai reprezentációjának – természetesen korlátozott – lehetősége annak a ténynek volt köszönhető, hogy ezeknek a testületeknek a működése a pártok közötti paritáson, valamint a kényszerű együttműködésen alapult, s a Kisgazdapárt és a Szociáldemokrata Párt tagsága jelentős részben őslakosokból állt. A kitelepítés megkezdése és a betelepülés előrehaladása során azonban mind az Elöljáróságon, mind a Nemzeti Bizottságon belül radikálisan csökkent a német származásúak, sőt egyáltalán a hartai őslakosok aránya. A két testületben egyébként is megfigyelhető volt a fluktuáció. A pártok ugyanis időnként lecserélték delegáltjaikat, s ilyenkor gyakran már magyar nemzetiségűek kerültek a németek helyére. A politikai szervezetek településen belüli társadalmi bázisát 1945-ben jól mutatja a következő táblázat.

24. táblázat

Párttagok száma, és az 1945. évi parlamenti választások eredménye Hartán²

	<i>Hartai párttagok száma</i>	<i>Választási eredmények</i>	
		<i>Harta</i>	<i>Járás</i>
FKGP	1 080	1 741 – 74,5%	61,5%
MKP	330	297 – 12,7%	19,0%
MSZDP	208	226 – 9,7%	11,4%
NPP	–	51 – 2,2%	6,5%
PDP	–	22 – 0,9%	1,0%

Bár idővel az MKP taglétszáma kissé megerősödött, a párt vezetősége 1947 októberében még arról panaszkodott, hogy a Csehszlovákiából érkező családok egyáltalán nem a kommunista pártot erősítik, hanem a kisgazdákat és a parasztpártot. Ennek fő okát pedig az újonnan érkezők reakciós világszemléletében és a katolikus egyház aknamunkájában látta.³ Az MKP taglétszámához képest azonban mindenképpen felülreprezentált volt a fent említett szervekben, ráadásul az 1945 elején alapított rendőrség minden egyes alkalmazottja is a párt tagja volt.⁴ A rendőrőrs vezetője, Krizsán János 1946-tól az MKP helyi csoportjának vezetője

² A párttagok számáról lásd Kimutatás a választási eredményekről. Harta, 1945. december 5. BKMÖL, XXXIII. 5. 1. öe. 39. A választási eredményeket közli Hubai László: *Magyarország XX. századi választási atlasza 1920–2000. III. kötet*. Budapest, 2001. 207.

³ Jegyzőkönyv az MKP Dunavecsei Járási Titkárságán megtartott értekezletről. Dunavecse, 1947. október 12. BKMÖL, XXXIII. 5. 3. öe. II. 54.

⁴ Az MKP dunavecsei járási felmérése. Dunavecse, 1945. június 1. BKMÖL, XXXIII. 5. 1. öe. 1.

lett, s mint pártdelegált a Nemzeti Bizottságban, majd pedig az Elöljáróságban is helyet kapott.⁵

A német lakosság választójogát mind az 1945-ös nemzetgyűlési, mind az 1947-es országgyűlési választást szabályozó törvényekben korlátozták. 1945-ben a Volksbund vezetőit, tagjait és támogatóit, sőt a magukat 1941-ben német nemzetiségűnek vallókat is kizárták a voksolásból,⁶ két évvel később pedig mindazokat, akik rákerültek a kitelepítendőket nyilvántartó listákra.⁷ Az 1947-es választáson emiatt 1183 személy nem szavazhatott.⁸

Az 1945-ös és 1947-es parlamenti választások adatainak összevetése azt mutatja, hogy az MKP némileg növelte ugyan szavazóbázisát, de a FKGP feldarabolásával létrejött pártok együttes szavazataránya még így is 55% felett volt a hartai választók körében. A pártok közül az 1945-ös állapotokhoz képest még a NPP erősödött meg jelentősebben, ami egyértelműen a betelepült magyar nemzetiségű parasztságnak volt köszönhető.⁹

25. táblázat

Az 1947. évi parlamenti választások eredménye Hartán¹⁰

<i>Pártok</i>	<i>Választási eredmények (%)</i>
FMDP	542 – 28,0%
MFP	418 – 21,6%
MKP	383 – 19,8%
MSZDP	226 – 11,7%
NPP	187 – 9,7%
FKGP	128 – 6,6%
Egyéb	29 – 2,6%

A helyi pártszervezetek együttműködéséről s a köztük lévő konfliktusokról viszonylag keveset tudunk. Ennek legfőbb oka az, hogy csak az MKP iratai közül maradt fenn néhány, a járási pártszervezetnek küldött jelentés, a többi párt iratanyaga viszont eltűnt. Ezenkívül az egyes testületek üléseiről fennmaradt jegyzőkönyvek nem részletezik az ilyen jellegű, pártérdekek által meghatározott vitá-

⁵ Jelentés a dunavecsei járás községi titkárainak kimutatásáról az MKP megyei bizottsága számára. Dunavecse, 1947. november 29. BKMÖL, XXXIII. 5. 6. öe. II. 121.

⁶ 1945. évi VIII. törvény a nemzetgyűlési választásokról. II. fejezet, 5. § (10.) A német nemzetiségűek kizárását a 20550/1945. BM. sz. rendelet külön megerősítette 1945. október 4-én.

⁷ 1947. évi XXII. törvény az országgyűlési választásokról. 6. § (4).

⁸ Ideiglenes névjegyzék a parlamenti választásokhoz. Harta, 1947. augusztus 12. BKMÖL, XXII. 337. 10. d. 2843/1947.

⁹ A Csehszlovákiából áttelepítettek jelentős része sem választhatott, mivel a névjegyzékbe kerülés előfeltétele volt, hogy május 1-jén az illető Magyarország területén állandó lakhellyel rendelkezék. 1947. évi XXII. törvény az országgyűlési választásokról. 5. § (1)

¹⁰ Hubai: i. m. 207.

kat. Néhány dokumentum azonban azt sejteti, hogy nem volt felhőtlen a viszony a pártok vezetői között.

Az MKP hartai alapszervezetének 1945. június 20-i ülésén például megnevezték azokat a helyi politikában aktív személyeket, akik a párt érvényesülése szempontjából kerékkötőknek tekinthetők. Az MKP vezetősége a kisgazdapárti Gottschall Jánost (fakereskedő) és Énisz Pétert (gabonakereskedő), valamint az első bírót, Gottschall Henriket tartotta a párt számára leginkább veszélyes politikusoknak.¹¹ A párt fenntartásai a későbbiekben sem változtak: *„A reakció csak a sötétség leple alatt működik. Ezek egy része kisgazda. Ebbe a pártba tömörültek azok /főleg németek/, akiknek gondolkodása a fasizmus elámító, népbutító ideológiáját tükrözi vissza.”*¹² Ugyanebben a jelentésben ismét kitértek Énisz Péterre, akit a helyi németiség egyik legnagyobb támogatójának festettek le.

1948 tavaszán a nagypolitikai helyzet változása Hartán is éreztetni kezdte hatását a pártközi viszonyokban. Az MKP járási titkára februárban már azt jelentette, hogy a településen az SZDP titkára és maga a kisgazda elnök is kilátásba helyezte átlépését, amennyiben az MKP helyi alapszervezetének éléről eltávolítják a korrupt elemeket.¹³ A kommunista párt utolsó, még valóban jelentős ellenfelének ebben az időszakban már a Tóth V. Imre által vezetett NPP-t tartották.¹⁴

1948 tavaszán ugyan született egy olyan dokumentum, amely már a pártok harmonikus együttműködéséről számol be, de ez a kérvény több szempontból is problematikusnak tekinthető.¹⁵ Egyrészt ekkorra már lényegében eldőlt, hogy Magyarország eljövendő politikáját a kommunista párt fogja alakítani, így a levélnek semmilyen pártpolitikai tétje nem volt. Másrészt az aláírók (Nemzeti Bizottság, Elöljáróság, UFOSZ, FÉKOSZ) a község autonómiájának helyreállítását kérték a Belügyminisztériumtól, ami az esetlegesen még fennálló feszültségek ellenére is minden csoportosulásnak egyformán érdeke volt.

A két világháború között a községet érintő ügyek alapvetően az Elöljáróság, ill. a képviselő-testület hatáskörébe tartoztak. Ez a helyzet a koalíciós időszakban gyökeresen megváltozott. Az Elöljáróság csupán egy lett a település életét befolyásoló testületek közül, s rákényszerült a különböző néphatalmi szervekkel (Nemzeti Bizottság, Földigénylő Bizottság) való szoros együttműködésre. Ennek egyik legnyilvánvalóbb, külsőségeken is megnyilvánuló jele az volt, hogy az Elöljáróság és a Nemzeti Bizottság rendszeresen tartott közös üléseket. Az is előfordult a különböző időszakokban, hogy az egyes testületek között személyi átfedések

¹¹ Jegyzőkönyv a hartai MKP alapszervezet 1945. június 20-i üléséről. Harta, 1945. június 20. BKMÖL, XXXIII. 5. 22. öe. III. 428.

¹² Jegyzőkönyv a hartai MKP alapszervezet 1946. június 25-i üléséről. Harta, 1946. június 25. BKMÖL, XXXIII. 5. 22. öe. III. 439.

¹³ Az MKP járási titkárának február havi jelentése. 1948. március 8. In: Magyar Bálint: *A Dunánál. Dunapataj 1944–1958. Dokumentum-szociográfia. I.* Budapest, 2007. 205.

¹⁴ Az MKP járási titkárának március havi jelentése. 1948. április 7. Uo. 212–213.

¹⁵ A hartai Elöljáróság és Nemzeti Bizottság levele a belügyminiszternek. Harta, 1948. március 20. BKMÖL, XXII. 337. 14. d. 1053/1948.

alakultak ki. Hartán a képviselő-testület működését – hasonlóan a többi német településhez – a BM rendeletére 1946. január 31-i hatállyal felfüggesztették, s ettől kezdve a település ügyeit a járási főjegyző fokozott ellenőrzése alatt álló Elöljáróság intézte a Nemzeti Bizottsággal való szoros együttműködésben.¹⁶

Az Elöljáróságot ebben az időszakban nem választották, hanem tagjait a Nemzeti Bizottság koordinálásával, a paritás elvét figyelembe véve a pártok jelölték, s kinevezésük a község autonómiájának felfüggesztése után szigorúan a járási főjegyző engedélyéhez volt kötve. 1945 első félévéből csak nagyon kevés írásos feljegyzés maradt meg a község igazgatásáról. A néhány fennmaradt dokumentum arra enged következtetni, hogy a Nemzeti Bizottság áprilisi megalakulása előtt a község háború alatt választott elöljárói vitték tovább a település ügyeit.¹⁷ Áprilisban azonban két okból is újra kellett alakítani a képviselő-testületet. Egyrészt azért, mert a 14/1945. M.E. sz. rendelet még januárban felszámolta a virilizmus intézményét, másrészt azért, mert időközben megalakult a Nemzeti Bizottság, amelynek az egyik legfontosabb feladata éppen az volt, hogy a községi képviselő-testületet a demokratikus pártok jelöltjeiből állítsa össze. Ennek ellenére a fennmaradt közigazgatási iratok első dokumentuma arról tanúskodik, hogy a testületben jelentős részben megmaradtak a még a háború alatt választott német esküdtek, s csak elenyésző számban kerültek be nem német származásúak, jórészt az MKP delegáltjaiként.¹⁸ Ez lényegében érthető is, hiszen ebben az időben még éppen csak hogy megindult a településre irányuló betelepítési hullám. Ezen az ülésen az MKP helyi csoportjának titkára, Petrovics Ferenc megkísérelte a község első bíróját, Gottschall Henriket eltávolíttatni hivatalából. Érveinek középpontjában egyaránt felbukkant az érintett etnikai hovatartozása és kiemelkedően jó gazdasági és szociális háttere.¹⁹ Bár a képviselő-testület elfogadta javaslatát, és meg is választotta az új főbíró, a kisgazda Molnár Henriket (az MKP jelöltje, Csikós János ellenében), Gottschall Henrik a járási főjegyző beavatkozásának eredményeként 1945 őszéig a helyén maradhatott, majd azt követően Ausztriába menekült.²⁰

Az Elöljáróság etnikai összetételének megváltoztatása Hartán több lépcsőben történt. A község autonómiájának korlátozásával lényegében egy időben, 1946. február 9-én a Nemzeti Bizottság javaslatára a járási főjegyző beleegyezésével újjáalakult a testület. Ekkor már az első bíró Molnár Henrik volt, míg a tagok 40%-a (a második bírót, a közgyámot és a pénztárost nem beleértve) magyar nemzetiségű személy lett.²¹ Mivel azonban a Földigénylő Bizottság panaszának a Nemzeti Bi-

¹⁶ A járási főjegyző levele a Harta Nemzeti Bizottságnak. Dunavecse, 1946. január 31. BKMÖL, XVII. 36. 51/1946.

¹⁷ A hartai bíró levele a Honvédelmi Miniszternek. Harta, 1945. március 26. BKMÖL, XXII. 337. 1. d. 70/1945.

¹⁸ Képviselő-testületi jegyzőkönyv. Harta, 1945. június 10. BKMÖL, XXII. 337. 1. d. 1/1945.

¹⁹ Uo.

²⁰ Bercsényi: i. m. 139.

²¹ A járási főjegyző a hartai Nemzeti Bizottságnak. Harta, 1946. február 9. BKMÖL, XXII. 337. 4. d. 439/1946.

zottság helyt adott, a második bíró (Frits János) és az Elöljáróság két másik német származású tagja helyére magyar nemzetiségű telepeseket neveztek ki.²² A következő lépés 1947. november közepén történt, amelynek előzménye az volt, hogy a kitelepítés beindulása kapcsán az igazolóbizottság a hartai Elöljáróság több német származású tagját a német anyanyelvűek, tehát kitelepítendőek listájára helyezte. Az 1947. november 12-én újraalakult testületben a bíró és a pozícióit ügyesen őrző Énisz Péter mellett már csak egyetlen német származású helyi lakos maradt. A testület tagjai túlnyomó részben olyan személyekből álltak, akik a betelepítések kapcsán kerültek Hartára.²³

A társadalomszervező és ellenőrző funkciókat is ellátó Nemzeti Bizottság a megyei átlaghoz képest viszonylag későn, 1945. április 13-án alakult meg Hartán.²⁴ Tagjait a pártok és szakszervezetek delegálták: 4 főt az MKP, 3–3-at az FKGP és a Földmunkások Szakszervezete. Néhány hónap múlva a testület kibővült 3 szociáldemokrata, majd 1946 áprilisában további 3, parasztpárti küldöttel.²⁵ Kezdetben az NB tagjainak többsége hartai német származású személy volt, első elnöke pedig rövid időre Brenner Kristóf lett.²⁶ A testületet többször is átalakították a következő 3 és fél évben, és egyre több magyar származású és telepés képviselő került be a tagok közé. 1945-ben Brenner Kristófot követően a szociáldemokrata Fodor István, majd Petrovics Ferenc, az MKP hartai vezetője, 1946. január 27. után a kiszgazda Imreh Géza, majd utána a hartai származású, a kommunista párt színeiben tagságot nyert Szászi Elemér vezette a bizottságot.

A Nemzeti Bizottság tevékenysége rendkívül szerteágazó volt. Első lépésként az Ideiglenes Nemzeti Kormány 14/1945. M. E. sz. rendelete értelmében újraalakította a községi képviselő-testületet. A testület jogköreinek 1946. január 31-i felfüggesztése után a bizottság tett javaslatot a járási főjegyzőnek az Elöljáróság új – csak egyes pontokon módosított – névsorára is. Emellett később meghatározó szerepet játszott az igazolási eljárásokban, és a különböző, településen működő bizottságok létrehozásában is. De a község napi szintű működéséhez szükséges döntésekből is kivette a részét. Az Elöljárósággal és a Termelési Bizottsággal pl. rendszeresen megbeszélte az aratással vagy vetéssel kapcsolatos kérdéseket, az erdőgazdasági ügyeket, vagy éppen a tejbeszolgáltatás rendjét.²⁷ A népi szerv

²² Jegyzőkönyv a hartai Nemzeti Bizottság és a Földigénylő Bizottság választmányának egyesített üléséről. Harta, 1946. február 18. BKMÖL, XXII. 337. 4. d. 633/1946.

²³ Jegyzőkönyv a kitelepítés és más okok miatt megüresedett előjárói tisztségi állások betöltése tárgyában tartott pártvezetői értekezletről. Harta, 1947. november 12. BKMÖL, XXII. 337. 10. d. 2668/1947.

²⁴ Kisfaludy Katalin: Nemzeti Bizottságok a mai Bács-Kiskun megye területén 1944–1949. In: Iványosi-Szabó Tibor (szerk.): *Levéltári füzetek*. Kecskemét, 1989. 30.

²⁵ Tóth V. Imre, Bercsényi József és Ujházy Géza révén a belső telepítésekkel a faluba került családok emblematikus képviselői kerültek be a Nemzeti Bizottságba az NPP delegáltjaiként.

²⁶ Ugyanekkor a Nemzeti Bizottság titkárnak Krizsán Jánost választották meg. Jegyzőkönyv a hartai Nemzeti Bizottság 1945. április 13-i üléséről. Harta, 1945. április 13. BKMÖL, XVII. 36. 12. d. 1/1945.

²⁷ Lásd A hartai Nemzeti Bizottság iktatója. BKMÖL, XVII. 36. 12. d. 70/0959/1–70/0966/8.

nem volt alárendelve a közigazgatásnak, a testület döntéseit nem szótöbbséggel, hanem kompromisszum eredményeként hozta meg.

A Nemzeti Bizottság részt vett a német lakosság kitelepítését megelőző, 1947 elején lezajlott eljárásban is, melynek során egyfajta előkészítő szervként, a mentesítési kérelmek felvételével és értékelésével javaslatot tett a döntést meghozó, Hartára kiszállt Mentесítő Bizottságnak az érintettek nemzethűség alapján való elbírálására. Emellett javaslatot tett azoknak a német nemzetiségű – tehát a törvény alapján kitelepítésre szánt – családoknak a körére, akiket mentesítésre érdemesnek tartott. A Nemzeti Bizottság azonban – az Elöljárósággal karöltve – a már elkobzott javak leltározásának, és őrzésének ellenőrzéséből is ki akarta venni a részét, főleg 1945–46-ban, a belső telepítések időszakában. Ebben a kérdésben a hatáskörök tisztázatlansága (és a személyi konfliktusok) miatt több ízben is összetűzésbe került a Földigénylő Bizottság vezetőivel.

A Földigénylő Bizottság 1945. április 15-én alakult meg Hartán, a néhány nappal korábban életre hívott Nemzeti Bizottság közreműködésével.²⁸ A bizottság tevékenysége a rendeletek által a földosztás, illetve a be- (és közvetett módon) kitelepítés kérdésében biztosított jogosítványainak köszönhetően jelentős befolyást gyakorolt a község életére. A Megyei Földbirtokrendező Tanács által felügyelt testület szerteágazó tevékenységet folytatott. Össze kellett írnia az elkobzás vagy megváltás alá kerülő földbirtokokat, a helyi földigénylőket, és el kellett bírálnia, hogy azok a hatályos rendelkezések szerint jogosultak-e földjuttatásra. Emellett közreműködött az ingatlanok felosztásában, és a földhöz juttatottak ideiglenes birtokba helyezésében is. Abban a kérdésben is állást kellett foglalnia, hogy a Megyei Földbirtokrendező Tanács által igényjogosultnak elismert, más településekről származó gazdák hartai betelepítésére rendelkezésre állnak-e az előfeltételek: a szétosztható földbirtokok és az igénybe vehető házak vagy házrészek. A végső döntést ezekben a kérdésekben a Megyei Földbirtokrendező Tanács mondta ki, de a bizottság véleménye és javaslatai – a helyi viszonyok ismerete miatt – természetesen iránymutatóul szolgáltak a megyei felettes szerv számára.²⁹ A tulajdonviszonyok átalakításának szakszerűbbé és zökkenőmentesebbé tételére, valamint a termelés folyamatosságának biztosítására, a telepések gazdálkodásának irányítására Hartán is kineveztek 1946 júniusában egy telepfelügyelőt, Ember János személyében.³⁰ A földbirtokot szerzett, de a termelésben helyüket meg nem álló birtokba helyezettek kimozdításáról a telepfelügyelő és a bizottság közösen terjeszthetett elő javaslatot a Megyei Földbirtokrendező Tanácsnak.

A 600/1945. M.E. sz. földreformrendelet nem zárta ki a német származású állampolgárokat a földhöz juttatandók köréből, és nem zárta ki annak lehetőség-

²⁸ A hartai Elöljáróság a főszolgabírónak. Harta, 1945. április 18. BKMÖL, XXII. 337. 1. d. 234/1945.

²⁹ Balázs Gábor: A földigénylő bizottságok működése Pest megyében 1945–1947. In: Halász Csilla-Tóth Judit (szerk.): *Tanulmányok Pest megye múltjából II.* Budapest, 2007. 139–171.

³⁰ A Délpestvármegyei Földbirtokrendező Tanács a hartai Földigénylő Bizottságnak. Kecskemét, 1946. június 19. BKMÖL, XVII. 501. 21. d. 72. t. 3532/1946.

gét sem, hogy a földigénylő bizottságoknak német nemzetiségű tagjai legyenek.³¹ Ennek megfelelően Hartán az első, majd a kis mértékben átalakított második bizottság Wéber Henrik és Klamm Henrik vezetésével állt fel, s tagjainak túlnyomó többsége hartai német származású (többnyire kisgazdapárti) őslakos volt.³² (A későbbiekben ebből a bizottságból 4 személy Volksbund-tagsága, 4 további pedig német nemzetisége miatt kitelepítésre került.³³) Az Országos Földbirtokrendező Tanács azonban május 24-én felfüggesztette a Pest megyei német településeken működő földigénylő bizottságok működését, és elrendelte, hogy új bizottságokat alakítsanak. Hartán is új testület alakult június 3-án Tiricz Dezső elnökletével. A Pest megyei Földbirtokrendező Tanács Kecskeméti Tárgyaló Tanácsa 1945. június 7-i hartai kihelyezett ülésén azonban nyomatékosan felhívta a figyelmet arra, hogy a bizottság tagjainak jelentős része még mindig német anyanyelvű lakosokból áll.³⁴ Ezért alig egy hónapnyi tevékenység után Simig Ádám, volt gazdatiszt vezetésével újjalakult a testület, amelyben azonban ekkor még mindig jelentős számban – de már a telepések bekerülése miatt csökkent mértékben – képviselték magukat a helyi német származású gazdák.³⁵ A bizottság összetételének radikális megváltoztatására 1945. december elején került sor, a Pest megyei Földbirtokrendező Tanács Kecskeméti Tárgyaló Tanácsának ismételt kihelyezett ülése kapcsán. Ekkor minden német származású személy kikerült a testületből, amelynek élén ekkor már néhány hónapja Vastagh László telepes állt, aki a korábbi bizottságokban is tevékenykedett. Itt vált nyilvánvalóvá és véglegessé az is, hogy a hartai német származású „nemzethű” földigénylők csak a magyar jelentkezők igényeinek maradéktalan kielégítése után kaphatnak maguk is földet.³⁶ A Vastagh-féle bizottság egészen 1947. februári feloszlatásáig – kisebb módosításokkal – az alakulásakor elnyert összetételben tevékenykedett tovább.

A Földigénylő Bizottság viszonya az Elöljárósággal nem volt felhőtlen, különösen azután, hogy egyre nagyobb számban kerültek tagjai közé a községbe érkező telepések. A feszültségnek több forrása is volt. Az Elöljáróság őslakos tagjai kétségkívül sokkal érzékenyebben reagáltak a hartai németeket érintő diszkriminációra és jogfosztásra, mint a telepések, akik végeredményben ennek a helyzetnek köszönhették, hogy egy számukra addig ismeretlen településen új egzisztenciát teremthettek maguknak. Ez a természetes ellentét eleve meghatározta a két csoport szembenállását. Míg az Elöljáróság német származású tagjai igyekeztek, amennyire csak lehetett, a (német) közösséget fenyegető károkat minimalizálni, a tele-

³¹ *Magyar Közlöny* I. 10. sz.

³² Bercsenyi: i. m. 136.

³³ Az Elöljáróság által kiadott igazolás a hartai Földműves Szövetkezetnek Harta, 1947. május 5. BKMÖL, XXII. 337. 8. d. 1465/1947.

³⁴ Jegyzőkönyv a Pestvármegyei Földbirtokrendező Tanács Kecskeméti Tárgyaló Tanácsának hartai kihelyezett üléséről. Harta, 1945. június 7. BKMÖL, XXII. 337. 1. d. 1356/1945.

³⁵ Bercsenyi: i. m. 138.

³⁶ Jegyzőkönyv a Délpestvármegyei Földbirtokrendező Tanács hartai helyszíni tárgyalásáról. Harta, 1945. december 15. BKMÖL, XVII. 36. 47/1945.

pesek elégedetlenek voltak, mert esetenként hónapok teltek el Hartára kerülésük óta, s még mindig nem helyezték be őket hivatalosan új birtokukba, s a termelés anyagi feltételeinek megteremtése is akadozott. A helyzetet ráadásul tovább nehezítette, hogy a testületek hatáskörei nem voltak mindig megfelelően elhatárolva egymástól, s együttműködésre voltak kényszerítve. A Földigénylő Bizottság körében időről időre fejét felütő korrupció sem tett jót az emberi kapcsolatoknak.

A feszült hangulatot jól mutatja az az eset, amely 1945. november végén történt. Ekkor egy Gottschall Henrik bíró és Podola Nándor földigénylő bizottsági tag közötti nézeteltérés tettelegességgig fajult. Az incidens hátterében az állt, hogy az Elöljáróság a Volksbund-tagoktól elkobzott ingóságokat három raktárban hatósági zárral látta el. A háromból egyet azonban Podola feltöretett azzal az indokkal, hogy a telepéseknek ki fogja adni a vetőmagot, a megmaradt gabonát pedig visszaszolgáltatja a községnek. Miután azonban ez nem történt meg, a bíró feljelentette Podolát a Népgondozó Hivatalnál Budapesten, november 22-én. Podola sérelmesnek tartotta ezt az eljárást, és az Elöljáróság helyiségében néhány előjáró és nemzeti bizottsági tag jelenlétében négyszer „homlokon ütötte” az első bírót.³⁷

A Földigénylő Bizottság szoros értelemben vett feladatai mellett azért is erősen lobbizott, hogy a telepések az Elöljáróságban és a Nemzeti Bizottságban is közvetlenül képviselhesék érdekeiket. 1946 februárjában ennek eredményeként 3 tagot juttattak be az Elöljáróság tagjai közé, majd pedig az NPP 1946. áprilisi megalakulásával a Nemzeti Bizottságban is növelték a Hartára frissen betelepítettek arányát.³⁸ A bizottság megszüntetése után a telepések érdekképviseletét közvetlenül a telepfelügyelő, a Termelési Bizottság és az UFOSZ látta el.

Hartán a jegyző személye is többször változott a vizsgált időszakban. Először a Soltról Hartára került MKP-tag, Sitkey József ült a jegyzői székben a Nemzeti Bizottság ideiglenes megbízásából, akit a járási főjegyző június 9-i határozatával a szociáldemokrata Fodor István, volt apostagi segédjegyzőre cserélt le. Fodor rövid ideig párhuzamosan a Nemzeti Bizottság elnöki tisztét is betöltötte.³⁹ Felfüggetlése után, 1946 második felétől Selényi Károly lett a település vezető jegyzője egészen 1949-ig. A jegyzők nemzetiségi kérdéshez való viszonyulásáról nem sokat tudunk, mindössze egy levél maradt fenn, amely jelzi, hogy a vezető jegyző és a Nemzeti Bizottság, ill. Elöljáróság német származású tagjai között nem volt mindig felhőtlen a viszony. Fodor István jegyző 1946. április 28-án azzal a kéressel fordult Végh Sándorhoz, a Délpestmegyei Földbirtokrendező Tanács elnökéhez, hogy addigi tevékenységére való tekintettel segítsen neki támogató nyilatkozatával a bélistázást intéző miniszteri kiküldöttek meggyőzésében, hogy az őt bélistára javasoló „*németség magyarelnyomó aljas munkájával szemben*” védekezni tudjon.

³⁷ Jegyzőkönyv a Délpestvármegyei Földbirtokrendező Tanács hartai helyszíni tárgyalásáról. Harta, 1945. december 6–7. BKMÖL, XVII. 501. 1. d. 5. t. 6500/1945.

³⁸ A NPP Elnöksége a Nemzeti Bizottság elnökének. Harta, 1946. április 20. BKMÖL, XVII. 36. 80/1946.

³⁹ Jegyzőkönyv a Nemzeti Bizottság újjáalakuló közgyűléséről. Harta, 1945. július 6. BKMÖL, XVII. 36. 12. d. 6/1945.

Fodor nem volt elégedett a hartai Nemzeti Bizottság összetételével, és fel is ke-
reste a járási Nemzeti Bizottság vezetőit, akikkel közölte, hogy „*Hartán a Nemzeti
Bizottság olyan svábokból tevődik össze, akik a kitelepítés alá fognak esni*”. Az NPP
megalakulását és delegáltjainak a Nemzeti Bizottságba való bekerülését üdvözölte,
mert ez a magyar nemzetiségű telepesek javára némileg módosított az arányokon.
„*Bercsényi és Tóth v. Imre került be ezen a réven a Nemzeti Bizottságba. Ők harcol-
nak is értem, de a sok lúd és a disznó históriája játszik.*”⁴⁰

A hartai lakosok sorsát – bár közvetlenül kétségkívül a helyi szervek tevé-
kenységével, intézkedéseivel szembesültek – alapvetően mégis azok az országos
szervek és megyei, illetve területi kirendeltségeik határozták meg, amelyek a né-
metek számonkérésével, majd kitelepítésével, és a magyar telepesek hartai birtokba
helyezésével néhány év alatt döntően megváltoztatták a település etnikai arcula-
tát.⁴¹ Az 1945–46-ban zajló betelepítéseket a Népgondozó Hivatal és a Földbir-
tokrendező Tanács vezényelte le, a hatáskörök átfedése miatt nemegyszer konfl-
iktusba is kerülve egymással. A Hartán 1947-ben beindult kitelepítési eljárást és
a csehszlovák–magyar lakosságcsere révén a településre érkező magyar nemze-
tiségű migránsok letelepítését pedig már a BM felügyelete alatt álló Áttelepítési
Kormánybizottság intézte a mögötte álló szervezeti háttérrel, valamint a rendőr-
ség segítségével. A helyi szervek ebben az esetben csupán az információk szolgál-
tatásával és a döntések végrehajtásával vettek részt az eseményekben.

A helyi hatalomban történt radikális változások egyik legnagyobb vesztese az
evangélikus és a református egyház lett. Ezek befolyása 1945 előtt meghatározó
volt a hartai faluközösség életében. A lelkészeknek is szembe kellett azonban néz-
niük a világháború és az azt követő események következményeivel. Első lépésként
a gyülekezetek azonnal áttértek a kizárólagos magyar nyelvhasználatra az isten-
tiszteleteken és az iskolák oktatási nyelvében is. Palotay Gyula aktivitása ezek-
ben az években sem csökkent, és minden tőle telhetőt megtett azért, hogy híveit,
amennyire csak lehetséges, megpróbálja megóvni a rájuk váró veszedelmektől.
Tekintélye az őslakosok körében továbbra is megmaradt. Még a képviselő-testü-
letbe is bekerült, egyetlen pártonkívüliként.⁴² Tevékenységéről következőképpen
számolt be püspökének: „*Egyházközösségünk híveinek érdekében 1945 tavasza óta
számtalan alkalommal felemeltem illetékes tényezők előtt szavamat, s nem min-
den eredmény nélkül. Kezdetben híveinket a legkisebb Volksbund vád alapján is
egyszerűen összefogták, Kecskemétre vitték, hajukat lenyírták, s több hónapi vizs-
gálati fogság után a kalocsai népbírósághoz kerültek tárgyalásra. Mivel számos
esetben az illetők múltbeli magatartását is ismertem, a kalocsai Népbíróság koro-*

⁴⁰ Fodor István Dr. Végh Sándornak, a Délpestmegyei Földbirtokrendező Tanács elnökének. Harta, 1946. április 28. BKMÖL, XVII. 501. 9. d. 5. t. 2683/1946.

⁴¹ A telepítést végző szervekről és tevékenységükről lásd Tóth Ágnes: *Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák–magyar lakosságcsere összefüggései*. Kecskemét, 1993.

⁴² Kimutatás a közösségi képviselő-testületi karban történt változásokról. Harta, 1945. május 9. BKMÖL, XVII. 36. 12. d. 70/095911–70/0963/5.

natanúként 5 ízben is megidézett nevezettek tárgyalására, ahol előadásom nyomán többeket tisztáztak a vád alól és vagyonukba visszahelyezést is nyertek. Két ízben jártam még április havában Dunavecsén, két ízben Kecskeméten, ahol a Megyei Földigénylő Bizottságnál képviseltem községi érdekeinket és híveinket. Kétszer jártam a Belügyminisztériumban, az Országos Telepítésiügyi Bizottságnál hasonló ügyekben, valamint a Hartáról elszállított s meggyőződéseim szerint ártatlanul vagyonelkobzásban részesítettek érdekében. A hartai rendőrség emiatt számtalan alkalommal beidézték már és kihallgatottak.⁴³ 1947. február végén a mentesítési eljárásban személyesen ugyan már nem vehetett részt, de értesítette a családokat, hogy éljenek a lehetőséggel, és ily módon próbáljanak meg lekerülni a kitelepítésre szánt listákról.⁴⁴

A ki- és betelepítések alapvetően átrendezték a hartai lakosság felekezeti megoszlását is. A kitelepítettek 2/3-a evangélikus volt, míg a betelepülők túlnyomó többsége katolikus, és 10%-a református. Palotay Gyula a gyülekezet fogyását látva a betelepítések kapcsán arra kérte a püspököt, hogy kapcsolatait mozgósítva igyekezzék elérni, hogy a betelepítésekkor a gyülekezet társadalmi funkcióira való tekintettel vegyék figyelembe a község eredeti gyülekezeti arányait, és lehetőleg evangélikusokat is költöztessenek a faluba.⁴⁵ Kezdeményezése azonban határozott püspöki elutasításba ütközött. Ordass Lajos egy gyakorlati és egy elvi érvet hozott fel a hartai lelkész kérésével szemben. Az általa is kisebb jelentőségűnek tartott gyakorlati megközelítés lényege az volt, hogy minden elvándorlás egy másik gyülekezetet hoz nehéz helyzetbe, így összességében nem tekinthető kíváncsi folyamatnak. A lényeg azonban az elvi szintű fenntartásban volt. A püspök ugyanis közölte, hogy amennyiben ilyen jellegű kéréssel fordulna a hatóságokhoz, akkor ezzel legitimálná az állami szervek németekkel szemben megfogalmazott (és gyakorlatba is átültetett) törekvéseit, amelyeket az evangélikus egyház kezdettől fogva a leghatározottabban elutasított.⁴⁶

A kitelepítéssel és a vagyonelkobzásokkal a gyülekezetek – mindenekelőtt az evangélikus – elvesztették híveik, s anyagi bázisuk jelentős részét. Az evangélikus lelkész ezért 1947-ben kétségbeesve jelentette püspökének, hogy gyülekezte a kitelepítés és a folyamatban lévő szökések miatt 850 családról (ideiglenesen) 250 családra olvadt.⁴⁷ Az adózók számának visszaesése párosulva a termelés visszaesésével természetesen kihatott az egyházi fenntartású iskolák kérdésére is. Ezért mind az evangélikus, mind a református gyülekezet lelkésze már 1945-ben azt kérte püspökétől, hogy a fenntartói jogot átadhassa az államnak.⁴⁸ A püspökök

⁴³ Palotay Ordass püspöknek. Harta, 1946. február 15. EOL, BEEK, 453. d. 440.

⁴⁴ Palotay Ordass püspöknek. Harta, 1947. február 21. EOL, BEEK, 453. d. 341/1947.

⁴⁵ Palotay Ordass püspöknek. Harta, 1945. december 26. EOL, BEEK, 438. d.

⁴⁶ Ordass püspök Bakay főesperesnek. Budapest, 1946. január. 16. EOL, BEEK, 438. d.

⁴⁷ Palotay Ordass püspöknek. Harta, 1947. október 06. EOL, BEEK, 462. d. 1726/1947.

⁴⁸ Palotay már 1945. augusztus 10-én kérte a püspököt, hogy a gyülekezet katasztrofális anyagi helyzete miatt járuljon hozzá a fenntartói jog átruházásához. A püspök ekkor még megtagadta a gyülekezet kérését. Palotay Ordass püspöknek. Harta, 1945. augusztus 10. EOL, BEEK, 434. d. 778/1945.

a kérést elutasították, így az 1948. június 20-i államosításig a két gyülekezet együttesen tartotta fenn a hartai protestáns iskolát.⁴⁹

Az 1945–48 közötti folyamatok tehát megrendítették az egyházak pozícióit Hartán, és a következő időszakra lényegében visszaszorították őket a magánélet keretei közé. A lelkészek továbbra is rendelkeztek ugyan informális befolyással gyülekezeti tagjaik körében, de 1948 után elvesztették hatásukat a település közéletének tényleges formálására.

Malenkij robot

A szovjet katonai parancsnokság 1944. december 22-én kiadott 0060. sz. parancsa rendelkezett az összes munkaképes német származású személy mögöttes területeken végzendő közmunkákra való mozgósításáról.⁵⁰ A németek munkaszolgálatra való összegyűjtésének lehetőségét Erdei Ferenc belügyminiszter 1945. január 5-i rendelkezése az Ideiglenes Nemzeti Kormány részéről hivatalosan is megerősítette. Ekkorra már valójában elindult a folyamat, amit a szovjet katonai hatóságok járási parancsnokaikon keresztül koordináltak, és a magyar hatóságok, járási és községi szervek közreműködésével hajtottak végre. Az összegyűjtendő létszámot eszerint területenként fix kontingensekre bontották le.⁵¹ A férfiakat elvileg 17-től 45, a nőket 18-tól 30 éves korig hurcolhatták el. Zilbauer György kutatása szerint Budapestről és környékéről, valamint a Duna–Tisza közéről összesen 17 956 Szovjetunióba szállított német személyről emlékeznek meg a külügyminisztérium aktái.⁵²

Harta sem maradt ki a rendelkezés végrehajtásából. Az összegyűjtendő kontingenst több lépésben állították össze. Először 40 férfit állítottak elő január 2-án, akiket 10 napos munkára a dunaföldvári híd helyreállítási munkálataihoz irányítottak. Ezután visszaszállították őket a hartai községhezárára, onnan pedig azzal, hogy elviszik őket kukoricát törni, Soltvadkertben keresztül Kiskunhalasra vagy pedig Bajára szállították őket. Ott bevagonírozták és kiszállították a csoportot különböző ukrainai munkatáborokba, ahol sokan közülük bányákban dolgoztak, többségük Zugreszkben és Krivoj Rogban.⁵³ Január 5-én már házról házra járva

⁴⁹ Palotay Ordass püspöknek. Harta, 1946. február 6. EOL, BEEK, 440. d.

⁵⁰ A szovjet hadsereg valójában már november–decemberben több tízezer embert elhurcolt az általa elfoglalt területekről. Zilbauer György: *A magyarországi németiség nehéz évtizede. 1945–1955.* Szombathely–Vép, 1990. 9–21; Tóth: *Telepítések...* i. m. 21.

⁵¹ Tóth: *Telepítések...* i. m. 22–24; A malenkij robotról részletesen lásd Bognár Zoltán: *Malenkij robot, avagy a polgári lakosság tömeges elhurcolása Magyarországról szovjetunióbeli kényszermunkára 1944/45-ben, különös tekintettel a németként deportáltakra.* In: Bognár Zoltán (szerk.): *Malenkij robot. „Egyetlen bűnünk származásunk volt...” Németek és magyar polgári lakosok deportálása „malenkij robot”-ra a sztálini lágerbe.* Pécs, 2009.

⁵² Zilbauer: i. m. 25.

⁵³ Halasi: i. m. 213. „Apámat elvitték a földvári hídhoz, helyreállítási munkára, majd onnan betelítették őket egyenként a községhezárára. Ott volt már egy nemzetőr és egy orosz katona. Sorba mentek

szedték össze a következő csoport tagjait.⁵⁴ A legtöbb embert ekkor vitték el. Egy visszaemlékezés szerint azonban volt még legalább egy akció január 21-én is, amikor 22 férfit és 3 nőt hurcoltak el Hartáról.⁵⁵ Ez utóbbi csoport útvonalát pontosan ismerjük. Soltsvadkertén keresztül Kiskunhalasra vitték őket, ahol január 23-tól január 31-ig barakkokban vártak mintegy 1300 korábban összegyűjtött sorstársukkal az elszállításra. Miután megérkezett Bajáról egy 300 fős női kontingens, február 1-jén vagonokban összezsúfolva indultak el az ismeretlenbe. Az út 22 napig tartott.⁵⁶ A végállomáson, Lisicsanszkban kivagonírozták és különböző munkahelyekre osztották be őket.

Akinek csak halvány lehetősége nyílt rá, igyekezett elkerülni a munkatábort. Voltak olyanok, nem is kis számban, akiknek sikerült korrumpálniuk az értük menőket arannyal vagy ezüsttel. *„Aki lefizette a szolgálatost, már eleve úgy jött a gyülekező helyre, hogy kispárnát kötött a hasára, mintha gyermeket várna. Ez volt a jel, hogy fizetett. Haza is küldték anélkül, hogy meggyőződtek volna a valós helyzetről.”*⁵⁷ Az így kiesők helyett valaki mással töltötték fel a kontingenst.⁵⁸ Az egyéni stratégiák közé tartozott az is, hogy az érintettek betegséget színleltek: *„Anyámat is felültették a kocsira, ott volt a csomag. De ledugta a torkán az ujját, és hányt, erre leszállították, hogy beteg ember nem kell. Az öccse is ott volt, segített hazahozni anyámat, másnap meg eljöttek érte és elvitték. Ott halt meg, rászakadt a bányában a kő a hasára.”*⁵⁹ Ismerünk azonban olyan történetet is, amikor a feleség látva, hogy férje nem kerülheti el az elhurcolást, önként csatlakozott az elszállítandó csoporthoz, csak hogy férjével együtt maradhasson.⁶⁰

Bár a rendelet pontosan meghatározta azokat a korosztályokat, akiket „igénybe lehetett venni”, a lakosság összegyűjtése során ezt Hartán is pár esetben figyelmen kívül hagyták. *„Én nagyon haragszom az Éniszre, mert ő jött be a lakásunkba fegyveresen, és vitt engem el... Bejött az Énisz: Péter pakolj, 2 hétre mentek kukoricát törni! Ebből lett 5 év. Aki otthon volt épp, azt vitték... Azt mondták, hogy egyvalakinek jönni kell. Én mondtam, hogy még fiatal vagyok. Erre ők: csomagolj, két hét, mész!”*⁶¹ A legfiatalabb elhurcolt nő – a hivatalos adatok szerint – 1927-ben született, a legfiatalabb férfi pedig 1928-ban, s egyikük sem töltötte még be a 18., ill. 17.

kísérettel mindenkinek a lakására, meghatározott csomagot összekészíthettek, és vitték el őket Oroszországba.” Interjú J. K.-val. 2008. 04. 07. MTA KI, 1.

⁵⁴ Halasi: i. m. 213.

⁵⁵ John Knodel: *The Beginning of the Following Sorrowful Story. Sunday, January 21ST, 1945.* Diary of John Knodel. <http://dvhh.org/banat/articles/1945-knodel.htm>

⁵⁶ Uo. Fő állomáshelyek a következők voltak: Kelebia, Szabadka, Temesvár, Karánsebes, Orsova, Simian, Cerena Bals, Piatra-Olt, Baranyes, Chitila, Brăila, Iași, Kisinyov, Dnyetropetrovsk, Lisicsanszk.

⁵⁷ Magyarországról internált lakosság szovjet újjáépítő táborokban. Frölich Ili és Szőnyi Henrikné elbeszélése; aranyért hogyan lehetett megmenekülni az elhurcolástól. In: H. Barta: i. m. 80.

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ Interjú M. S.-sel és P. V.-vel. 2006. 11. 25. MTA, KI. 7.

⁶⁰ Magyarországról internált lakosság szovjet újjáépítő táborokban. Frölich Ili és Szőnyi Henrikné elbeszélése; aranyért hogyan lehetett megmenekülni az elhurcolástól. In: H. Barta: i. m. 81.

⁶¹ Interjú M. S.-sel és P. V.-vel. 2006. 11. 25. MTA, KI. 6,7.

életét. A legidősebb elhurcolt nőt 1911-ben, a legidősebb férfit pedig 1901-ben keresztelték.⁶²

Az elhurcoltak számáról a mai napig nincs teljes konszenzus. Egyes helyi források 393 személyről tudnak.⁶³ A hartai előjáróság azonban 1945. március 26-án a Honvédelmi Minisztériumnak írt kérelemben 269 személyről tesz említést.⁶⁴ A számokkal kapcsolatos bizonytalanságot jól tükrözi, hogy egy ugyanezen év december 6-án kelt összesítésben az előjáróság ennél már valamivel kevesebb polgári személyt számolt össze.

26. táblázat
*A malenkij robotra elhurcolt hartai polgári személyek
és szovjet fogságba került katonák*⁶⁵

„Oroszok által Hartáról elszállított polgári férfiak”	149
„Oroszok által Hartáról elszállított polgári nők”	78
„Oroszok által más községekből elszállított hartai polgári személyek”	24
Elszállított hartai polgári lakosság összesen	251
„Orosz fogságba került katonai szolgálatot teljesítő tisztek”	3
„Orosz fogságba került katonai szolgálatot teljesítő altisztek”	29
„Orosz fogságba került katonai szolgálatot teljesítő honvédek”	77
Fogságba került katonai szolgálatot teljesítő hartaiak összesen	109
Szovjet fogságban lévő hartaiak összesen	360

A táblázatból kitűnik, hogy az Előjáróság a polgári lakosság köréből elhurcoltak számát az év végén 251 személyre tette. Emellett az alispáni rendelkezésnek megfelelően összeírták azokat a hartai katonákat is, akik szovjet fogságba kerültek. Ha hihetünk a hivatalos adatoknak, december végén mindösszesen 360 fő tartózkodott a Szovjetunióban. Ez rendkívül magas arány, hiszen eszerint kb. minden tizedik hartai német valamilyen formában szovjet fogságba került.

Az első körben hazaérkező betegeket 1947 áprilisában üdvözölhették otthon. Ezután október 29-én 53 nő tért vissza a malenkij robotból. 1949 végén újabb szabaduló csoportok érkeztek vissza a faluba. Voltak azonban olyanok is, akik csak 1950–51-ben léphettek ismét Magyarország területére.⁶⁶ A hazatérőket Debrecenben ideiglenes papírokkal látták el, amivel nemcsak Hartán kellett jelentkezniük, hanem a járási központban, Dunavecén is. A hazaérkezők nemritkán azzal

⁶² Harta község Előjárósága az alispánnak. Harta, 1945. december 6. BKMÖL, XXII. 337. 2. d. 3200/1945.

⁶³ Zielbauer: i. m. 24.

⁶⁴ Harta község Előjárósága a Honvédelmi Minisztériumnak. Harta, 1945. március 26. BKMÖL, XXII. 337. 1. d. 70/1945.

⁶⁵ Harta község Előjárósága az alispánnak. Harta, 1945. december 6. BKMÖL, XXII. 337. 2. d. 3200/1945.

⁶⁶ Halasi: i. m. 218.

szembesültek, hogy családjuk már nem a saját házukban él, s egzisztenciájukat újból meg kell teremteniük – esetleg egy szomszéd településen. Az is előfordult, hogy a család otthon maradt részét időközben kitelepítették. Ilyenkor a frissen hazaérkezett vagy követte őket, vagy őt is internálták és kitelepítették, de arra is akadt példa – különösen a későn érkezők esetében –, hogy a malenkij robotból hazaérkező a kitelepítés lezárulta miatt Németországban élő szeretteitől örökre elvágva, itthon maradt.⁶⁷ Néhány férfit a Szovjetunióból egyenesen Németországba szállítottak. Közülük páran kalandos körülmények között visszaszöktek Hartára, ahol néhány hónap elteltével a családjukkal együtt internálták, majd kitelepítették őket Németországba.⁶⁸ Szigorú kivételképpen az is megtörtént, hogy valakinek sikerült hazaszöknie a szovjet fogságból.⁶⁹

A hazatérők sok szörnyűséget meséltek közvetlen hozzátartozóiknak az éhségről, a zord időjárásról, az embertelen bánásmódról, a katasztrofális munkakörülményekről és a halálesetekről. A hatóságok előtt azonban természetesen óvatosak voltak, és nem tettek említést sérelmeikről, sőt nyugalmaik érdekében nemritkán még dicsérték is a Szovjetunióban látottakat, tapasztaltakat. Mivel 1949-ben a tények feltárása és elemzése helyett már magán a közigazgatáson belül is a propagandaszólások hangoztatása nyert egyértelműen teret, nem meglepő, hogy a hartai vezető jegyző a következőket vetette papírra 1949. október 31-én ebben a tárgyban: „E hónap folyamán 24 németajkú érkezett haza a Szovjetunióból. Ezek az ottani politikai és gazdasági helyzetről kedvezően nyilatkoztak. Nagy hatással volt a lakosságra, hogy új ruhában, jó egészségi állapotban és csomagokkal érkeztek meg. Az itteni helyzettel, főleg az újjáépítéssel nagyon meg vannak elégedve.”⁷⁰

Jelenleg nem áll rendelkezésre olyan lista, amely a Szovjetunióba elhurcoltakat és az ott elhunytakat teljes körűen összesítené.⁷¹ Ami a hadifoglyokat illeti, közülük 1948 szeptemberéig 82 személy tért vissza Hartára, 27-en pedig továbbra is fogságban maradtak, vagy időközben hazatérve letartóztatásba kerültek.⁷²

⁶⁷ Uo. 219.

⁶⁸ Knodel: i. m.

⁶⁹ Az erőszakos német sorozástól a börtönig. Knódel Andrásnak és feleségének, valamint kislányának szomorú, de valós története. In: H. Barta: i. m. 90. „A rendőrök felelősségre vonták egyszer mert SS katona volt, majd azért, hogy megszökött a kényszmunkából. Egy darabig erősen tagadott, de ahogy ő mondta, ott még azt is bevallja az ember, ami nem volt igaz. Bánatában azt találta mondani, ha tudatában lett volna, hogy itthon, hazájában, szülőfalujában így bánnak majd vele, akkor inkább maradt volna SS-nek. Ekkor verték csak meg igazán.”

⁷⁰ A vezető jegyző a járási főjegyzőnek. Harta, 1949. október 31. BKMÖL, XXIII. 732. 2. d. 52–82/1950.

⁷¹ A 200 ismert nevet felsorolja könyvében Halasi. Halasi: i. m. 213–218.

⁷² Az UFOSZ és a Nemzeti Bizottság jelentése a Délpestmegyei Földhivatal megkeresésére a földhöz juttatások tárgyában. Harta, 1948. szeptember 6. BKMÖL, XXII. 337. 15. d. 3102/948.

A Volksbund-tagok felelősségre vonása, népbíróági eljárások, igazolóbizottság

Azoknak a németeknek, akik annak idején beléptek a Volksbundba, de nem menekültek el nyugatra a német csapatokkal, és sikerült elkerülniük a malenkij robotot, rövidesen szembesülniük kellett a számonkéréssel. Az 1945. január 25-én közzétett 81/1945. M. E. sz. kormányrendelet intézkedett a népbíróóságok felállításáról.⁷³ A népbíróóságok hatáskörébe tartozott többek között a háborús és népellenes bűnökkel vádolt katonai és polgári személyek eljárás alá vonása, kivizsgálása és adott esetben elítélése. A rendőrségi szakaszban az érintetteket őrizetbe vették, hónapokig internálótáborban vagy rendőrségi fogházban tartották, miközben – nemritkán erőszakkal kicsikart – vallomást vettek fel tőlük. A népügyész aztán a terheltet a politikai rendőrségen kihallgatta, majd elkészítette vádiratát. Ha szükség volt tanúvallomások begyűjtésére, kihelyezett tárgyalást is tarthattak az érintett település tanácstermében. Ezek után került sor, sokszor hosszú hónapok elteltével, a tárgyalásra, és az ítélethirdetésre. A volksbundista-gyanús személyek esetében a házastárs ellen is megindították az eljárást. Egyszerű tagságért általában 6 hónap börtönt és 5-10 év közügyektől való eltiltást mértek ki. A büntetés mértéke aszerint fokozódott, hogy ki milyen mértékben exponálta magát a szervezetben, ill. hogy az ismerősökből álló tanúk mit állítottak róla.⁷⁴ A Volksbund tagjai az 1945. március 17-i 600/1945. M. E. sz., földreformról intézkedő rendelet értelmében elvesztették ingó és ingatlan vagyonukat is, s az átszállt az államra, amit az a telepítések során az igénylők között szétoszthatott.⁷⁵

A számonkérés kérdésköréhez tartoznak a már a jövőre – egyenlőre még csak a Volksbund-tagokra koncentráló – kitelepítést szem előtt tartó, a Népgondozó Hivatal felállításáról és hatásköréről szóló 1.710/1945 és 3.820/1945 M. E. sz. rendeletek is.⁷⁶ Az utóbbi, 1945. július 1-jén megjelent rendelet előírta a német lakosság nemzethűségi szempontból való átvilágítását, és öt kategóriát állított fel. Az ötből négyet szankcióval is ellátott. 1. Hitlerista szervezetben vezető szerepet játszó – büntetésük internálás és vagyonek kobzása; 2. Hitlerista szervezet tagjai – büntetésük munkaszolgálat és vagyonek kobzása; 3. Hitlerista szervezet szimpatizánsai – büntetésül el kellett tűrniük, hogy ingatlanukat elvegyék és az ország más részén levő ingatlanra cseréljék el; 4. Hitlerista szervezetnek nem voltak tagjai, szimpatizánsai – el kellett tűrniük, hogy házaikba beköltöztessenek embereket, az elköltöztetetteket vagy összeköltöztetetteket; 5. Hitlerista szervezettel szemben álltak. A járási igazolóbizottságok általában szeptemberben álltak fel, és tevékenységük sok helyütt hónapokig tartott. Decemberre konkretizálódott a kormányznak

⁷³ *Magyar Közlöny* I. 3. sz.

⁷⁴ Az A népbíróóságok működéséről lásd Tánczos-Szabó Ágota: Népbíróóságok működése a mai Bács-Kiskun Megye területén 1945 és 1948 között. In: Szabó Attila (szerk.): *Bács-Kiskun megye múltjából. Évkönyv*. 20. Kecskemét, 2005. 315–332.

⁷⁵ *Magyar Közlöny* I. 10. sz.

⁷⁶ *Magyar Közlöny* I. 26. sz.; *Magyar Közlöny* I. 65. sz.

a kitelepítendő lakosság körével kapcsolatos koncepciója, és ekkor már nemcsak a Volksbund-tagok, hanem a magukat 1941-ben német nemzetiségűnek és/vagy anyanyelvűnek vallók is célszemélyekké váltak. A volksbundisták azonosítását célzó igazolóbizottsági eljárások azonban abból a szempontból mégis fontosak voltak, hogy – természetesen amellett, hogy a szervezet tagjai számítottak elsősorban kitelepítendő személyeknek – a sikeres beazonosítások esetén azonnal el lehetett kobozni a földjeiket.⁷⁷ Ez pedig az államhatalom számára kulcsfontosságú kérdés volt, mert a nagybirtokok szétoasztása erre az időre már lényegében befejeződött, a belső telepítések viszont változatlan ütemben folytatódtak tovább.

A hartai „volksbundista-gyanús” személyek számonkérése 1945 februárjában kezdődött meg, és május 30-ig 40 személy került előzetes letartóztatásba.⁷⁸ A dunavecsei járás rendőr-főkapitányságának politikai nyomozó osztálya hallgatta ki a gyanúsítottakat, akik azután többségükben az ideiglenesen felállított dunavecsei internálótáborba kerültek, majd a népbíróság felállítását, valamint a helyi internálótábor kibővítését követően átszállították őket Kalocsára.⁷⁹ Hónapokig ültek fogházban, míg egyáltalán az előzetes letartóztatást foganatosították volna velük szemben, s mire elkezdődött a perük. Mivel a folyamatban lévő ügyekhez tanúvallomásokat is be kellett gyűjteni, és a közlekedési viszonyok meglehetősen nehezek voltak még ebben az időben, a népügyészség megkeresésére május 21-én a hartai tanács nagytermében került sor több tanú kihallgatására 18 személy ügyében.⁸⁰ Ezekben az ügyekben általában június második felében született meg az ítélet.

A második nagy akcióra júniusban került sor, amikor is 3 hullámban szállították el a faluból a Volksbund-tagsággal vádoltakat Dunavecseire, Kecskemétre, ill. Kalocsára.⁸¹ Utóbb a Kecskemétre kerülők ügyeinek nagy része is átkerült a kalocsai népbírósághoz. Pontos számokat nem ismerünk, de Palotay Gyula augusztusban egy a püspöknek írt levelében összesen kb. 200 internált személyről beszélt, ez pedig annyit jelent, hogy májust követően minimum 150 fő kerülhetett

⁷⁷ 1945. november 10-ig 69 520 személyre terjedtek ki az igazoló eljárások. Ezek alapján a vizsgálat alá vontak 10%-a volt Volksbund-vezető, vagy SS-katona, 28%-a Volksbund-tag, 32%-a Volksbund-támogató és 30%-a egyik sem. Tóth: *Telepítések...* i. m. 41.

⁷⁸ A főjegyző a főszolgabírónak, tiszti értekezletre. Kimutatás Hartáról. 1945. május 30. BKMÖL, XXII. 337. 4. d. 879/1946.

⁷⁹ Az internálások vizsgálatával jelenleg még viszonylag kevés kutatás foglalkozik. Ezek közül kiemelendő Grósz András: *Menekülők és internáltak – Budaörs a második világháború végén*. In: Grósz András (szerk.): *Jogfosztások Budaörsön. Entrechtungen in Budaörs 1944–1948*. Budaörs, 2010. 47–76.

⁸⁰ Jegyzőkönyv. A Kalocsai Népügyészség 867/1945. szám alatt küldött megkeresésére. A népellenes bűncselekménnyel gyanúsított S. E. és tsai. ellen folyamatba tett bűnügy tárgyában. Harta, 1945. május 21. BKMÖL, XXII. 337. 1. d. 789/1945.

⁸¹ Palotay Kapi Béla püspöknek. Harta, 1945. június 16. EOL, Dunán Innen Egyházkerület közigazgatási iratai. 21. d. 168/1945. Mindössze a június elején zajló akcióról vannak pontos adataink: ekkor 49 személyt vettek őrizetbe Hartán és szállítottak el Kecskemétre. Czibulka Márton rendőrpáncsnok a járási főjegyzőnek. Harta, 1945. június 9. BKMÖL, XXI. 102. 708/1945.

még vizsgálati fogságba.⁸² Ezekben az esetekben is hosszú idő telt el az ítéletig. Így azok is, akiket végül felmentettek a vádak alól, kénytelenek voltak hónapokat fogságban tölteni, mire szabadon bocsátották őket.

A népbíróságok, és a hartai közigazgatási iratok fondjaiban csupán 154 személy tárgyalásáról készült jegyzőkönyvet sikerült megtalálni. Ezek tartalmazzák az ítéleteket is. A vádlottak az esetek többségében elismerték ugyan Volksbundtagságukat, de nem tartották/vallották magukat bűnösnek. Voltak néhányan, akik a tárgyaláson visszavonták a dunavecsei rendőrségen tett vallomásukat, mivel azt állításuk szerint erőszakkal csikarták ki tőlük, vagy egyenesen meghallgatásuk nélkül készítették el az őket terhelő jegyzőkönyvet.⁸³ A népügyész előtt és a tárgyaláson feltárták a szervezetbe való belépésük indokait és időpontját, valamint azt, hogy fizettek-e tagdíjat. Emellett többen terhelő vallomást tettek az ekkor már Németországban tartózkodó, tehát a hatóságok számára nem elérhető Volksbundvezetőkre. Megfigyelhető, hogy igyekeztek a szervezetben játszott szerepüket – sokszor a valóságnak megfelelően – amennyire csak lehetett, csökkenteni.

Az 1945-ben lefolytatott bírósági tárgyalások perirataiból rekonstruálhatók azok a különböző motivációk, amelyekkel a vádlottak a Volksbundba való belépést indokolták. Kétségtelen, hogy az eljárások során felvett vallomásokat az eljárás alá vontak kiszolgáltatott helyzete s önigazolási kényszere miatt jelentős távolságtartással kell kezelni, sokan ugyanis maguk és családjuk mentése miatt kerestek olyan hihetőnek tűnő indokot, amely megmentheti őket a felelősségre vonástól. Az azonban tény, hogy a felsorolt indokok mögött tényleges, valóban létező mozgatórugók fedezhetők fel.

Az első fontosabb motivációs csoport a gazdasági kényszer volt. A belépők jelentős része azzal indokolta döntését, hogy a szervezet vezetőitől ígéretet kapott arra, hogy a termeléshez szükséges eszközökhöz könnyebben és olcsóbban juthat hozzá. A vallomásokban rendre kitértek a vetőmag, a pétisó, a rézgálic, valamint a mezőgazdasági eszközök és az alacsony kamatozású kölcsönök kérdésére.⁸⁴ Lényegében ugyanehhez a kategóriához tartozik a házfelújítás kényszere és az olcsóbb közszükségleti cikkek biztosításának ígérete is.⁸⁵ A gazdasági jellegű motivációk következő kategóriája az öregségi segély kilátásba helyezése vagy az orvosi számlák kifizetése volt, ami szintén nagy vonzerőt jelenthetett, főleg a nyugdíjjal

⁸² Palotay Ordass püspöknek. Harta, 1945. augusztus 10. EOL, BEEK, 434. d. 778/1945.

⁸³ G. J.-né vallomása a kalocsai népbíróság előtt. Kalocsa, 1945. július 24. BKMÖL, XXII. 337. 2. d.

⁸⁴ „Jön az egyesületnek 3 vagon rézgálic, amit a tagoknak osztanak ki. Nekünk is van 1600 négyzetöglől szőlőnk. Nagyon kellemetlen volt, hogy nem lehetett a szükséges mennyiségű rézgálicot beszerezni, legfeljebb feketén, s hogy ne kelljen hát a feketepiacra szorulnom, beléptem a Bund tagjai közé. Tisztán az ígért rézgálic miatt.” U. P.-né vallomása az ügyészség előtt. BKMÖL, XXV. 17. Nb. 195/1945.

⁸⁵ „1943 év nyarán beléptem a Volksbund szervezetbe. A szervezetbe önként bementem, hol kitöltöttem a belépési nyilatkozatot. Ígértek olcsó cukrot, ruhaneműt és egyebeket. Félévre járó tagdíjat, 2 pengő körüli összeget befizettem, és tovább nem mentem a pártba, mivel nem kaptam semmit.” S. H. vallomása. M. J.-né és tsai. ÁBTL, J. 3.19. V-86900. 9.

nem rendelkező idősebb és beteg szegény falusi lakosság számára.⁸⁶ Viszonylag sokan jelölték meg belépésük okaként azt is, hogy féltek attól, hogy elvesztik munkahelyüket (főként a hajósok), vagy hogy nem alkalmazzák őket napszámosként a jómódú volksbundos gazdák. Speciális kérdés volt a Németországból Hartára érkező gyerekek elszállásolásáért járó összeg (150 P/hó) mozgósító ereje is, amely csak a szervezetbe belépők számára volt elérhető.⁸⁷

A következő fontos indok a szórakozás volt. Többen is azzal indokolták ugyanis belépésüket, hogy a Volksbund élénk társadalmi életével sokkal komolyabb szórakozási lehetőséget biztosított tagjai számára a háború éveiben, mint maga a faluközösség. Többségük a táncmulatságokra, a rendszeresen tartott énekórákra hivatkozott. Volt azonban olyan személy is, aki saját bevallása szerint a Volksbund-házba járó lapok olvasása miatt látogatta a közösség helyiségeit.⁸⁸

A következő kategóriába azok tartoztak, akik állításuk szerint a család vagy a szomszédság oldaláról érkező nyomás, vagy egyenesen erőszak miatt döntöttek úgy, hogy belépnek a szervezetbe. Bár első pillanatra ez az indok valószínűtlennek tűnhet, a hétköznapi együttélés, a családokon belüli erővonalak valóban létrehozhattak olyan helyzeteket, ami oda vezetett, hogy a személy saját vagy hozzátartozói nyugalma érdekében elszánta magát a belépésre.⁸⁹

Többen hivatkoztak arra a bíróság előtt – s legtöbbjük vallomását a tanúk is megerősítették –, hogy távollétükben házastársuk íratta be őket a szervezetbe. Ez többnyire – de nem kizárólagosan – a hajósokkal történt meg, nemritkán azzal az érveléssel párosulva, hogy hozzátartozóik attól való félelmükben tették meg ezt a lépést, hogy férjüket (fiukat) e nélkül elbocsátják a német tulajdonú hajózási társaság (DDSG) kötelékéből, vagy elvesztik a társaságtól járó nyugdíj jogosultságukat.

Voltak végül néhányan olyanok is, akik nem kerestek indokot belépésükre, legfeljebb annyit fűztek a tényhez hozzá, hogy akkoriban sokan beléptek, s ők nem gondolva semmi rosszra, mentek a többiek után.⁹⁰

⁸⁶ „Alulírott G. P.-né 1943. év őszén dr. Murányi Károly kalocsai orvos úr Budapestre a Rádium kórházba utalta be, hogy ott orrán műtétet hajtsanak végre. E kórházi ápolás miatt 1944. év elején 29 pengő költséget követeltek rajtunk... Kölcsönt sem kaptam sehol... A Volksbund ki is fizette a tartozásunkat, úgy hogy azt nekünk nem kellett megtéríteni.” G. P. és neje vallomása az ügyészség előtt. BKMÖL, XXV. 17. Nb. 188/1945.

⁸⁷ K. H.-né vallomása az ügyészség előtt. BKMÖL, XXV. 17. Nb. 512/1945.

⁸⁸ „Mint munkáértelen ember otthon üldögéltem, unatkoztam. 1943. év nyarán dobszóval tettem Hartán közhírré, hogy aki német újságot akar olvasni, az lépjen be a Volksbundba... Hogy unalmamat elűzzem, legyen hol olvasással eltöltenem az időt, 1943. év nyarán beléptem a Bundba.” M. H. vallomása az ügyészség előtt. BKMÖL, XXV. 17. Nb. 186/1945.

⁸⁹ „Anyámról testvérem, vagyis féltestvérem A. Gy. hartai lakos, aki édesanyámmal együtt lakott... Mindig szekírozta az anyámat amiatt, hogy én nem lépek be a Volksbundba. Ezért azután anyám kérelmére, hogy neki a Gy.-tól békéje legyen, beléptem az 1941. évben.” B. J. vallomása az ügyészség előtt. BKMÖL, XXV. 17. Nb. 193/1945.

⁹⁰ „Hogy miért léptem be az egyesületbe, magam sem tudom. Belépett a férjem, beléptek a szomszédok is mind, s én is velük. Ez 1941 vagy 1942-ben történt.” K. J.-né vallomása az ügyészség előtt. BKMÖL, XXV. 17. Nb. 193.V.194/1945.

Meglepően sok per végződött felmentéssel, a 154-ből 49. Ezek a személyek természetesen a többiekhez hasonlóan hónapokat töltöttek vizsgálati fogságban, tehát bár ártatlanságuk bizonyítást nyert, a megaláztatásból és kiszolgáltatottságból nekik is kijutott. Tánczos-Szabó Ágota vizsgálata szerint az egyszerű Volksbundtagságért a népbíróságok általában 6 hónap börtönt és 5 év közügyektől való eltiltást szabtak ki büntetésül. A hartaiak esetében ez a kategória legtöbb esetben 6 hónapot és 10 évet jelentett.⁹¹ 67 személyt ítélték erre a büntetésre. (6 hónap + 5 évet három, 6 + 3-at és 5 + 5-öt egy-egy személy kapott.) A bíróság 21 személyre 5 hónap és egy év közötti letöltendő börtönbüntetést szabott ki, 12-re pedig egy évet vagy ennél is többet. 5 személy büntetését a fellebbezés után súlyosbították, és ők is egy évnél többet voltak kénytelenek börtönben tölteni. A mai Bács-Kiskun megye területén működő népbíróságok periratai szerint a legsúlyosabb büntetést ebben a tárgykörben egy hartai földműves kapta, aki a Volksbund aktív tagja volt, és a tanúvallomások alapján sikerült erőszakos cselekményeket is rábizonyítani. Ő 7 év börtönbüntetést és a közügyektől való 10 éves eltiltást kapott.⁹²

Külön kérdést jelentett, hogy a büntetés idejéből a bíróság mennyit tekintett már letöltöttnek. A népbíróságok általában a népügyész által elrendelt előzetes letartóztatásból ismertek el bizonyos időt letöltöttnek, a rendőrségi őrizetből azonban többnyire semmit. Arra is volt azonban szép számmal példa, hogy fellebbezés esetén az őrizetbe vétel és az előzetes letartóztatás közötti időszak egy részét is sikerült letöltöttként elismertetni.

Ha valaki letöltötte a rá kirótt büntetést, az még korántsem jelentette azt, hogy ettől kezdve szabadon élhetett szülőhelyén, elsősorban a kitelepítéssel kapcsolatos rendelkezések miatt. A. G.-né például 1945. június 14-én szállították el Hartáról a kecskeméti internáló fogolytáborba, és 30-án a kecskeméti főkapitányság rendőrhatalósági őrizetbe vette. Ugyanezen év szeptember 18-án átszállították Kalocsára, ahol a népbíróságtól 6 hónap letöltendő börtönbüntetést kapott, amiből hármat kitöltöttnek tekintettek. Szabadulása után visszatért Hartára, ahol 1946. február 26-án elismerte Volksbund-tagságát, és elrendelték ismételt internálását, amit Budapesten a központi internálótáborban október 9-én, majd 1947. március 12-én is meghosszabbítottak. Ugyanezen év május 2-án megszüntették az internálást, és rendőri felügyelet alá helyezték Hartán. Október 13-án a felügyeletet meghosszabbították, és egészen 1949. február 18-ig tartották fenn.⁹³

Az 1945. július 1-én megjelent 3.820/1945 M. E. sz. rendelet értelmében a dunavecsei járásban is felállították a nemzethűséget vizsgáló igazolóbizottságot. A bizottság egy elnökből és két tagból állt. Az elnököt a belügyminiszter nevezte ki. Egy tagot és egy póttagot a Járási Nemzeti Bizottság delegált, míg a másik tag – szintén póttaggal – egy a helyi viszonyokat jól ismerő személy lett, akit egy

⁹¹ Tánczos-Szabó: i. m. 324.

⁹² Uo. 325.

⁹³ A. G.-né vizsgálati dossziéja. ÁBTL, 3.1.9. V-25902.

országos vagy helyi mozgalom küldött ki.⁹⁴ A felelősségre vonással a kormányt kettős cél vezette. Egyfelől elő akarta készíteni a Volksbund-tagok kitelepítését (internálás, összeköltöztetés lehetősége), másfelől pedig igénybe akarta venni az érintettek ingatlanjait és ingóságuk egy részét a belső telepítések számára. Jól bizonyítja ezt, hogy a Belügyminisztérium felügyelete alá tartozó Népgondozó Hivatal császártöltési központú népgondozó körzete feladatai közé tartozott a kalocsai, kiskőrösi és dunavecsei járásban elkobzott ingatlanok kiürítése és betelepítésre való alkalmassá tétele, valamint az érintettek összeköltöztetése a számukra kijelölt házakba.⁹⁵

A betelepülések kapcsán a hartai föld- és lakóházkérdés is kezdett egyre inkább égetővé válni. A helyi Földigénylő Bizottság akkori elnöke a testület 1945. június 20-i ülésén, tehát még a számonkérések népbírószági szakaszának közepén 22 elhagyott volksbundos házról tudott, amikhez 150 kat. h. földbirtok tartozott. A Pestmegyei Földbirtokrendező Tanács azon kérdésére, hogy milyen arányú kitelepülés várható a községből, nem tudott konkrét választ adni, és csupán 70-80 személyre tette azok számát, akiket még valószínűleg ki fognak telepíteni, s akiknek az ingatlanait idővel elkobozzák majd.⁹⁶ Augusztus végén a bizottság már arról számolt be az Országos Földbirtokrendező Tanácsnak, hogy mivel az igazolóbizottság még nem érkezett meg Hartára, a már leltározott volksbundos ingatlanokat nem tudja kiosztani az újonnan érkezett telepéseknek, ugyanis az igazolási eljárás lezárulásáig az érintetteket nem szállítják el.⁹⁷

A dunavecsei járási igazolóbizottság csak októberben kezdte meg tevékenységét Hartán, a községháza 8. számú hivatalos helyiségében. A lakosságot felszólították, hogy a beidézetek hozzanak magukkal igazoló tanúkat, vagy olyan bizonyítékokat, amelyekkel igazolhatják, hogy nem voltak a Volksbundnak tagjai, esetleg támogatói.⁹⁸ Az igazolások idejére a négy főből álló helyi rendőrséget megerősítették Dunavecseről kivezényelt rendőrökkel. Az eljárás ideje alatt nem történt semmiféle rendbontás.⁹⁹ Munkája befejeztével a bizottság elnöke tájékoztatta a községi előljáráságot a vizsgálat eredményéről. Eszerint a csaknem egy hónap alatt 686 személyt igazoltak le. 31 személyről állapították meg, hogy a Volksbundban vezető szerepet játszott (internálás, vagyonelkobzás), 166 személyt a szervezet tagjaként azonosítottak (munkaszolgálat, vagyonelkobzás), 5-en pedig Volksbund-támoga-

⁹⁴ A Népgondozó Hivatal Telepítési Főosztálya valamennyi kirendeltségi kerület és körzetvezetőnek. Budapest, 1945. július 2. BKMÖL, XXIV. 2. 1. d. 40/1945.

⁹⁵ A Népgondozó Hivatal II. Főosztály Kalocsai Körzet a felügyelete alá tartozó előljáróságoknak. Császártöltés, 1945. június 27. BKMÖL, XXII. 337. 1. d. 1129/1945.

⁹⁶ Harta község Földigénylő Bizottságának 1945. június 20-i üléséről készült jegyzőkönyv. Harta, 1945. június 20. BKMÖL, XVII. 501. 1. d. 1876/1945.

⁹⁷ Harta község Földigénylő Bizottsága az Országos Földbirtokrendező Tanácsnak. Harta, 1945. augusztus 28. BKMÖL, XVII. 501. 1. d. 4946/1945.

⁹⁸ Feljegyzés cím és dátum nélkül. BKMÖL, XVII. 403. 21. d. iktatószám nélkül.

⁹⁹ Jegyzőkönyv a Községi Képviselő-testület, a Nemzeti Bizottság, a Termelési Bizottság és a Földigénylő Bizottság közös üléséről. Harta, 1945. december 2. XVII. 36. 46 NB/1945.

tónak bizonyultak (áttelepítési lehetőség más községekbe). A jelentés azzal zárult, hogy a Volksbund-gyanúsak jegyzékén szereplők már korábban igazolásra kerültek.¹⁰⁰

Az érintettnek talált családok esetében megkezdődött az ingó és ingatlan vagyonok leltározása, összegyűjtése és az összeköltöztetés.¹⁰¹ A község német lakosságát 1946. január 2-án hivatalosan is értesítették dobolás útján az igazolási eljárás – és az időközben megváltozott kitelepítési koncepció – következtében rájuk háruló megszorításokról és köteleességekről. „A miniszteri rendelet értelmében a rendőrhatalóság közhírré teszi, hogy Harta községben a további intézkedésig minden ingatlan és ingó vagyon zár alá helyeztetett. Az állatállományból és a terményekből és egyéb ingóságokból senki semmit el nem adhat, ingatlanát nem adhatja el senki és meg sem terhelheti... A község területét csak a rendőrség engedélyével hagyhatja el a lakosság. Kivételt képeznek ez alól a rendelkezés alól az ide telepített telepesek és a más, Hartán lakó teljes mértékben magyar származású lakosok.”¹⁰² A közhírré tételt azonban Hartán elsiették, ezért a főispán 2 hét múlva keltezett levelében felhívta az előjáróság figyelmét arra, hogy szigorúan tartsák be a kitelepítendőkhöz kapcsolódó törvényi előírásokat. Felszólította az érintetteket, hogy csak a listák kifüggesztése után kerülhet sor az érintettek vagyonának zár alá vételére és a szabad mozgás korlátozására.¹⁰³

Az intézkedéseket azonnal elkezdték foganatosítani. Az igazolási eljárás valódi hozadéka az lett, hogy hivatalosan is elkobozhatóvá vált a Volksbund-tagok ingatlan és részben ingó vagyona. A Délpestvármegyei Földbirtokrendező Tanács január 16-án Kecskeméten megtárgyalta az elkobzási ügyeket. Az ingatlanok és ingóságok elkobzására tett javaslatot a hartai Földigénylő Bizottság juttatta el a tanácsnak Kecskemétre a járási igazolóbizottság vizsgálatainak és egyéb körülmények figyelembevételének alapján. Eszerint az igazolások egyik közvetlen eredményeként 191 személy vagyonelkobzására nyílt lehetőség.¹⁰⁴

A kilakoltatás és a vagyon leltározása történhetett rendőrhatalósági intézkedés alkalmával (internálás), illetve akkor, amikor telepesek számára kívánták az ingatlanokat igénybe venni.¹⁰⁵ Nem egyszerre történt tehát az intézkedés foganatosítása, hanem lényegében folyamatosan. Amíg az érintettek ingatlanait nem vették igénybe, azok kötelesek voltak földjeiket a jó gazda gondosságával művelni.

Az igazolások eredményeként internálásra kerülő személyeket összegyűjtötték.

¹⁰⁰ A Dunavecsei Járási Igazoló Bizottság Harta község Előjáróságának. Harta, 1945. december 13. BKMÖL, XXII. 337. 3. d. 3435/1945.

¹⁰¹ Harta község Előjárósága a Nép gondozó Hivatal kerületi előjáróságának. Harta, 1945. november 26. BKMÖL, XXII. 337. 2. d. 2242/1945.

¹⁰² BKMÖL, XXII. 337. Harta község dobolási könyv. 1946. január 2. 2–3/1946.

¹⁰³ A főispán a hartai jegyzőnek. Budapest, 1946. január 16. BKMÖL, XXII. 337. 4. d. 97/1946.

¹⁰⁴ Értesítés. A hartai Földigénylő Bizottság elnöke. Dátum nélkül. BKMÖL, XVII. 501. 10. d. 8953/1946.

¹⁰⁵ Harta község Földigénylő Bizottságától a Nemzeti Bizottságnak. Harta, 1946. február 28. XVII. 36. 57NB/1946.

Szalmazsákot, ruhát és egyhavi élelmet kellett magukkal vinniük Kalocsára.¹⁰⁶ Emellett közhírré tették a közmunkára tartósan igénybe vehetők listáját is. Ebbe a körbe 66 férfi és 104 nő tartozott.¹⁰⁷

A kitelepítésre való felkészítés szempontjából az igazolások nem bizonyultak végleges jelentőségűnek, mivel a kormány 1945. december végére kikristályosított koncepciója értelmében minden magát 4 évvel korábban német nemzetiségűnek és/vagy anyanyelvűnek valló személy potenciális jelöltté vált a Németországba való kitelepítésre.

A német lakosság kitelepítése Hartáról

A magyar kormányzatok kezdettől fogva számoltak a magyarországi németek kitelepítésével, és nemcsak elszenvedői voltak a szövetséges hatalmak háború lezárását követő intézkedéseinek, hanem maguk is aktívan részt vettek a kérdés radikális „megoldásában”.¹⁰⁸ Kezdetben a személyes elbírálás elvét hangoztatták a „németkérdés” kezelése során. Ennek felelt meg *részből* a Volksbund-vezetők, -tagok, valamint -támogatók felelősségre vonása tárgyában született fentebb ismertetett 3.820/1945. M. E. sz. rendelet, amelynek vagyoni jellegű aspektusa mellett már az volt a célja, hogy a szervezet tagjait előkészítse a kitelepítésre. Ugyanakkor azonban ennek a rendeletnek a szemléletében, a földbirtokreformról intézkedő, korábban meghozott 600/1945. M. E. sz. rendelethez hasonlóan már tetten érhetők a kollektív felelősségre vonásra utaló jelek.¹⁰⁹ Az egyszerű Volksbund-tagságot ugyanis már önmagában mindkét rendelkezés keményen szankcionálta.

A magyar kormány 1945 májusában maga kérte a SZEB-től 200-300 ezer magyarországi német kitelepítésének engedélyezését, a potsdami konferencia 1945 júliusában pedig zöld utat adott a Magyarországról (valamint Csehszlovákiából és Lengyelországból) való kitelepítéseknek. A Németországi Szövetséges Ellenőrző Tanács 1945. november 20-án a magyarországi német kitelepítendőek számát maximum 500 ezer főben határozta meg. A magyar kormány álláspontja decemberre – főleg az MKP és a Nemzeti Parasztpárt nyomására – a pártközi egyeztetések eredményeként radikálisan megváltozott, és a kérdést immár valójában a kollektív bűnösség tézisének elfogadása mentén kívánta rendezni. A december 22-i kormányülés pedig a kitelepítendőek körét már a német anyanyelvűekre is kiterjesztette.¹¹⁰ Kétségtelen, hogy a kérdés megítélése kapcsán nem hagyhatók

¹⁰⁶ Harta község Elöljárósága az Államrendőrség Hartai Bizottságának. Harta, 1946. február 26. BKMÖL, XXII. 337. 4. d. 607/1946.

¹⁰⁷ Névjegyzék a tartós közmunkára igénybe vehető hartai lakosokról Harta, 1946. január 5. BKMÖL, XXII. 337. 5. d. 2698/1945

¹⁰⁸ Tóth: Telepítések... i. m. 21–51.

¹⁰⁹ Magyar Közlöny I. 10. sz.

¹¹⁰ 12.330/1945. M. E. sz. rendelet a magyarországi német lakosságnak Németországba való áttelepítéséről. Magyar Közlöny, I. 211. sz.

figyelmen kívül a külpolitikai kényszerek, de tagadhatatlan, hogy a magyar kormánypártok maguk is szorgalmazták a magyarországi németek Németországba való áttelepítését – jelentős mértékben az etnikai homogenizáció, valamint a belső és külső telepítések okozta gazdasági és társadalmi feszültségek ilyen módon való enyhítésének reményében.

Az áttelepítendőek körének meghatározása a következő két évben több alkalommal is módosult. Ebben – a pártpolitikai erőviszonyok módosulása mellett – leginkább a németországi zónáknak a folyamat előrehaladásával egyre inkább beszűkülő felvevőkapacitása játszott szerepet. Először 1946 májusában, majd augusztusában mentesítették a kitelepülés alól azokat, akik német anyanyelvűnek vallották magukat, és nem voltak Volksbund-tagok, illetve nem léptek be önként a német hadsereg kötelékébe.¹¹¹ Alig egy év múlva, a csehszlovák–magyar lakosságcsere megindulását követően azonban hatályon kívül helyezték ezt a rendeletet, és lényegében visszaállították a kitelepítés megindulásakor érvényes rendelkezést. Ez az új, már kendőzetlenül a tulajdonviszonyok átrendezését felvállaló rendelet a kitelepítendőket 3 csoportra osztotta: a telepésekkel együtt élőkre, a telepítésre felhasználható ingatlannal rendelkezőkre és azokra, akiknek eltávolítása – úgymond demokráciaellenes magatartásuk miatt – a telepések megnyugtatót szolgálhatja.¹¹² 1947. október 11-én a német anyanyelvűeket és a kényszersorozással az SS-be bevonultakat végleg kivonták az áttelepítésre kijelöltek köréből.¹¹³

A kitelepítés nem folyamatosan zajlott. 1946-ban Németország amerikai megszállási zónája volt több hullámban a célállomás, 1947-ben pedig, az amerikai zónába való telepítési lehetőségek lezárulása után, a szovjet zóna fogadta be a kitelepített magyarországi németeket. A folyamat 1948 nyarán lényegében lezárult. A két és fél év alatt 215–235 ezer németet telepítettek ki az országból.¹¹⁴

Helyi szinten a kitelepítéssel kapcsolatos eljárások az alapvető hasonlóságok ellenére különböző képet mutattak.¹¹⁵ Az eltérések alapvetően az összeírást, mentesítést, összeköltöztetést, leltározást és kitelepítést végző szervek együttműködésének összehangoltságától és intézkedési joggal bíró reprezentánsaik hozzáállásától, valamint – ezzel nemritkán összefüggésben – a falvakra nehezedő telepítési nyomástól függtek. Néhány helyen a helyi szervek mindent elkövettek azért, hogy

¹¹¹ Lásd Tóth: Telepítések... i. m. 129; Marchut Réka: Ki- és betelepítések Budaörsön. In: Grósz András (szerk.): *Jogfosztások Budaörsön. Entrechtungen in Budaörs 1944–1948*. Budaörs, 2010. 147.

¹¹² Az 55.907/1947. B. M. sz. rendelet. *Magyar Közlöny*, III. 1947. június 21. A kérdésről részletesen lásd Marchut: i. m. 147.

¹¹³ 12.200/1947. korm. sz. rendelet. *Magyar közlöny*, III. 245. sz.

¹¹⁴ Á. T.: Ungarn. In: Detlef Brandes–Holm Sundhaussen–Stefan Troebst (Hrsg.) *Lexikon der Vertreibungen. Deportation, Zwangsumsiedlung und ethnische Säuberung im Europa des 20. Jahrhunderts*. Wien–Köln–Weimar, 2010. 687–688.

¹¹⁵ Néhány ki- és betelepítéssel foglalkozó, az eseményeket helyi szinten vizsgáló mű: Tóth Ágnes–Kőhegyi Mihály: Telepítések Katymár községben 1945–1948. In: *Múzeumi Kutatások Bács-Kiskun megyében*. Kecskemét 1990. 121–134; Tóth Ágnes–Kőhegyi Mihály: A csávoilyi németek kitelepítése. *Forrás*, 1987/8. 74–87; Marchut Réka: i. m.; Krisch András: *A soproni németek kitelepítése 1946*. Sopron, 2006.

minél több lakos elkerülhesse a kitelepítést, de gyakran előfordult az is, hogy az érintettek jó anyagi viszonyaik miatt akkor is felkerültek a listára, ha az aktuális rendelkezések értelmében éppen mentesítést kaphattak volna. Ebben a helyzetben virágzott a korrupció. Akik tehették, igyekeztek valamilyen módon lefizetni az ellenük intézkedőket (többnyire kevés sikerrel), másfelől pedig a betelepülő magyar lakosság egy része próbálta meg a döntéshozókat olyan irányba befolyásolni, hogy az általa kinézett ingatlanokból a tulajdonosokat kimozdítsák. Adott esetben pedig a szoros pártkötődés is menlevelet jelenthetett néhány, magát a helyi politikában exponáló német személy számára.

Hartát a kitelepítési hullám a csehszlovák–magyar lakosságcsere kapcsán érte el 1947 elején. Addigra lezajlott a Volksbund-tagok számonkérése, és ezzel szoros összefüggésben komoly méreteket öltött a községbe irányuló magyar nemzetiségű szegényparasztság betelepítése is. A népbíróságok által 1945-ben elítélt Volksbund-tagokat gyakorlatilag kivonták a település életéből. Az igazolóbizottsági vizsgálatok eredményeként pedig tovább bővült azoknak a köre, akiknek az ingó és ingatlan vagyonát igénybe lehetett venni a folyamatosan érkező telepesek egzisztenciájának megalapozására. Ezeket a német lakosokat a betelepítésekkel párhuzamosan összeköltöztették más családokkal mindaddig, amíg a kitelepítés folyamatában Hartára sor nem került.

Azok a helyi „hatalmi központok”, amelyekben a német őslakosság is jelentékeny arányban képviseltethette magát, (Elöljáróság, Nemzeti Bizottság) a vizsgált időszakban többször is interveniáltak felső államigazgatási szerveknél, hogy a településre váró emberveszteséget lehetőség szerint minimalizálják. A levéltári források alapján három ilyen, a végeredményét tekintve egyformán sikertelen akciónál tudunk.

Az első levelet 1945. május 22-én közösen juttatta el az Elöljáróság és a Nemzeti Bizottság az Országos és a Megyei Földbirtokrendező Tanácsnak.¹¹⁶ Erre az időre az országos sajtó híradásai már kész tényként kezelték a majdani kitelepítés kérdését, s a Népgondozó Hivatal felállítása is ebbe az irányba tett lépésként volt értelmezhető. A feladók szándéka az volt, hogy felhívják a figyelmet a német anyanyelvű, de magát magyar nemzetiségűnek valló lakosság nemzethűségére, s lehetőség szerint elérjék, hogy ennek a körnek a későbbiekben se essék bántódása. A szöveg stílusa és szófordulatai egyértelműen Palotay Gyula lelkész szerzőségére utalnak.¹¹⁷

A kilátástalannak tűnő helyzet rányomta bélyegét a hangvételre és az érvrendszerre is. A nyilvánvalóan túlzásoktól hemzsező szöveg bevezetése és lezárása keretbe foglalja a település utolsó öt évét a jó és rossz harcaként bemutató történetet (német anyanyelvű, magyarhű többség vs. Volksbund-tagság). Amellett, hogy a levélírók demokratikus elkötelezettségüket hangsúlyozzák, egyszersmind

¹¹⁶ A hartai Elöljáróság és Nemzeti Bizottság levele az Országos és a Megyei Földbirtokrendező Tanácsnak, Harta, 1945. május 22. BKMÖL, XVII. 501. 1. d. 1367/1945.

¹¹⁷ Vö. Bercsényi: i. m. 130.

egy általuk „kívánatosnak” és „ideálisnak” tartott megoldási lehetőséget is felvil-
lantanak a döntéshozók előtt.

*„A szabadságszerető népek jogaiért és az ezen felépülő új demokratikus világ-
rendért küzdő dicsőséges Vörös Hadsereg szegény Hazánk földjét is felszabadította
a germán elnyomók igája alól. A magyar földet végigsöpri az Igazság tisztító sep-
rűje és könnyörtelenül el kell tűnnie a földről annak az idegen érdekek felé kacsingató
szellemnek, amely az egészséges magyar demokrácia kifejlődésének az útjában
állott és megmértelyezte a magyar lelkeséget. E tisztogató munkának jelentős ré-
szét képezi az ún. „sváb kérdés” megoldása is. Távozzanak a földről mielőbb azok,
akik egyszer s mindenkorra eljátszották hozzá való jogukat és nem tudtak, vagy
nem akartak magyarrá lenni. Ugyanakkor azonban az igazságos megvilágítás ér-
dekében szabadjon néhány szót emelniünk a pest megyei Harta község sváb szár-
mazású lakosságával kapcsolatban, felhívva illetékes körök figyelmét a kivételes
elbírálást érdemlők ügyére... Nem kérünk mást, mint amit minden magyar szív
a népi Magyarország jövője érdekében óhajt: Telepítsék ki községünkéből is a haza-
áruló Volksbund tagokat, de nyerjenek kivételes elbírálást és elismerést azok, akik
munkás szorgalmukkal, áldozatos hűségükkel mindvégig kitartottak az Édesanya,
magyar Hazánk mellett!”¹¹⁸*

A levél diabolizálja a helyi Volksbundot, és piedesztálra emeli a szervezethez
nem csatlakozó német lakosságot, miközben felsorolja az elmúlt évek azon ese-
ményeit, amelyekben láthatóvá vált a községen belül a Volksbund tevékenysége
kapcsán kialakult törésvonal. Az ellentét kiélezett megjelenítése nem volt vélet-
len, és a benne lévő kétségtelen túlzásnak tekinthető megfogalmazások is csak
a konnotáció figyelembevételével értelmezhetők helyesen. Ekkorra ugyanis már
nagyjából körvonalazódott, hogy a Volksbund-tagok, amellet hogy elvesztik in-
gatlanaikat, feltehetően kitelepítésre is kerülnek majd. A kérdés azonban való-
jában ekkor már úgy vetődött fel, hogy mi lesz azokkal a németekkel, akik nem
léptek be annak idejében a szervezetbe. A félelem, a falu lakosságának sorsáért való
aggódás és a kiszolgáltatottság érzése hatja át az egész levelet. A levéltári források
között nincs nyoma annak, hogy a feladók valaha is választ kaptak volna kérésükre.

A következő kérelmet az Elöljáróság 1946. január 9-én juttatta el, immár a fő-
ispánnak.¹¹⁹ A levél nem sokkal azután született, hogy a magyar kormány elhatá-
rozta, hogy a kollektív bűnösség jegyében nemcsak a Volksbund-tagokat, hanem
a magukat német nemzetiségűnek és/vagy anyanyelvűnek vallókat is kitelepíti. Az
előző akcióhoz képest a szerzők jóval rövidebb szöveget fogalmaztak, de lényeg-
ében ugyanazzal a céllal: arra kérték a főispánt, hogy járjon közbe kormány-
szinten azért, hogy a község lakossága „érdemeinek elismeréseként” kivételes el-
bírálásban részesüljön. A már az előző levélben is felsorakoztatott érveiket sokkal

¹¹⁸ A hartai Elöljáróság és Nemzeti Bizottság levele az Országos és a Megyei Földbirtokrendező
Tanácsnak. Harta, 1945. május 22. BKMÖL, XVII. 501. 1. d. 1367/1945. 1. 3.

¹¹⁹ Harta község Elöljárósága a főispánnak. Harta, 1946. január 16. BKMÖL, XXII. 337. 4. d.
340/1946.

szárazabban, de lényegre törőbben, 11 pontban foglalták össze. Ennek a kezdeményezésnek az újdonsága abban rejlett, hogy mellékletként több iratot és tanúvallomást is csatoltak. Többek között az evangélikus és a református lelkész tanúvallomását, Solt és Dunapataj előjáróságának, valamint Érsekharta telepesei lakosságának nyilatkozatát, amelyben azok megerősítették, hogy a hartai németek, a Volksbund-tagok kivételével, a magyar nemzethez való hűségüknek több ízben is tanúságát adták.¹²⁰ Emellett csatolták a Nemzeti Bizottság egy határozatát is, amely igazolta, hogy a hartai MOVE nem fasiszta egyesület volt, hanem tevékenysége főleg a német mozgalom ellensúlyozását célozta.¹²¹

A főispán támogatóan terjesztette fel a hartaiak levelét a mellékletekkel együtt a belügyminiszternek, s kérte, hogy részesítse kivételes elbánásban a község német lakosságát. Lépéséről értesítette az Elöljáróságot is.¹²² A belügyminiszter – esetleges – válasza nem ismert, de a későbbiek ismeretében biztos állítható, hogy a főispán intervenciója nem járt eredménnyel.

A harmadik próbálkozás már a kitelepítés beindulása után történt, 1947. augusztus 1-jén.¹²³ Ekkor a hartai népi szervek közös értekezletükön ismét csak arra kérték a felettes hatóságokat, hogy a kitelepítés alól mentesítsék a német anyanyelvűeket: *„A folyamatban lévő sváb kitelepítésekkel kapcsolatban jelenlévők sérelmezik, hogy az anyanyelvű svábok kitelepítési eljárása indult meg... Kéri a felettes hatóságot, hogy a kitelepítést a magyar nemzeti szempontból bűnös és néppellenes magatartást tanúsított svábokon kezdjék meg és fejezzék be. Addig is míg ezekből csak egy maradt a községben, a jelenlévő népi szervek vezetői tiltakoznak a kizárólag anyanyelvűek miatt való kitelepítés ellen.”*¹²⁴ Az aktákban ezúttal sincsenek arra utaló jelek, hogy a tiltakozás bármiféle eredménnyel járt volna.

Miután 1946 végén másodszor is (immár végleg) leállt a magyarországi németek kitelepítése Németország amerikai megszállás alatt lévő övezetébe, a hartai német lakosság abban reménykedett, hogy mégsem kell örökre elhagynia ősei földjét, mivel addig nem érte el a kitelepítési hullám a dunavecsei járást. 1947 elején azonban történt valami, ami ezeket az illúziókat szertefoszlatta. Tavasszal ugyanis aktuálissá vált a csehszlovák–magyar lakosságcsere-egyezmény realizálása. Ráadásul a kormány kezdeményezte, hogy a kitelepítést folytathassa, immár a szovjet megszállási övezetbe. A Szovjetunió, pontosabban a SZEB a magyar megkeresésre pozitívan reagált, s augusztus közepén ismét elindulhattak a németekkel

¹²⁰ Hettesheimer Fülöp református és Palotay Gyula evangélikus lelkész a főispánnak. Harta, 1946. január 9; Solt, Dunapataj előjáróságának nyilatkozata. Solt és Dunapataj, 1945. július 8; Érseki-harta telepeseinek nyilatkozata. Érseki-Harta, 1945. július 8. Uo.

¹²¹ Kivonat a Nemzeti Bizottság 1945. július 20-án a községháza tanácstermében tartott gyűlésén felvett jegyzőkönyvből. Harta, 1945. július 25. Uo.

¹²² Pongrácz Aladár főispán a belügyminiszternek. Budapest, 1946. január 16. Uo.

¹²³ Jegyzőkönyv a népi szervek közös értekezletéről. Harta, 1947. augusztus 1. BKMÖL, XXII. 337. 7. d. 711/1947.

¹²⁴ Uo.

megtöltött vagonok nyugat felé. Az újonnan beinduló kitelepítési hullámot pedig már Harta sem kerülhette el.

A kitelepítés nem egy lépésben történt, hanem lényegében másfél évig elhúzódott. Ez idő alatt a még otthon maradtak folyamatos létbizonytalanságban éltek. Egzisztenciájuktól jelentős részüket megfosztották, összeköltöztették őket ismerőseikkel, rokonaikkal, vagy adott esetben a házaikba betelepített magyarokkal, és várták, hogy mikor kerül rájuk a sor. Sokan elbujdostak, és titokban más falvakban vállaltak munkát, csak hogy ne kelljen felülniük a Németország felé induló szerelvények valamelyikére.

1947. január 7-én a hartai Nemzeti Bizottság évi első ülésén tárgyalta a várható kitelepítés kérdéséről. Másfél órás vitát folytattak a tagok, és végül azt a közös állásfoglalást fogalmazták meg, hogy szerintük „*elsősorban a nemzetellenes elemek, másodsorban a nem dolgozók kerüljenek kitelepítésre.*”¹²⁵ A kérdés szabályozása azonban természetesen nem a Nemzeti Bizottság hatáskörébe tartozott, így véleménye maximum tájékoztató jellegűnek számított. A Nemzeti Bizottság mozgásteret azonban ebben a kérdésben lényegében egyenlő volt a nullával, és legfeljebb egyes személyek sorsába tudott pozitív, vagy negatív előjellel beavatkozni, mivel a nagy folyamatokat a kormány szinten megfogalmazott döntések határozták meg.

Január végén megérkeztek a községbe a kalocsai mentesítő bizottság tagjai, akiknek a segítségével összeállították azokat a listákat, amelyek a tervezett kitelepítés alapjául szolgáltak. Február 10-én a község háza falára kiakasztották az elkészült íveket: „*Az elsősorban kitelepítendőek névjegyzékén, mely nagy A betűvel van jelezve, összesen: 1147 személy szerepel. Utána a német anyanyelvet, de magyar nemzetiséget vallottak szintén A, ill. A/1 jelzéssel: 1452 személy. A távollévők/hadifoglyok, Ukrajnába szállítottak, internáltak C. jegyzékén 1166 személy van, végül a még nyomozásra szoruló és E. jelzéssel ellátott listán 883 személy van feltüntetve.*”¹²⁶ A magukat német nemzetiségűnek vallók maximum 10%-a volt mentesíthető, a német anyanyelvűek esetében azonban akár nagyobb arányú kivételezésre is lehetőség nyílt.¹²⁷

A listák nyilvánossá tétele után 5 nap állt rendelkezésre a mentesítési kérelmek benyújtására.¹²⁸ Mintegy 700 személy élt ezzel a lehetőséggel. A Nemzeti Bizottsághoz eljuttatott kérelmekből 547 db maradt fenn. A bizottság túlnyomó többségüket (467 személy) igazolta. A források töredékessége miatt nem állapítható meg, hogy közülük végül is hány személynek sikerült elkerülnie a kitelepítést.

¹²⁵ Jegyzőkönyv a hartai Nemzeti Bizottság 1947. január 7-i üléséről. Harta, 1947. január 7. BKMÖL, XVII. 36. 13.d. 1/1947.

¹²⁶ Palotay Ordass püspöknek. Harta, 1947. február 21. EOL, BEEK, 453. d. 341.

¹²⁷ Uo.

¹²⁸ A kérvényre 6 forintos, a melléletekre 1 forintos bélyeget kellett ragasztani. BKMÖL, XXII. 337. Harta község dobolási könyve. 42/1947. Harta, 1947. február 8.

27. táblázat
A mentesítési kérelmekben felhozott fő érvek

Nem volt Volksbund-tag, vagy csak beírták	26
Magyar nemzetiségű	302
Magyar, vagy magyar érzelmű	179
Magyarnak neveli a gyerekeit	22
Nem értette 1941-ben a nemzetiségre vonatkozó kérdést	41
Magyar hadseregben szolgált	121
Demokratikus párt vagy szakszervezet tagja	35
Elítélte a Volksbundot	329
Konfrontálódott a Volksbunddal	278
Üldözték a Volksbund vezetői	82
Ellenállt az SS-sorozásnak	195
Tag volt, de nem aktív	6

A kétségbeesett emberek a vizsgálat során igyekeztek olyan érveket felhozni kérelmük jogosságának megalapozására, amelyekről úgy gondolták, hogy hatással lehetnek az ügyüket elbírálókra. Szinte minden érintett kihangsúlyozta vagy magyar nemzetiségét, vagy magyar érzelmét. Az érvek másik csoportja a Volksbunddal, illetőleg az SS-sorozással kapcsolatos szembenállás volt. Ahol a Nemzeti Bizottság egyértelműen állást tudott foglalni, ott a kérelemre ráírta, hogy az illető „Üldöztetést szenvedett”, vagy hogy „Volksbund-ellenes” volt, esetleg hogy „Szidalmazták” vagy „Bántalmazták”. A Nemzeti Bizottság a német nemzetiségűek közül 15 családot ajánlott mentesítésre.¹²⁹

Miután a Mentесítő Bizottság elhagyta a települést, a III. sz. Áttelepítési Oszlop március 29-én megérkezett Hartára 22 fővel. Feladatuk közé tartozott az elkobzandó ingatlanok leltárba vétele és a néhány hét múlva várható szlovákiai magyarok betelepítésének előkészítése is.¹³⁰ Az áttelepítésre kötelezettek névsorát közzétették a községházán, és a falu több pontjára is kihelyezték a kitelepítés és a hazai németiség összeköltöztetése tárgyában hozott rendeletet.¹³¹ Az áttelepítési miniszteri biztos elrendelte, hogy a község területét csak az ellenőrzött főútvonalakon lehet elhagyni, a rendőrség pedig hermetikusan lezárta a falut.¹³² A német nemzetiségű és anyanyelvű volksbundista és SS-katonát adó családokból mintegy 550 főt költöztettek össze Gara és Vaskút községekben.¹³³ Az akció incidensek

¹²⁹ Jegyzőkönyv a hartai Nemzeti Bizottság 1947. február 20-i üléséről. Harta, 1947. február 20. BKMÖL, XVII. 36. 13. d. 1/1947.

¹³⁰ Jelentés a hartai közállapotokról. A vezető jegyző a járási főjegyzőnek. Harta, 1947. március 18. BKMÖL, XXII. 337. 7. d. 665/1947.

¹³¹ BKMÖL, XXII. 337. Harta község dobolási könyve. 117/1947. Harta, 1947. április 10.

¹³² BKMÖL, XXII. 337. Harta község dobolási könyve. 118/1947. Harta, 1947. április 11.

¹³³ Az Előjáróság és a Nemzeti Bizottság levele a belügyminiszternek. Harta, 1948. március 20.

nélkül zajlott le.¹³⁴ Többen azonban, nem bírván elviselni a lelki terheket, április és augusztus között öngyilkosok lettek. A községházán évtizedek óta dolgozó adóügyi ellenőr pl. amikor megtudta, hogy anyanyelvesként kitelepítésre fog kerülni, és addig is elveszik a házat, hazatérve feleségével együtt felakasztotta magát. Ezek után a már beköltözésre váró új tulajdonos nem volt hajlandó átvenni az ingatlant.¹³⁵

A Garára és Vaskútra elköltöztetetteket nem telepítették ki azonnal, mivel a régióból az első vonat csupán augusztus 19-én indult el Németországba. A Hartán maradó, de kitelepítésre szánt – jelentős részben német anyanyelvű – személyek összeköltöztetése is elkezdődött, annál is inkább, mivel április 3. hetére várták az első nagyobb létszámú csehszlovákiai magyar kontingenst, akiknek házat és birtokokat kellett juttatni. A hatóságok keze azonban nem ért el minden kitelepítésre ítélt személyt, mivel többen közülük a korlátozó intézkedések és a fokozott rendőri jelenlét dacára megszöktek a községből, vagy ismerősöknél bújtak el, ily módon kivonva magukat – legalábbis egyelőre – a hivatalos intézkedés alól. Házuakat ennek ellenére természetesen elkobozták, és állataik eltartására zárgondnokot rendeltek ki.¹³⁶

A kitelepítés emberi drámáját jól mutatja az egyik adatközlő visszaemlékezése egy család kitelepítésének történetéről: „Reggel ki akarok lépni az utcaajtón. Hova megy? Hát mondom, hova mennék, kinézek! Nem szabad? Nem, maga nem megy sehová, amíg nem kap rá engedélyt! Hát mondom, mi történt? Kérdi, hogy van lovas kocsink? Mondom, van. Akkor tartsa készenlétben a kocsit, meg a lovat, mert szükség lesz rá! A szüleim még ágyban voltak, kértem édesapámat, hogy mi a helyzet? Hát, azt mondja, fiam, mégis meglesz a kitelepítés! (El kell mondjam, hogy az apám párttag volt.) Nekem erről nem mondott semmit... Az ember jött vissza a papírral. Kocsira! Hát, hova megyünk? – kérdeztem. Az mondja, Weierhübelre, L. Henrik! Mondom, ismerem én a Henrik bácsit, meg a Margit nénit is!... Felülök a kocsira... Ahogy befordulunk az utcáorba, Margit néni – korán reggel volt még – már söpörte az udvart, a Henrik bácsi meg az abrakos tarisznnyákat rakta rá a lovakra. Hát a Margit néni mondja, németül persze, hogy... hallottam, hogy hazajöttél a fogságból, és ennyi idő óta még nem találkoztunk! Hát mondom, valóban, nem találkoztunk. S mi jót hoztál? Hát, mondom, nem jót hoztam. És akkor rám néz, és azt mondja, hogy mondd meg ennek az embernek, hogy nem vagyunk bűnösök. Az meg azt mondja, hogy vagy beszélnek magyarul, vagy nem tudom mi lesz! Aztán mondja nekik, hogy gyerünk, gyorsan! Nem tudom, mennyi időt adott

BKMÖL, XXII. 337. 14. d. 1053/1948; Jelentés a hartai közállapotokról. A vezető jegyző a járási főjegyzőnek. Harta, 1947. április 19. BKMÖL, XXII. 337. 7. d. 665/1947.

¹³⁴ Uo.

¹³⁵ Interjú A. N.-nel. 2008. július 22. MTA KI.

¹³⁶ Kimutatás azokról a kitelepítés alá eső személyekről, akik lakhelyüket elhagyták és élő állataik eltartására zárgondnokot rendelt ki az előjáróság. Harta, 1947. április 6. BKMÖL, XXII. 337. 9. d. 1045/1947. Az ekkor elsőköltöttek létszámáról nincsenek adataink. A vonatkozó dokumentum mindössze 9 családról tesz említést.

nekik, talán 20 percet, és aztán egy húsz kg-os csomaggal be kell hogy menjenek. Közbe jön a bácsi is ki az istállóból, bemennek a szobába, visszajönnek... Akkor azt mondja a Margit néni: mondd már meg ennek az embernek, hogy a kenyérem a kemencében van, várjon még egy kicsit! Azt mondja a Henrik, bácsi: én leveszem az abrakos tarisznyát addig, és megítatom a lovakat! Erre a férfi: ide a tanyakulcsot, majd lesz, aki kiveszi a kenyeret, lesz, aki megítatja a lovakat!”¹³⁷

Bár a kitelepítendőek kiválasztásának elvileg megvoltak a rendeletek által meghatározott kritériumai, az emberi tényező szükségzerű bekapcsolása a döntésekbe teret nyújtott a visszaéléseknek is. Egy visszaemlékező szerint például, miután megnyugtatóan tisztázódott besorolása, áprilisban értesítették, hogy mégis kitelepítésre kerül a feleségével.¹³⁸ A lebonyolításért felelős rendőrtiszt azonban, aki véletlenül toppant be a kultúrházba, s aki a lezárt listát már véglegesnek tekintette, átvizsgálva a papírokat hazaküldte a frissiben berendelteket. Később derült csak ki, hogy azért került fel egyik pillanatról a másikra a kitelepítendőek listájára, mert egy telepes kinézte az üzletét, s ez volt a legegyszerűbb módja annak, hogy megszabaduljanak a tulajdonostól. De katasztrófával végződő emberi drámák is lejátszódtak a hatalom korrumpálásának árnyékában. Volt olyan asszony is, aki hogy elkerülje a kitelepítést, odaadta magát valakinek, aki a kitelepítési bizottságban dolgozott. A célt elérte, mivel sem őt, sem férjét nem vitték el, de mivel nem tudta elviselni a megaláztatást és a szégyent, később öngyilkosságot követett el.¹³⁹

A kitelepítés következő fázisára még ugyanezen év augusztusában sor került. A lakosság már július legvégén sejtette, hogy nincs biztonságban, mivel az anyanyelvi alapon „visszamaradt”, de egyébként kitelepítésre szánt lakosság listáját újból közszemlére tették, azzal a felhívással, hogy ismételten lehetőség van mentesítési kérelmek benyújtására.¹⁴⁰ Ez pedig rossz jel volt, hiszen az áprilisi kitelepítés is így kezdődött. Augusztus 13-án ráadásul ismét nagy létszámú rendőri alakulat jelent meg a községben, s ez már semmi kétséget nem hagyott afelől, hogy Hartán rövid időn belül újra kezdődik a községből való végleges eltávolításra szánt személyek összegyűjtése.¹⁴¹ Nem is kellett sokáig várniuk. Augusztus 15-én kidobolták, hogy az áttelepítésre kötelezettek listáját a községi hirdetőtáblán közszemlére tették, és az érintetteket 17-én szállítják el a faluból.¹⁴² A népi szervek ugyan tíz nappal korábban tiltakoztak az anyanyelvi alapon való kitelepítés jogossága ellen, de protestálásuk felső szinteken nem talált meghallgatásra.¹⁴³ Olyannyira nem,

¹³⁷ Interjú A. N.-nel. 2008. 07. 22. MTA KI, 4.

¹³⁸ H. Barta: i. m. 83–85.

¹³⁹ Uo. 54.

¹⁴⁰ BKMÖL, XXII. 337. Harta község dobolási könyve. Harta, 1947. július 28.

¹⁴¹ A hartai vezető jegyző a III. sz. Kitelepítési Oszlop Gazdasági Hivatalának. Harta, 1947. október 10. BKMÖL, XXII. 337. 11. d. 3709/1947.

¹⁴² BKMÖL, XXII. 337. Harta község dobolási könyve. Harta, 1947. augusztus 15.

¹⁴³ Jegyzőkönyv a népi szervek közös értekezletéről. Harta, 1947. augusztus 1. BKMÖL, XXII. 337. 7. d. 711/1947.

hogy ezúttal már a községi előjáróság német anyanyelvű tagjainak többsége is felkerült a listára.¹⁴⁴

Az előkészületek elhúzódása és az áprilisi kitelepítés kapcsán szerzett tapasztalatok azonban lehetőséget nyújtottak az érintettek számára, hogy anyagi veszteségeiket a körülményekhez képest minimalizálják, és megpróbálják kivonni magukat a kényszerintézkedések alól. Első lépésként nagyon sokan kitelepítésre nem kötelezett falubeliekneként helyezték el terményeiket, illetve még meglévő ingóságaikat, vagy pedig más településekre csempészték ki megbízhatónak tartott ismerőseikhez. Ezt követően pedig a listára felvettek túlnyomó többsége elszökött a faluból. Emiatt a tervezett létszámnak csak töredékét sikerült a rendőrségnek előállítania és elszállítania.¹⁴⁵ Voltak azonban olyanok is, akik nem hagyták el a falut, hanem bujdosnak, vagy egészségi állapotukat illetően igyekeztek megteveszteni a hatóságot. „*A fatert is elvitték volna, de ő éjszakánként a temető mellett, egy szárkúpban aludt, így nem tudták elvinni. Anyámmal meg az volt, hogy ha jöttek, akkor ott volt az ágy mellett a lavór, én fogtam a fejét és hányt. Már fordultak is ki, nem vitték el.*”¹⁴⁶

Az összegyűjtöttek és az április óta Vaskúton és Garán élő hartaiak közül azok számára, akik nem szöktek meg, ekkor vált valósággá a Németországba való kitelepítés. Augusztus 19-én ugyanis megindultak a térségből az első vonatok a szovjet megszállási övezetbe. Kecelről indult az első szerelvény, amelybe mintegy 1700 embert vagoníroztak be Hartáról, Császártöltésről, Hajósról és Nemesnádudvarról. A baloldali magyar sajtó tudósított az eseményről, és a legalantasabb emberi ösztönökre alapozva igyekezett a kitelepítés jogosságát, sőt szükségességét megmagyarázni olvasóinak. „*A vasútállomáson hosszú szerelvény vár indulásra készen: 1700 volksbundistát visz. A vagonok előtt nyüzsgés-forgás. Még most, az utolsó pillanatban is igyekeznek kihúzni magukat a kitelepítés alól. Meg is tehetnék, mert a belügyminisztérium különbizottsága ott van minden szerelvény mellett, és nemcsak a megokolásokat tanulmányozza át, hanem meghallgatja személyes védekezéseiket is. Mégsem kerül sor felmentésre, mert egyetlen indokot sem tudnak felhozni mentségükre. A legtöbben csak azt állítják, hogy „én jó magyar vagyok”. Az egyik meg éppenséggel így háborog: „csak magyar béreseim voltak...” Ezt elhisszük. Ezeknek a sváboknak tekintélyes része a magyar béres munkáján hízott gazdagra. Most is jól kihasználják a százkilós csomagot, amelynek kivitelére engedélyt kaptak. Óriás rakáson tornyosul az ágynemű és a ruha, kövér liszteszákókat cipelnek a kocsikba.*”¹⁴⁷

¹⁴⁴ Jegyzőkönyv a kitelepítés és más okok miatt megüresedett előjárói tisztségi állások betöltése tárgyában tartott pártvezetői értekezletről. Harta, 1947. november 12. BKMÖL, XXII. 337. 10. d. 2668/1947. Eredetileg 7 személy került fel német anyanyelve miatt a kitelepítendő listájára, végül azonban kettőt közülük (a kisgazdapárti bírót, Molnár Henriket és Énisz Pétert) mentesítettek, és ők továbbra is az Előjáróság tagjai maradtak.

¹⁴⁵ Jelentés a hartai közállapotokról. A vezető jegyző a járási főjegyzőjének. Harta, 1947. augusztus 22. BKMÖL, XXII. 337. 7. d. 665/1947.

¹⁴⁶ Interjú P. V.-vel és M. S.-sel. 2006. 11. 25. MTA KI, 8.

¹⁴⁷ „Sváb földből magyar föld.” *Szabad Nép*, 1947. augusztus 24. 7. Hasonló hangulatfestéssel

A kitelepítés elől elsőbbséget a rendőrség ettől kezdve folyamatosan kereste. Akiket elfogtak, azokat vagy azonnal internálták, vagy pedig a Ráday utcában összeköltöztették, és a BM Népgondozó Osztályának rendelkezése értelmében állandó ellenőrzés alatt fogva tartották. Ellátásuk fedezésére fejenként napi 2 forint értékű nyers élelmiszer árát állapították meg, amelyet a községi előjáróságnak kellett fedeznie. (Ez a gyakorlatban 20 dkg kenyeret és 50 dkg főzelékféléket jelentett.) A nyilvántartásba vett és hartai őrizetben tartott szököttek száma 1947. október 29-én 66 fő volt. Ez a szám egy hónap alatt folyamatosan 59–70 személy között ingadozott.¹⁴⁸ A ténylegesen szökésben lévők száma ennél persze nagyságrendekkel nagyobb volt: az év végén több mint 300 főt keresett a rendőrség azért, mert „önkéntesen kivonta magát” a kitelepítési rendelkezések alól.¹⁴⁹

A kitelepítés kérdésében valamilyen módon érintett német lakosok 1948 januárjára elkészített, pillanatfelvételnél tekinthető – valójában nem igazán megbízható – fentebb említett összesítése szerint az 1941-es népszámlálási évben regisztrált, német nemzetisége, anyanyelve vagy Volksbund tagsága miatt listára került lakosság helyzete nagy vonalakban a következőképpen alakult.¹⁵⁰ 471-en nem voltak már az élők sorában. (Ebbe természetesen beleértendő volt a természetes népességfogyás és a háborús veszteség is.) 117-en hadifogságban, illetve malenkij roboton voltak még, 258-an pedig internálótáborokban. A kitelepítettek kérdését meglehetősen kusza lehet csak rekonstruálni a személyi adatokból. 284 személyről biztosan tudni lehetett, hogy Németországba került. 47 fő neve mellett csupán a „kitelepített”, míg 137 mellett a „kitelepített, ismeretlen helyre költözött” megjegyzés szerepel. További 162 kitelepített személy mellett akkori tartózkodási helye is szerepel, összesen 10 település. A már más településen (összesen 32 helységben) élők – a regisztrálás alapján hivatalosan nem kitelepítettek, csak „elköltöztek” – száma a statisztika szerint 397 volt. A listán összesen 459 személy neve mellett szerepelt még az „áttelepülésre kötelezett”, 173 mellett az „áttelepülésre önállóan jelentkezett”, 1815 mellett pedig a kedvezményezett megjegyzés. A helyzetfelmérés megdöbbentő képet fest arról a rombolásról, ami a település életében négy év alatt végbement.

1948. január 21-én és 28-án éjjel a rendőrség razziát tartott a községben, és több mint 360 főt állított elő a kultúrházban.¹⁵¹ Az előírásnak megfelelően mindenki 20 kg élelmiszert és 80 kg egyéb poggyászt vihetett magával. (Házaikat, ingóságait azonnal elkezdtek leltározni.) A begyűjtötteket Budapestre szállították az internálótáborba, ahol többségük csaknem egy hónapot várt Németországba

számolt be az eseményről a Szabad Föld is. Bánk Tibor: Bácskából elindult az első sváb szerelvény. *Szabad Föld*, 1947. augusztus 24. 7.

¹⁴⁸ Az Államrendőrség III. tartalék zászlóaljának hartai részlege Harta község Elöljáróságának. Harta, dátum nélkül. BKMÖL, XXII. 337. 11. d. 3555/1947.

¹⁴⁹ MOL, XIX-B-I-at. 13. d. 319. Harta.

¹⁵⁰ Uo.

¹⁵¹ A hartai javadalmak leltározása. Kecskemét, 1948. február 14. BKMÖL, XXIV. 204. 50. d. 30.468/1948.

való elszállítására. Mivel azonban a szovjet zóna nem kívánt már 60 évesnél idősebbeket befogadni, 52 személyt visszaküldtek Hartára azzal a megjegyzéssel, hogy egy (hozzátartozó, vagy szomszéd által adott) eltartási nyilatkozat ellenében végleg mentesülnek a kitelepítés alól.¹⁵² Az internálásban lévő elszállításra várók nem mindegyikének akadtak fenn azonban családtagjai a rostán. A Belügyminisztérium ezért egy cinikus gesztussal február 28-án felszólította az érintetteket, hogy a családok egyben maradásának érdekében önként jelentkezzenek a központi internálótáborban Budapesten. A fennmaradt dokumentum tanúsága szerint voltak olyanok, akik a helyzetet tudomásul véve csatlakoztak kitelepítésre ítélt családtagjaikhoz.¹⁵³

1948. február 17-én hivatalosan értesült a hartai lakosság arról, hogy a kormány októberi rendelkezése szerint a magyar nemzetiségű, de német anyanyelvű lakosság mentesült a kitelepítés alól. A helyzet tisztázása érdekében ismét berendelték a községházára az érintett családfőket, hogy a Belügyminisztérium Népgondozó Osztálya által elrendelt összeíráson elkészítsék az aktuális listát. A családfőknek helyzetük megnyugtató rendezése érdekében a következő iratokat kellett magukkal vinni az előjáróságra: a családtagok okmányait, statisztikai hivatali értesítőket, igazolóbizottsági határozatokat, a vagyon után kivetett adók befizetését igazoló adóíveket. Azok, akik nem jelentek meg a községházán, és így módon kimaradtak az összeírásból, egy kalap alá kerültek azokkal, *„akik magukat a telepítési eljárás alól szökés útján kivonták”*.¹⁵⁴

A községben jelen lévő német lakosság létszáma márciusban is folyamatosan változott. Voltak olyanok, akik visszatértek a faluba, de sokan időközben el is hagyták a települést.¹⁵⁵ Április 5-ről 6-ra virradó éjjel a rendőrség ismételten razziát tartott a községben, s mindenkit összegyűjtött, akit elért azok közül, akik továbbra is az áttelepítésre kötelezettek listáján szerepeltek. Az akció során 23 személyt állítottak elő és vittek internálótáborba.¹⁵⁶ Egy-két forrás arra enged következtetni, hogy ismét sokan el tudtak menekülni a karhatalom elől. Azok közül, akiket internáltak, az időseket szabadon bocsátották. Ennek azonban előfeltétele volt, hogy valaki a településről gondozásra és teljes ellátásra magához vegye őket, mivel a vagyonelkobzás alól nem kaptak felmentést.

A kitelepítések Magyarországról 1948 nyarán lényegében lezárultak. A magyar kormány ugyan szerette volna az áttelepítést folytatni, de erre már a szovjet zóna

¹⁵² Vándor József miniszteri osztálytanácsos a hartai Előjáróságnak. Budapest, 1948. február 21. BKMÖL, XXIV. 204. 50. d. 30512/1948. Az érintettek vagyonjogi szempontból ugyanolyan elbírálás alá estek, mint az áttelepítettek.

¹⁵³ A Belügyminisztérium Népgondozó Osztálya Harta község előjáróságának. Budapest, 1948. február 28. BKMÖL, XXII. 337. 14. d. 787/1948.

¹⁵⁴ BKMÖL, XXII. 337. Harta község dobolási könyve. Harta, 1948. február 17.

¹⁵⁵ A vezető jegyző a Belügyminisztérium Népgondozó Osztályának. Harta, 1948. március 13. BKMÖL, XXII. 337. 13. d. 481/1948.

¹⁵⁶ A vezető jegyző a járási főjegyzőnek. Harta, 1945. április 23. BKMÖL, XXIII. 732. 2. d. 52–82/1950.

felvevőképességének korlátozottsága miatt nem volt lehetősége. Ennek ellenére a német lakosság továbbra is létbizonytalanságban élt még hónapokig. Július 3-án a hartai Elöljáróság még arról értesítette a lakosságot, hogy az áttelepülésre kötelezettek listája ismét kifüggesztésre került a községháza hirdetőtábláján, s hogy az érintettek a még esetleg birtokukban lévő ingatlanokat a jó gazda gondosságával kötelesek megművelni.¹⁵⁷ November 24-én lehetett először igazán érezni, hogy az állami szorítás engedni kezd: ekkor tájékoztatták a lakosságot arról, hogy kik azok a személyek, akiknek ingatlanait ugyan már leltározták, de a rendelkezések értelmében – némi korlátozással – megtarthatják azokat.¹⁵⁸ A végső szignál a kitelepítések lezárására az a hír volt, hogy 1948. december 31-én megszűnt a Hartán működő betelepítési csoport.¹⁵⁹ Ettől kezdve nyilvánvaló volt, hogy a két éve tartó folyamat elérkezett a végéhez. Hivatalosan azonban csak 1949-ben értesítették a lakosságot arról a kormányrendeletéről, mely szerint a kitelepítés lezárult, és a még érintettnek tekintett németek ettől kezdve lakóhely és munkavállalás szempontjából a magyar állampolgárokkal azonos elbírálás alá esnek. Az ezzel kapcsolatban végrehajtott összeíráson mintegy 300 fő jelent meg.¹⁶⁰

Bár a kitelepítés menete a fennmaradt dokumentumokból többé-kevésbé rekonstruálható, a kitelepített lakosság pontos számának meghatározása a források hiánya és töredékessége miatt ma már nem lehetséges. A hartai emlékezet egy a községi tanács irattárából származó 1966. augusztus 4-i – általam meg nem talált – beszámoló alapján 287 családot tart számon.¹⁶¹

A Németországba kitelepítettek nagy része természetesen nem tudott többé hazatelepedni. Ők szétszóródtak a világban. Többségük (Nyugat)Németországban és Ausztriában kezdett új életet. Nagyon sokan azonban továbbvándoroltak, és az USA-ban, Kanadában, Nagy-Britanniában vagy Ausztráliában telepedtek le. Az Európában maradtak egy része az 1960-as évek második felétől haza-hazalátogatott rokonaihoz. „*Anyai nagyapám testvére sírt, mikor hazajött 1967/68-ban, hogy miért nem lehet ő nyugdíjas itthon, holott tűzoltógyárban dolgozott, és komoly nyugdíjat kapott. Aki a kitelepítéskor tizenéves volt, az el tudott szakadni, de akit 120 holdjától, a tanyájától fosztották meg, az örökké csak erre tudott gondolni.*”¹⁶²

Az adatközlők egybehangzó véleménye szerint a Németországba szállítottak között is voltak jó néhányan, akiknek sikerült hazaszökniük. Ezeknek az embereknek egy része Hartán, más része pedig a környező településeken kezdett új életet. Arra is volt azonban példa, hogy az 1944-ben a német csapatokkal elmenekült Volksbund-tagok tértek vissza abban a reményben, hogy életüket ugyanabban

¹⁵⁷ BKMÖL, XXII. 337. Harta község dobolási könyve. Harta, 1948. július 3.

¹⁵⁸ BKMÖL, XXII. 337. Harta község dobolási könyve. Harta, 1948. október 16.

¹⁵⁹ BKMÖL, XXII. 337. Harta község dobolási könyve. Harta, 1948. november 24.

¹⁶⁰ A vezető jegyző a járási főjegyzőnek. Harta, 1949. október 31. BKMÖL, XXIII. 732. 2. d. 52–82/1950. A 4.274/1949 M.T. sz. rendeletet október 15-én hozták nyilvánosságra.

¹⁶¹ Nagy Béla: *20 éves a hartai „Lenin” TSZ. Adalékok Harta község és a hartai „Lenin” Mezőgazdasági Termelőszövetkezet történelméhez.* Budapest, 1969. 32.

¹⁶² Interjú J. G.-vel. 2007. 03. 04. MTA KI, 3.

a kerékvágásban folytathatják, mint a háború előtt. „A nagymama még 1944-ben önként elment a német csapatokkal... A fia SS volt. Mivel a nagypapa hajós volt, és tudta, hogy az a hajó, amin a nagypapa van, valahol arra fönt jár, csatlakozott az egyik szomszédhoz, aki lovas kocsival indult meg menekülni. Abban bízott, hogy összetalálkozik a nagypapával... Össze is találkoztak, aztán dolgoztak egy parasztgazdaságban, megszedték magukat, és két lóval, lovas kocsival jöttek haza... De a faluban akkor már állt a bál, és a házukba nem tudtak bemenni, mert idegen volt benne, ezért egy közeli rokonhoz mentek, ahol rögtön kiderült, hogy hogyan is áll a szénájuk. Nem telt bele egy fél óra, s már jöttek is, vitték őket... A nagypapát elvitték a gyűjtőbe Pestre, a nagymamát meg Kalocsára. A nagypapa kapott másfél évet, a nagymama nyolc hónapot. Amikor kiszabadultak, nem volt hova menniük, nem volt semmijük, csak a rokonok... Dunapatajon... volt egy parasztgazda, akinek volt két háza, de nem volt felesége, na annak az egyik házában laktak, cserében művelték a földjét. Jól éltek, összeszedték magukat, akkor már a hatvanas évek körül lehetett kapcsolatot tartani a külfölddel, ők is leveleztek a fiukkal.”¹⁶³

A legextrémebb történet talán egy az SS-be önként belépett fiatal hartai katonáé, aki visszaszökött Németországból Hartára. „A testvérem 1945 után hazajött német SS egyenruhában, csajkával a kezében... Mostohaanyám átküldött, hogy mondjam el nagyanyámnak, hogy megjött Péter. Mire visszajöttem, már el is vitték. Az unokatestvére (aki nemzetőr volt – E. F.) ugyanis hazament reggelizni, s meglátta a testvéremet. Nem evett, hanem szólt a bátyámnak, hogy Péter, neked be kell jönni ám, igazolni kell téged. Bevitték a rendőrségre. Aztán ez szokássá vált. Időről időre behívták, kikérdezték, néha megverték. Aztán a bátyám kiköltözött egy tanyára cselédnek egy özvegyasszonyhoz, akinek a férje szintén fogságban volt. Olyan helyen volt, ahonnan lehetett látni a falusi utat, s ha látták, hogy jönnek a rendőrök, akkor a bátyám elbújt, a gazdasszony meg azt mondta, hogy beküldte a faluba. A faluban meg azt mondták (le volt beszélve), hogy igen itt volt, de már visszament. Ezt eljátszották párszor, de aztán ráunt. Összefogott egy másik fiatalemberrel, és egy Pesten lakó rokon segítségével elmentek a határig. Lelépett. Vesztére beszerverték Bécsben az idegenlégióba, és Indokínában meghalt.”¹⁶⁴

Azok közül, akik a szomszéd településen húzták meg magukat a kitelepítés éveiben, később nagyon sokan visszatértek a faluba. Házaikat és földjeiket nem kapták vissza, csakúgy, mint a többi, végig Hartán maradt, eljárás alá vont német, így életük végéig a múlt árnyai kísértették őket. Az évekig tartó stigmatizált lét, az állammal szembeni teljes kiszolgáltatottság érzése, a családok egzisztenciális vesztesége olyan mély nyomot hagyott az érintettekben, hogy azt – főleg az idősebb generáció tagjai – életük végéig nem tudták feldolgozni. Idővel azonban ők is szükségképpen betagozódtak az új társadalmi és gazdasági rendbe, új egzisztenciát teremtettek maguknak, és megtanultak együtt élni a veszteségekkel.

Az ötvenes években – korlátozott mértékben – lehetővé vált, hogy a család-

¹⁶³ Interjú J. K.-val. MTA KI, 3.

¹⁶⁴ Uo. 3.

egyesítési program keretében az egymástól elszakított családok ismét egyesüljenek. Hartán is ismert néhány olyan személy, aki ekkor, élve a lehetőséggel, elhagyta Magyarországot, és kiköltözött Németországban élő közvetlen hozzátartozóihoz.¹⁶⁵ Sokan maradtak azonban, akiket örökre elválasztottak egymástól a határok, vagy azért, mert nem engedték ki őket Németországba, vagy pedig azért, mert ragaszkodtak szülőfalujukhoz, esetleg mert időközben már maguk is családot alapítottak Hartán.¹⁶⁶

Magyar nemzetiségű és anyanyelvű lakosság betelepítése Hartára

Harta etnikai összetételének radikális megváltozásához nemcsak a németek kitelepítése járult hozzá, hanem ezzel összefüggésben – és részben a folyamattal párhuzamosan – a korábban más illetőségű magyar nemzetiségű családok faluba történő betelepítése is. A földreform és a Németországba való áttelepítésre kiszemelt németek ingatlanainak elkobzása teremtette meg a településre irányuló migráció anyagi előfeltételét. A hartai földek és házak „újraelosztása”, a tulajdonviszonyok radikális átrendezése gyakorlatilag 1945 áprilisától 1948 októberéig zajlott kisebb-nagyobb megszakításokkal és intenzitással. Mivel a kitelepítés csak viszonylag későn indult meg, a betelepülők sokáig együtt éltek a faluban azokkal, akiknek a tragédiája, egzisztenciális bukása magában hordozhatta számukra a jobb életkörülmények esélyét (belső migránsok) vagy az újrakezdés lehetőségét (külső, kényszmigránsok).

A felosztásra kiszemelt, rendelkezésre álló földek szempontjából a tulajdon-szerzés tekintetében két időszakot különböztethetünk meg Hartán. 1945 nyár végéig elsősorban – de nem kizárólagosan – a földbirtokreform hatálya alá eső nagybirtokok szétosztása tartotta izgalomban a hartai és környékbeli nincstelen, vagy szegény lakosságot. Ebben az időintervallumban elsősorban a helyi igények kerültek kielégítésre. A Teleki-birtok felparcellázásából például főleg azok a családok részesültek, akik korábban a grófi család alkalmazásában álltak. Mivel ekkoriban a Földigénylő Bizottság tagjai között hartai németek is voltak, néhány kifejezetten szegény német családfő is kapott néhány kataszteri holdat a szétosztandó birtokokból. Egy 1947 végén kelt jelentés szerint Dunatétlen 250, Hartán pedig 130 család kapott földet a település közigazgatási határain belül lévő birtokokból.¹⁶⁷ (Ezenkívül az első Földigénylő Bizottság mintegy 3 ezer holdat átenged-

¹⁶⁵ „Az Arnold család is ki lett telepítve. A nagyobbik gyerek Pesten járt gimnáziumba, a fasori Evangélikus Gimnáziumba. Egy tanárnál lakott... Mivel a szülők ki lettek telepítve, anyám hordta fel az albérleti díjat... Az érettségi után vitte ki magával az anyja. Addig a rokonság tartotta fenn a fiút.” Interjú J. G.-vel. 2007. 03. 04. MTA KI, 5.

¹⁶⁶ Halasi: i. m. 24–25.

¹⁶⁷ A vezető jegyző a Dunavecsei Járás Szociális Titkárnak. Harta, dátum nélkül. BKMÖL, XXII. 337. 11. d. 3832/1947.

dett Fülöpszállásnak és Akasztónak, hogy az ottaniak földéhségét kielégítsék.)¹⁶⁸ Már a földosztás kezdetén is voltak azonban olyan érdeklődők, akik nem akartak a kincstári uradalomra telepedni, hanem kifejezetten azt kérték a helyi Földigénylő Bizottságtól, hogy a faluban juttassanak nekik házat, és a németek elkobzott vagy majd még ezután elkobzandó földjeiből kapjanak birtokot.¹⁶⁹ A legelső telepeshullámmal érkező, Délvidékről menekült családok kívánságát a bizottság maradéktalanul teljesítette is.¹⁷⁰

Miután a nagybirtokok felosztásra kerültek, már csupán a németek ingatlanainak terhére lehetett földhöz juttatni a Hartára frissen betelepülőket. Kezdetben erre a célra csak a német csapatokkal elmenekült Volksbund-tagok földjei és házai álltak rendelkezésre. Az igénybe vehető ingatlanok köre azonban a számonkérésrel párhuzamosan fokozatosan bővült. Először a népbírószági eljárásokon elítéltek ingatlanai szálltak át az államra, majd pedig az igazolási eljárásokon „fennakadt” Volksbund-vezetők és -tagok házai és földjei váltak szétoszthatóvá. Az utolsó hullámban pedig a magukat német nemzetiségűnek és/vagy anyanyelvűnek valló, nem mentesítettek kimozdítása vált lehetővé 1947 márciusától.

A Hartára betelepült magyar lakosság származási helyét, szociális hátterét és motivációit tekintve nem tekinthető homogénnek. 1945 áprilisától 1947 márciusáig, a belső telepítések időszakában a migránsok kibocsátó közegét tekintve két csoport különíthető el markánsan egymástól: a régió falvaiból érkező, illetve a Jugoszláviából menekült, ideiglenesen magukat más magyarországi településeken meghúzó földigénylők. Utóbbiak egy része olyan családokból állt, akik a világháború alatt költöztek a Vajdaságba, ahol a szerb lakosság ingatlanaiból házat és földet kaptak. A másik csoport tagjai a székely áttelepítési program keretében érkeztek Bukovinából a Délvidékre. Utóbbiak túlnyomó része nem maradt sokáig Hartán, mivel két hét tartózkodás után továbbköltözött a Dunántúlra, ahol a székelyek letelepítése 1945 májusában már javában zajlott.¹⁷¹ 1947 márciusában zárult le Hartán a belső telepítés.¹⁷² Ettől kezdve már csak a csehszlovák–magyar lakosságcsere értelmében Magyarországra áttelepített szlovákiai magyarok számára osztottak szét németektől elkobzott ingatlanokat.

A telepések szociális hátterében és Hartára költözésük motivációjában is alapvető különbségek fedezhetők fel. A belső telepítés időszakában érkezők többnyire

¹⁶⁸ Harta község Elöljárósága. Bizonyítvány. Harta, 1947. május 5. BKMÖL, XXII. 337. 8. d. 1456/1947.

¹⁶⁹ Jegyzőkönyv a Pestmegyei Földbirtokrendező Tanács Kecskeméti Tanácsának 1945. április 27-i üléséről. Kecskemét, 1945. április 27. BKMÖL, XVII. 501. 10. d. 373/1945.

¹⁷⁰ Jegyzőkönyv a Pestmegyei Földbirtokrendező Tanács Kecskeméti Tanácsának 1945. május 4-i üléséről. Kecskemét, 1945. május 4. BKMÖL, XVII. 501. 10. d. 528/1945.

¹⁷¹ Május 4-én érkezett 47 Bácskából kitelepített család Hartára. Május 12-én 20 székely család el is hagyta a települést. A hartai Földigénylő Bizottság a Pestmegyei Földbirtokrendező Tanácsnak. Harta, 1945. május 14. BKMÖL, XVII. 501. 10. d. 610/1945.

¹⁷² A Délpestvármegyei Földhivatal valamennyi község Elöljáróságának. Kecskemét, 1947. március 11. BKMÖL, XXII. 337. 8. d. 800/1947.

a nyomor elől menekültek a jómódúnak számító községbe. A megyei igénylők nincstelenek vagy szegény parasztok voltak, akiket a németek várható kitelepítése azzal a reménnyel kecsegtetett, hogy a történelmi lehetőséget kihasználva, földhöz és házhoz jutva önálló gazdaként dolgozva véget érnek számukra a nélkülözés évei, évtizedei. A Délvidékről menekültek sem voltak jobb helyzetben, mert a háború alatt szerzett ingatlanaikat és ingóságait nagy részét elvesztették. A Felvidékről érkezők azonban maguk is kitelepítettek voltak, akik nem saját elhatározásukból, anyagi haszonszerzés reményében kerültek Hartára. Otthoni szociális hátterük az előző csoportokkal szemben kifejezetten jónak volt mondható. Többnyire eredetileg jómódú családok kerültek Hartára, akiknek jó minőségű földjeik és megalapozott egzisztenciájuk volt odahaza. Az új helyzetben sokan közülük rosszabb körülmények közé kerültek, mint amilyenben otthon éltek.¹⁷³ A többi településhez képest annyi előnyük mindenképpen volt, hogy nem nincstelenként érkeztek Hartára, mivel ingóságait és állataikat magukkal hozhatták Csehszlovákiából. Az új helyzethez való viszonyulásukat jól adja vissza egy a *Szabad Szóban* megjelent, valójában eredetileg propagandacélokat szolgáló, mégis a betelepülők lelkiállapotát, vívódásait jól megragadó cikk néhány sora: „*Hartán szép, világos, egészséges nagy ház előtt állunk. Befordul udvarára a teherautó... leugrik az új gazda. Körülnéz, bemegy, végigjárja a szobákat, megkocogtatja a falat, pillanatra leül a kemence padkájára. Homlokára tolja kalapját: »Onnan mi, innen tik.« Kimegy, tompa, színtelen hangon szólal: »Sofőr úr, kezdjük.«*”¹⁷⁴ A felvidéki telepések még évekig reménykedtek abban, hogy a politikai helyzet változásával visszatérhetnek szülőföldjükre.¹⁷⁵ A többi telepés csoporttól a felvidékiek abban is különböztek, hogy a hartai németekhez hasonlóan ők is a nagypolitika áldozatai voltak, s csapásként élték meg azt – ha az új egzisztencia megteremtéséért folytatott harcban határozottan léptek is fel –, hogy egy számukra ismeretlen Duna melléki faluban kellett letelepedniük.¹⁷⁶

A betelepítés méreteivel több korabeli dokumentum is foglalkozik. Természetesen mindegyik a pillanatnyi állapotot rögzíti, s némelyik közülük nem is tekinthető teljesen megbízhatónak. Az adatok összesítését már abban az időben is jelentősen megnehezítette, hogy a telepések közül jó néhányan idővel elhagyták a nekik juttatott ingatlanokat, és más településekre költöztek tovább. Emellett a telepítéseket időről időre felülvizsgálták, és ha valaki ellen erkölcsi vagy szakmai aggályok merültek fel, akkor az illetőt kimozdították a neki juttatott ingatlanból.

Az 1946. július 2-i állapot szerint addig az időpontig 78 család kapott ingatlant Hartán. Közülük 59 Délvidékről, 5 Erdélyből, 2 Felvidékről, 6 Kecskemét környéké-

¹⁷³ Tóth: *Telepítések...* i. m. 169.

¹⁷⁴ Ilosvay Ferenc: Az első nap az új otthonban. Pillanatfelvétel a szlovákiai magyarokról. *Szabad Szó*, 1947. április 17. 5.

¹⁷⁵ „Ők is be voltak csapva, mert a hartaiak évekig nevelték őket, hogy nem pakoltak le a kocsiról, ládából öltöztek, mert vissza akartak menni.” Interjú J. G.-vel. 2007. 03. 04. MTA KI. 3.

¹⁷⁶ A csehszlovák–magyar lakosságcsereéről lásd Vadkery Katalin: *A kitelepítéstől a reszlovakizációig. Trilógia a csehszlovákiai magyarság 1945–1948 közötti történetéről*. Pozsony, 2001. 205–307.

ról, 5 Csengődről, 1 pedig Orgoványról érkezett a településre. Rajtuk kívül további 38 családot már rátelepítettek az ingatlanokra, de még hivatalosan nem helyezték be őket, ők tehát csak művelésre kaptak földet. 9 Mándokról érkezett család pedig ekkor már hónapok óta élt a faluban úgy, hogy nem kaptak még sem házat, sem földet. A telepes családfők összlétszáma ekkor tehát – jó kilenc hónappal a németek kitelepítésének megkezdése előtt – 125 fő volt.¹⁷⁷

A felvidéki magyar lakosság betelepítése 1947. április 17-én vette kezdetét. Ekkor néhány nap leforgása alatt 99 család érkezett Hartára, 428 fővel.¹⁷⁸ Ettől kezdve kisebb-nagyobb csoportokban 1948 októberéig érkeztek még a településre Csehszlovákia déli részéből. A településre irányított családok nagy része Diószegről, Nagyfödemesről és Nagymácsédról indult a Duna bal partján fekvő faluba. Jöttek azonban más falvakból is, így Gútorról, Csölösztőről, Tejfaluból, Garamlökről, Ágonyírról.¹⁷⁹

1947. december 30-án a földbirtokreform végrehajtásának megkezdése és az adott időpont között már összesen 1200 fő telepedett le a községben.¹⁸⁰ Az 5400 főt számláló településen ez annyit jelentett, hogy nagyjából minden ötödik lakos újonnan betelepült személy volt. Ez a szám a következő időszakban tovább nőtt. Egy 1948. március 14-én elkészített és a Délpestmegyei Földhivatalnak eljuttatott névjegyzék szerint Szlovákiából összesen 141 család érkezett Hartára. A korábbi időszakban a faluba költöző Délvidékről érkező családfők száma 69, a megyéből betelepülteké pedig 52 volt.¹⁸¹ A folyamat lezárulása előtt néhány hónappal tehát 262 új ingatlant szerzett család tartózkodott Hartán.

A betelepülők végső számáról nem állnak rendelkezésre dokumentumok. Annyi bizonyos, hogy 1948. október 23-ig 24 új család érkezett még a Felvidékről, és további 36 jövetelére számított az előljáróság.¹⁸² Az mindenképpen bizonyosnak tekinthető, hogy összesen több személyt telepítettek be Hartára, mint amennyit kitelepítettek a faluból. Az 1949-es népszámlálási adatfelvétel ugyanis csaknem ugyanannyi hartai lakost rögzített, mint az 1941-es: erre az időpontra mindössze 88 fővel csökkent a településre bejelentett lakosok összlétszáma. Csak-hogy időközben 1947 áprilisától a volt Teleki-birtok Dunatétlen néven önálló közigazgatási egységgé vált 875 lakossal.¹⁸³ A Hartán így fellépő különbség nagy

¹⁷⁷ A Délpestvármegyei Földhivatal az Országos Földbirtokrendező Tanácsnak és az Országos Földhivatalnak. Kecskemét, 1946. július 2. BKMÖL, XVII. 501. 22. d. 4869/2/1946.

¹⁷⁸ Az Elöljáróság a járási főjegyzőnek. Harta, 1947. április 26. BKMÖL, XXII. 337. 8. d. 1357/1947.

¹⁷⁹ A Betelepítő Csoport vezetője a Magyar Áttelepítési Kormánybiztosság Sajtóosztályának. Harta, 1948. március 2. BKMÖL, XXIV. 204. 50. d. 5. t. 30614/1948. Vö. László Péter: A lakosságcsere felvidéki és magyarországi települései. In: Szarka László (szerk.): *A szlovákiai magyarok kényszerkitelepítéseinek emlékezete 1945–1948*. Komárom, 2003. 230–245.

¹⁸⁰ Községi kérdőív. Harta, 1947. december 30. BKMÖL, XXII. 337. 12. d. 4666/1947.

¹⁸¹ Macho György telepítési biztos a Délpestvármegyei Földhivatalnak. Harta, 1948. március 14. BKMÖL, XXIV. 204. 51. d. 30.822/1948.

¹⁸² A vezető jegyző a járási főjegyzőnek. Harta, 1948. október 23. BKMÖL, XXIII. 732. 2. d. 52–82/1950.

¹⁸³ *Magyarország Történeti Statisztikai Helynévtára*. 8. kötet. i. m. 61.

részét mindenképpen a betelepítettek pótolták, még akkor is, ha tudjuk, hogy néhány hartai németnek sikerült magát bujkálással kivonnia az áttelepítés alól, és a kitelepítések lezárulta után a faluban maradhatott, s ennek megfelelően a népszámláláskor regisztrálták is.

A nagybirtokok felosztását célzó földbirtokreform hatálya alá Hartán 13147 kataszteri hold esett. Ebből 5765 holdat Akasztónak, 1920-at pedig Fülöpszállásnak engedtek át. 1945. április közepére már kiosztottak a helyi földigénylők között 2200 holdat, s további 1200 holdra is megvoltak a jelentkezők.¹⁸⁴ A szétosztható földmennyiség azonban az év őszére gazdára talált, s innentől kezdve már csak a német lakosok elkobzandó birtokait lehetett felhasználni. 1947 májusára a Volksbund-tagok és a kitelepített/kitelepítendő német lakosok után igénybe vehető ingatlanok területe 2442 kataszteri holdra nőtt, amelyből 2300-at szét is osztottak a telepesek között.¹⁸⁵ Ekkor azonban még sem a ki-, sem a betelepítések nem zártak le. Minden bizonnyal több száz hold került még ezután is kiosztásra, amit lehetővé tett, hogy 1948. január végén mintegy 350 németet szállítottak el ismét a faluból.¹⁸⁶

Az egyéni juttatás alapértéke Hartán egy 1947. májusi összesítés szerint 6 kat. h. volt.¹⁸⁷ Ez a birtoknagyság azonban nem volt kőbe vésve, és szigorúan csak átlagnak tekinthető. A juttatott föld nagysága több tényezőtől is függött. A korrupciót nem számítva, az éppen rendelkezésre álló, szétosztható terület nagysága mellett a föld minősége, az eltartandó gyerekek száma határozta meg alapvetően, hogy valaki mekkora földet kapott. Ezenkívül természetesen az is csökkentette a juttatandó terület nagyságát, ha valaki szakmája mellett kívánt csupán földet művelni, vagy pedig más községben is volt még ingatlana. A dél-szlovákiai betelepülőknek juttatott ingatlan nagysága átlagosan 10–15 kat. h. között mozgott. A fenti kritériumok természetesen ez esetben is befolyásolták a földterület nagyságát: a legkisebb juttatott földbirtok 2, a legnagyobb 26 kat. h. nagyságú volt.¹⁸⁸

A telepeseknek – a korábbi német tulajdonosok erkölcsi kérdésekkel szembe-sítő jelenléte mellett – több gyakorlati problémával kellett szembesülniük. Sokuk

¹⁸⁴ A hartai Elöljáróság a főszolgabírónak. Harta, 1945. április 15. BKMÖL, XXII. 337. 1. d. 234/1945.

¹⁸⁵ Délpestvármegyei Földhivatal. Megyei telepítési összesítés. Kimutatás. Kecskemét, 1947. május 31. BKMÖL, XXIV. 204. 18. d. 6335/1947.

¹⁸⁶ Palotay számításai szerint 1947-ben a német anyanyelvű evangélikusok ki- és összetelepítése után az általuk birtokolt 4500 kat. h. szántóból csupán 700 maradt a hívek kezén. Palotay Gyula: A hartai ág. hitv. ev. Egyházközség félévszázados története 1901–1950. EOL, BEEK, 1130/1950. 9. Az adat feltehetően egy adott, pillanatnyi helyzetet rögzít. A kitelepítési eljárások lezárulta után ugyanis 141 személy visszakapta az általa birtokolt, 10 holdat meg nem haladó földbirtokot. A Bács-Kiskun Megyei Tanács Mezőgazdasági Osztály Földbirtokrendezési Csoportjának határozata. Kecskemét, 1950. augusztus 10. BKMÖL, XXIII. 732. 3. d. 81–206/1951.

¹⁸⁷ Délpestvármegyei Földhivatal. Megyei telepítési összesítés. Kimutatás. Kecskemét, 1947. május 31. BKMÖL, XXIV. 204. 18. d. 6335/1947.

¹⁸⁸ Macho György telepítési biztos a Délpestvármegyei Földhivatalnak. Harta, 1948. március 14. BKMÖL, XXIV. 204. 51. d. 30.822/1948.

számára gondot okozott, hogy nem válhattak gyorsan a számukra kijelölt ingatlan tulajdonosaivá, és egy ideig csak művelésre kapták meg a földet. Ráadásul a kusza bérleti viszonyok miatt az is többször előfordult, hogy a kiutalt területet feles részben már művelte valaki.¹⁸⁹ A házjuttatás kérdése is sok esetben elhúzódott. Nem is beszélve arról, hogy elő-előfordult, hogy nagycsaládosok viszonylag kisméretű ingatlant kaptak, míg a kisebb, de korábban érkező családok számára nagy házakat utaltak ki. Az ilyen jellegű feszültségeket házcserekkel igyekeztek megoldani. A termelési körülmények sem voltak ideálisak. Nem figyelmen kívül hagyva, hogy többségük számára a helyi adottságok ismeretlenek voltak, s ez már eleve korlátozta a munka hatékonyságát, ebben az időben folyamatosan kevés volt a vetőmag és a talaj-előkészítéshez szükséges igásállat is. Ráadásul takarmányból sem állt elegendő mennyiség rendelkezésre. A hartai telepfelügyelőnek, Ember Jánosnak és a község jegyzőjének is ezért többször kellett interveniálnia, hogy a Dél-Szlovákiából áttelepítettek állatainak biztosítsák az élelmet.¹⁹⁰ Az sem hagyható természetesen figyelmen kívül, hogy sokan – a korábban nincstelen vagy csupán egy-két holdon gazdálkodó telepesek közül – eleve nem rendelkeztek azzal a generációról generációra átörökölt tudással és tapasztalattal, amely a birtokok hatékony műveléséhez elengedhetetlenül szükséges volt.

A fenti problémák mellett egyes telepesek termeléshez való hozzáállása is sok kívánnivalót hagyott maga után. A korabeli dokumentumokban gyakran visszaköszön az a megjegyzés, hogy a juttatottak egy része nem műveli meg földjét, sőt akadnak köztük olyanok is, akik a vetőmagot borra cserélik el. Az is előfordult, hogy a nehezen beszerzett trágyát ahelyett, hogy talajjavításra használták volna fel, eladták a szomszédos Izsák gazdáinak. Török János, a megye kommunista országgyűlési képviselője a fennálló problémák miatt az MKP Dunavecsei Járási Titkárságához fordult, kérve, hogy vizsgálják ki a hartai állapotokat. *„Nagy megdöbbenéssel értesültem arról, hogy a Harta községben lakó telepesek túlnyomó részben a földjeiket nem művelték meg, és így óriási földterületek maradtak bevetetlenül... Amíg a sváb házakban visszahagyott élelmiszerkészletből tartott, addig ettek-ittak, de nem dolgoztak és semmi hajlandóságot nem mutattak arra, hogy beilleszkedjenek a termelésbe és megbecsüljék a demokrácia ajándékát: a földet, amit kaptak.”*¹⁹¹ Török sommás megállapításai természetesen nem fedték teljesen a valóságot. Kétségtelen, hogy voltak olyan telepesek – és a visszaemlékezések szerint nem is kis számban –, akikre a helyzetértékelés pontos volt. Ezek egy részét ki is mozdították az ingatlanokból. A telepesek jelentős részét – mindenekelőtt a Felvidékről érkező családfőket – azonban sokkal inkább a fent említett termelési problémák akadályozták az eredményes földművelésben.

¹⁸⁹ A felvidéki telepesek levele a Miniszterelnöknek. Harta, 1947. július 29. BKMÖL, XXII. 337. 10. d. 2636/1947.

¹⁹⁰ A vezető jegyző a főispánnak. Harta, 1947. július 6. BKMÖL, XXII. 337. 9. d. 2313/1945.

¹⁹¹ Török János országgyűlési képviselő levele az MKP Járási Titkárságának. Harta, 1948. január 14. BKMÖL, XXXV. 4. 12. őe. 172.

A tulajdonviszonyok átrendezése kapcsán fellépő problémák természetesen lecsapódtak a telepések egymáshoz való viszonyában, sőt a különböző háttérű telepess csoportok kapcsolatában is. Az elégedetlenség legfőbb forrása természetesen a házak, az ingóságok, az állatállomány és a földtulajdon juttatásának kérdése volt. Már a betelepítés első fázisában jelentkeztek ezek az ellentétek, s nemritkán panaszlevelek megírásához is vezettek. T. D.-né például 1945. november 2-án felpanaszolta, hogy a Vajdaságból érkezők összetartanak, és mások rovására egymást részesítik előnyben, miközben az ő már folyamatban lévő juttatását leállították. Felhívta egy csomó elkövetett szabálytalanságra is a figyelmet, többek között arra, hogy a jugoszláviai csoport vezetői már másodszor vagy harmadszor cserélnek házat megérkezésük óta.¹⁹²

A konfliktusok csak tovább mélyültek, miután megérkeztek Hartára a felvidéki telepések, akik sérelmesnek tartották, hogy a legtöbb család az otthon hagyott földeknek csupán a töredékét kapta meg, s felülvizsgálatot kértek a házak elosztásának ügyében is. *„A korábbi telepítésű délvidékiek és nincstelen beltelepesek a legjobb sváb ingatlanokat már igénybe vették. Szükségesnek tartanánk, hogy ha a lakóházakban való elhelyezés kérdését a kormánybiztosságnak egy külön szerve bírálná el és ennek során biztosítanák részünkre azt a lehetőséget, hogy mi, akik vagyont hagytunk Szlovákiában, elsősorban lennénk igényeinknek megfelelő módon kielégítve.”*¹⁹³ Érdekeik hatékonyabb képviselésének érdekében, megkísérelték elmozdítani az egyébként Jugoszláviából, de nem a telepésekkel érkezett telepfelügyelőt is, és egy velük érkezett honfitársukat akarták a helyére ültetni. *„Megjelentek egyöntetűen előadják, hogy Ember János telepfelügyelő nemcsak őket, de általában a felvidéki telepéseket nem hallgatja meg, jogos kéréseiket nem is tudja előadni, mert Ember János gorombán utasítja őket vissza. Tudomásuk van arról, hogy Ember János telepfelügyelő mielőtt a felvidékiek a községbe érkeztek volna, belföldi telepéseknek juttatott nagyobb I. osztályú épületeket, és ezért állt elő az a helyzet, hogy a felvidékiek elhelyezése nem sikerült. Ember János leváltását a felvidékiek közösen kéri az egyik közös megbeszélésen hozott egyhangú határozat alapján.”*¹⁹⁴ A kezdeményezés azonban nem járt sikerrel, mert a Délpestvármegyei Földhivatal a telepfelügyelő munkájával meg volt elégedve.

A Felvidékről érkezők sem képezték azonban homogén egységet, s azért, hogy az egyes településekről jövők lehetőleg ne kerüljenek hátrányos helyzetbe az ingatlanok szétosztásakor, a kérdésért felelős Telepítési Bizottságban egy-egy diószegi, nagyfödémesi, nagymácsédi, gútori, csölösztői, tejfalui, garamlői és ágónyíri gazda is helyet kapott.¹⁹⁵

A helyzet 1948-ban sem javult. Selényi Károly jegyző a hartai telepések attitűdjét

¹⁹² T. D.-né panasza. Harta, 1945. november 2. BKMÖL, XXII. 337. 2. d. 2859/1945.

¹⁹³ A felvidéki telepések levele a Miniszterelnöknek. Harta, 1947. július 29. BKMÖL, XXII. 337. 10. d. 2636/1947.

¹⁹⁴ Jegyzőkönyv. Harta, 1947. augusztus 18. BKMÖL, XXII. 337. 10. d. 2903/1947.

¹⁹⁵ A Betelepítő Csoport vezetője a Magyar Áttelepítési Kormánybiztosság Sajtóosztályának. Harta, 1948. március 2. BKMÖL, XXIV. 204. 50. d. 5. t. 30614/1948.

a következőképpen foglalta össze májusban. „Községem társadalmát érintő fontosabb probléma az, hogy a község telepés község, melynek lakossága az ország különböző helyeiről, a Délvidékről és a Felvidékről került ide. Ezeknek egybeolvasása igen nehezen megy, csoportok alakultak ki, mely csoportok egymás elől elzárkózva igyekeznek kizárólag a maguk érdekeit szolgálni és érdekköreiket kibővíteni. Az egyéni önzés vezet nagyon sok, a demokrácia által kiemelt egyént, akik sajnos a közérdekről sokszor megfeledkeznek.”¹⁹⁶

Nemcsak a telepések közötti viszony volt azonban feszült, hanem – érthetően – az őslakos németek és az újonnan betelepítettek kapcsolata is. A jogfosztott, ingatlanaikat elvesztett gazdák és a kívülről érkező, mások ingatlanaiba behelyezett még éveken át ferde szemmel néztek egymásra. A visszaemlékezők szerint azonban a telepés csoportok megítélése nem volt teljesen egységes a németek körében. Amíg a felvidékiek Hartára kerülését – a kétségkívül még sokáig meglévő ellenérzések dacára is – külső kényszernek látták, s ezért főleg nagyobb idő távlatából könnyebben elfogadták, addig a környékbeli falvakból vagy a megye más településeiről érkezőket többnyire megvetették és lenézték, mert azok önként jelentkezve, tudatosan akartak más tulajdonából részesülni, s részesültek is.¹⁹⁷ A „délvidékieknek” is hasonló volt a megítélése, hiszen egy részük 1943-ig szintén környékbeli településeken élt. A Bukovinából Vajdaságba telepítetteket egyszerűen csak „csángónak” nevezték egymás közt, s ezt nem leíró kategóriaként, hanem jelzőként, pejoratív felhanggal használták.¹⁹⁸

Az első években a falu őslakosai és a betelepültek közösségei lényegében egymás mellett éltek. Olyannyira, hogy az első „vegyes házasság” idején, még 1948-ban, hatalmas felháborodás tört ki a faluban.¹⁹⁹ Természetesen voltak példák emberi gesztusokra a jogfosztott németek és a betelepültek között is. Többször előfordult, hogy a szlovákiai magyarok segítettek német családoknak a jogfosztottságból következő nyomorúságos helyzetük enyhítésében, mint ahogy az is, hogy a német szomszédok „befogadták” az új szomszédokat, és pl. a vetésnél segítettek nekik, ha nem volt vetőgéjük.²⁰⁰ Ez azonban inkább a történet személyes, emberi aspektusához tartozik. Az alaphelyzetet meghatározó, nagypolitika által generált és az érintett közösségeket többségükben befolyásoló ellenérzések azonban rendkívül lassan, csak évtizedek alatt oldódtak fel.

¹⁹⁶ A vezető jegyző a járás főjegyzőjének. Harta, 1948. május 3. BKMÖL, XXIII. 732. 2. d. 52–82/1950.

¹⁹⁷ Interjú M. S.-sel és P. V.-vel. 2006. 11. 25. 3. MTA KI. 3.

¹⁹⁸ Interjú J. G.-vel. 2007. 03. 04. 3. MTA KI.

¹⁹⁹ H. Barta: i. m. 41.

²⁰⁰ Uo. 156–157; Interjú A. N.-nel. 2008. július 22. MTA KI. 5.

HARTA A SZOCIALISTA MAGYARORSZÁGON

A magyarországi nemzetiségi politika (1949–1989)

A kitelepítésre kijelölt, de Magyarországon maradt németek 1949-től ismét szabadon választhatták meg lakóhelyüket és munkahelyüket, 1950-től pedig minden Magyarországon tartózkodó, de addig diszkriminatív intézkedések hatálya alá eső német visszakapta magyar állampolgárságát. Az 1953-as választójogi törvénnyel a német nemzetiségű állampolgárok visszanyerték aktív és passzív választójogukat is.¹

1954-ben pártutasításra megalakult a magyarországi németek hivatalos lapja, a *Freies Leben* (1957-től *Neue Zeitung*), majd 1955-ben a Magyarországi Német Dolgozók Kulturális Szövetsége, Friedrich Wild főtitkár vezetésével.² Ezzel lényegében befejeződött a német nemzetiség politikai emancipációja, mivel ettől kezdve a románokhoz, délszlávokhoz és szlovákokhoz hasonlóan már ők is rendelkeztek egy „érdekképviselői szervvel”. Ez a felülről létrehozott és a nyolcvanas évek végéig folyamatosan a Hazafias Népfront (HNF), végső soron pedig a párt kontrollja alatt álló Szövetség nem rendelkezett sem tagszervezetekkel, sem pedig tagsággal, ami a kultúr csoportok kivételével eleve lehetetlenné tett mindenféle alulról jövő önszerveződést. A szövetségek elsőrendű feladata – a nemzetiségi kultúrára koncentráló, elsősorban koordinációs tevékenység mellett – a mindenkori párt- és kormánypolitika népszerűsítése volt a kisebbségi lakosság körében. Emellett véleményezhették a nemzetiségekkel kapcsolatos rendeleteket és törvénytervezeteket is – más kérdés, hogy állásfoglalásaikat mennyire vették figyelembe.

¹ A magyarországi németekről, illetve a nemzetiségpolitikai változásokról 1949–1989 között lásd Aschauer: i. m.; Fehér István: *Az utolsó percben: Magyarország nemzetiségei. 1945–1993*. Budapest, 1993; Fehér István: *A soknemzetiségű Baranya a 20. században*. Pécs, 1996; Föglein Gizella: *Nemzetiség vagy kisebbség?* Budapest, 2000; Kővágó László: *Nemzetiségek a mai Magyarországon*. Budapest, 1981; Tilkovszky Loránt: *Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században*. Debrecen, 1998. 124–185; Gerhard Seewann: A magyarországi németek fejlődése, a nyelv és tradíciók megőrzésének lehetősége. In: Seewann: *Ungarndeutsche...* i. m. 129–135; Seewann: *Das Ungarndeutschtum...* i. m.; Tóth Ágnes (szerk.): *Pártállam és nemzetiségek 1950–1973*. Kecskemét, 2003.

² A Szövetség neve az idők során többször változott.

Az ötvenes évek elejére az is világossá vált, hogy a párt a nemzetiségi oktatást *alapvetően* a nyelvoktató iskolák keretében képzei el, s a nemzetiségek tényleges mozgásterét a zenekarok és táncscsoportok működésére kívánja korlátozni. A hatvanas évek elejéig működtek ugyan korlátozott számban nemzetiségi tannyelvű iskolák, ekkor azonban ezeket átalakították kétnyelvű oktatási intézményekké.

Az 1956-os forradalom után (pontosabban 1958 után) az MSZMP irányító testületének „közönye” a nemzetiségi kérdések iránt valamelyest oldódott. Bár Magyarországon továbbra sem tartották a kérdést kiemelkedő fontosságúnak, több határozatban is szorgalmazták a politikai és társadalmi szervezetekben való részvétel arányának növelését, és az oktatási kérdésekben is – legalábbis a deklarációk szintjén – valamivel nagyobb rugalmasságot tanúsítottak, mint korábban. Erre az időszakra tehető a nemzetiségi nyelvű középületek, utca- és helységnévtáblák kihelyezésének első szorgalmazása is.

Kétségtől születtek 1956–68 között olyan rendelkezések is, amelyek igyekeztek korrigálni az előző évek negatív folyamatait, a pártnak a nemzetiségi kérdéshez való hozzáállását továbbra is az úgynevezett „automatizmus-konceptió” határozta meg. Eszerint a szocialista társadalmi rend építésének előrehaladásával, más társadalmi kihívásokhoz hasonlóan, a nemzetiségi problémák is idővel maguktól megoldódnak majd.³ Ez pedig kimondva-kimondatlanul egyet jelentett a nemzetiségek körében amúgy is erősödő asszimilációs tendenciák elfogadásával.

1968-ban az MSZMP egy „szigorúan bizalmas” jelzésű határozatában lemondott az asszimilációt siettető, de legalábbis természetesnek tartó politikájáról.⁴ A nemzetiségek szerepét a párt a rendszer stabilizálásában és 1973-tól a jelentős részben a határon túli magyarok helyzete által inspirált ún. hídszerepben látta, s ennek megfelelően a nyelvismeretet és a nemzetiségi kultúrát kezdték hivatalosan is megőrzendő, illetőleg fejlesztendő értéknek tekinteni.⁵ Ettől kezdve a rendkívül lassan „liberalizálódó” hivatalos nemzetiségpolitika már valamivel nagyobb – bár továbbra is erősen korlátozott – mozgásteret kínált mind országos, mind megyei, mind pedig helyi szinten a nemzetiségeknek. 1969 után a Német Szövetség kongresszusi küldötteit már az érintett településeken választották (természetesen a HNF jelöltjeiből). 1978 után pedig több megyei tanács mellett nemzetiségi bizottság vagy albizottság alakult. A települések szintjén természetesen a párt nemzetiségi politikájának hivatalos irányvonala határozta meg a közigazgatási és pártvezetők mozgásterét. Az ő támogató vagy távolságtartó hozzáállásuk alapvetően meghatározta, hogy a közösség, illetve a helyi értelmiség mennyire lett fogékony a hivatalos nemzetiségpolitika által kínált – minimális – játéktér kihasználására.

³ Fehér: *Az utolsó...* i. m. 139.

⁴ Az MSZMP PB 1958-as és 1968-as nemzetiségpolitikai határozatairól lásd Föglein Gizella: *Nemzetiségi politika a Kádár korszakban. Az MSZMP PB 1958. és 1968. évi nemzetiségpolitikai határozatai.* In: Föglein: i. m. 79–85. Seewann: *Ungarndeutsche...* i. m. 132.

⁵ Föglein Gizella: *A magyarországi nemzeti kisebbségek helyzetének jogi szabályozása.* In: Föglein: i. m. 111.

A kultúrcsoportok száma ebben az időszakban jelentősen megnőtt és a nemzetiségi fesztiválok szervezését is komolyan támogatták már a megyék. Kialakult a nemzetiségi báziskönyvtár-hálózat 7 német báziskönyvtárral, és megalapították Tatán a német nemzetiségi bázismúzeumot is. A Magyar Televízió és a Magyar Rádió pécsi nemzetiségi stúdiója rendszeresen sugárzott nemzetiségi adásokat – igaz, azokon a csatornákon, ahol nem lehetett erre az időre még elérni a teljes országos lefedettséget. A kétnyelvű táblák kihelyezése is egyre inkább lendületet kapott.

28. táblázat

A német nemzetiségi közművelődés adatai 1982-ben⁶

Nemzetiségi klub	14
Énekkar	39
Zenekar	37
Táncgyűttes	51
Színjátszó csoport	8

Az alap- és középfokú oktatás akut problémái azonban továbbra is fennmaradtak: az iskolák túlnyomó többsége nyelvoktató intézmény volt, kevés szakképzett pedagógus került be a rendszerbe, és a tankönyvek módszertana is elavultnak számított. A felsőoktatásban azonban komoly előrelépés történt, amikor lehetővé vált, hogy a tanulók egy része az NDK-ban töltsön egy szemesztert nyelvgyakorlás céljából.

29. táblázat

Német nemzetiségi oktatási intézmények az 1981/82-es tanévben⁷

Nemzetiségi óvodák	102
Nyelvoktató általános iskolák	172
Kétnyelvű általános iskolák	2
Kétnyelvű gimnáziumok	3

1981-től kezdve a Szövetség vezetői már ellátogathattak az NSZK-ba, s egyre több táncscsoportot is meghívtak nyugat-németországi turnékra. Ez a folyamat a nyolcvanas évek második felében, Grósz Károly 1987-es bonni látogatása után jelentősen felgyorsult, a magyar kormány és az NSZK kapcsolatainak további elmélyülésével. 1983-ban a Szövetség kongresszusán pedig Aczél György végre nyilvánosan is hibásnak nevezte a negyvenes években a németiséggel szemben a kollektív bünyösség jegyében foganasított intézkedéseket.

A kisebbségek mozgásterét amúgy is rendkívül szűken meghatározó párt által beindított gazdasági és társadalmi modernizációs folyamatok – valamint a korábbi

⁶ Tilkovszky Loránt: *Nemzetiség...* i. m. 169.

⁷ Uo.

évek migrációs hullámai – eredményeként a tradicionális falusi társadalmak felbomlottak, illetve átalakultak, és a gazdasági keretek, valamint az életforma radikális átalakulásával az egykor homogén német közösségek a rendszerváltás idejére már hatalmas asszimilációs veszteségeket voltak kénytelenek elkönyvelni.

Az „automatizmus” elvének időszaka Hartán

1949–1956

Az MDP hatalomátvétele után a nemzetiségi problematika hosszú időre eltűnt a hartai közélet *hivatalosan* tematizált kérdései közül. A témát lényegében tabusították, hasonlóan az összes magyarországi nemzetiségi településhez. Ezzel természetesen a korábbi évek eseményei miatt kialakult falun belüli feszültségek egyáltalán nem oldódtak fel, de már csak lefojtva élhettek tovább, mivel az államhatalom nem tűrt el semmiféle, a hivatalos irányvonallal nem egyező, a „nyugalom megzavarására” alkalmas megnyilatkozást. Ebben a történelmi periódusban a köz- és magánélet minden aspektusa alárendelődött a párt társadalmi és gazdasági programjainak, országos és helyi szinten egyaránt. Ilyen körülmények között pedig már az is nagy eredménynek számított, hogy az ötvenes évek legelején beindulhatott a faluban egy néptánccsoport, és hogy az 1952/53-as tanévtől kezdve lehetővé vált a német nyelv idegen nyelvként való tanítása a helyi német származású családok gyermekei számára.

A helyi hatalom szerkezete az előző mozgalmas évekhez képest leegyszerűsödött. 1949-től már minden hatalom a párt és mellette korlátozottan a közigazgatás párt által támogatott, egyben ellenőrzött vezetőinek kezében koncentrálódott. A községi tanács a tanácsrendszerre való áttérésnek megfelelően 1950. október 26-án alakult meg Hartán. A vb-tagok személyére a Hazafias Népfront tett javaslatot. Az elnök hartai őslakos, az MKP-, majd MDP-tag Kővári (Kachschtädter) Péter lett, a tagok közül azonban ekkor még kisebbségben voltak a német származásúak (Himpelmann Henrik, Nánai András – ő járási tanács tag is lett, ahol a kereskedelmi és ipari állandó bizottságot vezette).⁸ A helyi pártalapszervezet és közigazgatás működése természetesen szigorúan alárendelődött az országos akaratot a helyi viszonyokra lefordító megyei és járási szervek elvárásainak. A termelőszövetkezeti és tszcs-vezetők helyi politikára is kiterjedő befolyása ebben az időszakban még nem volt olyan meghatározó, mint az 1959-es téjeszesítési hullám után, a hatvanas, hetvenes években.

A hartai pártvezetésben és a helyi tanácsban tehát kezdettől fogva voltak német származásúak is, ők azonban természetesen már nem a két világháború között a falu életét irányító jómódú családokból kerültek ki. Azokat ugyanis vagy

⁸ Jegyzőkönyv a Községi Tanács 1950. október 26-i megalakulásáról. Harta, 1950. október 26. BKMÖL, XXIII. 732/a. 1. d; Nánai András: Életutam (részletek). In: H. Barta: i. m. 102.

kitelepítették, vagy marginalizálták, háttérbe szorították. (Az is előfordult persze, hogy az iparosítás által kínált lehetőséget kihasználva a családfők, vagy gyermekeik elhagyták a települést, és kezdetben Budapesten, majd később a közelben épülő Sztálinvárosban kezdtek új életet.) A párttagok között a magyar származásúak és betelepültek aránya még sokáig felülreprezentáltnak számított. A hivatalos pártrendezvények látogatottsága a németek részéről kifejezetten alacsonynak volt mondható. A helyi politikai elit kiválasztásának fontos jellemzője volt, ami végül is az egész szocialista időszakon végigvonult, hogy a párt és a tanács első embere sohasem volt egyszerre hartai őslakos, német származású személy.

Az előző évek diszkriminatív politikája kapcsán volt még a község német származású lakosságának életében néhány olyan elvarratlan szál, amelyet a kitelepítések lezárulása után a helyi hatalomnak rendeznie kellett. Az 1949. október 15-i 4.274/1949. M.T. sz. kormányrendelet a lakóhely és munkahely megválasztása tekintetében az eredetileg áttelepülésre kötelezett, de Magyarországon maradt németek számára a magyar állampolgárokkal azonos jogot garantált. Hartán az ezzel kapcsolatban összeállított listára kb. 300 főt vettek fel.⁹ Az emancipáció következő lépése 1950. március 25-én jött el, amikor a 84/1950. M.T. sz. rendelet visszaadta minden, korábban korlátozó rendelkezések hatálya alá eső német személy számára a magyar állampolgárságot, és kimondta, hogy az érintettek ettől kezdve minden tekintetben a Magyar Népköztársaság többi állampolgárával egyenlő jogú polgároknak tekintendők.¹⁰ A megyei tanács mezőgazdasági osztályának földbirtokrendező csoportja pedig a fenti rendelet értelmében, a 25.000/1948. I. M. és a 15.020/1949. F. M. sz. rendeletek alapján 141 tulajdonos részére visszahagyta az általuk birtokban tartott, 10 holdat meg nem haladó ingatlanokat.¹¹

Az ötvenes évek első felében több olyan személy is visszatért Hartára, aki korábban évekre eltűnt a településről. Voltak közöttük olyanok, akiket annak idején más falvakba telepítettek ki, de voltak olyanok is, akik a kitelepítések lezárulásáig illegálisan tartózkodtak a szomszéd falvakban, kivonva magukat ezzel az otthon maradtakat sújtó rendelkezések alól. 1950 után megtorlás nélkül visszatérhettek a községbe, s bár mindenüket elvesztették, ismét hartai lakosok lehettek. A hazatérők egy kisebb csoportja azonban sokkal messzebből jött: a hadifogságból vagy a malenkij robotból még 1951/52-ben is érkeztek haza férfiak.¹²

Rendezni kellett a még 1944-ben a Belügyminisztériumnak benyújtott és több család esetében függőben tartott névváltoztatási kérelmek ügyét is. A kitelepítéssel már közvetlenül nem fenyegetettek között voltak ugyan jó néhányan, akik még 1947-ben magyar vezetéknévvel vettek fel, a többiek számára azonban csak 1950-ben jött el az a pillanat, hogy eldöntsék: fenn kívánják-e tartani 6 évvel korábbi szándé-

⁹ *Magyar Közlöny*, V. 213. sz. A vezető jegyző a járási főjegyzőnek. Harta, 1949. október 31. BKMÖL, XXIII. 732. 2. d. 52–82/1950.

¹⁰ *Magyar Közlöny*, VI. 52. sz.

¹¹ A Bács-Kiskun Megyei Tanács Mezőgazdasági Osztály Földbirtokrendezési Csoportjának határozata. Kecskemét, 1950. augusztus 10. BKMÖL, XXIII. 732. 3. d. 81–206/1951.

¹² Halasi: i. m. 223.

kukat. Jellemzőnek tekinthető, hogy bár voltak, akik éltek a lehetőséggel, a többség visszavonta kérelmét.¹³ Ebben a döntésben benne volt az is, hogy annak idején elsősorban a megtorlásoktól való félelem készítette a kérelmezőket erre a lépésre, de minden bizonnyal az is szerepet játszott, hogy az elmúlt évek szenvedései, megpróbáltatásai után egyszerűen nem voltak már hajlandók ősi családnevük eldobására.

Bár hivatalosan a kitelepítés kérdése a hartai pártszervezet, és a tanács ülésein nem került napirendre, az értekezleteken egy-egy lózung erejéig azért szóba került a közelmúlt. Így például az 1949. október 3-i elnökségi ülésen egy tag az NDK megalakulása kapcsán megjegyezte, hogy *„hiba lenne a visszaszököttöket ismét Németországba küldeni, mert ott derék munkásokként fogadnák őket, holott ezek a legnagyobb fasiszták.”*¹⁴ A párt az élet minden aspektusát a szocializmus és kapitalizmus dichotómiájának fényében szemlélte. Igazodva a felsőbb állásfoglalásokhoz hangsúlyt helyezett arra, hogy ez a téma a hartai közéletben lehetőleg ne artikulálódjék: a hivatalos állásfoglalás szerint ugyanis a szocialista Magyarországon nem léteztek megoldhatatlan vagy kezelhetetlen nemzetiségi problémák. Ráadásul a helyi új elitnek valóban komoly kihívással kellett szembenéznie Hartán. Arra kellett törekednie, hogy az elmúlt évek különböző élményanyagai által befolyásolt közösségek közötti válaszfalak minél előbb leomoljanak. Az ideológiai előfeltevések is ezt követelték tőlük, de a gazdasági élet „szocialista”, a többség által egyáltalán nem rokonszenvesnek tartott újrászervezése is ezt diktálta számukra.

Az őslakosok és a betelepülők elkülönülése a közösségi élet két területén még évekig kitapinthatóan fennmaradt. Az evangélikus gyülekezet továbbra is a német származásúak közössége maradt, mivel az újonnan érkezettek vagy katolikusok, vagy reformátusok voltak. Az immár magyar nyelvű istentiszteletek látogatottsága a Rákosi-korszakban is jelentős maradt, és az evangélikus lelkész informális befolyása híveire az alapvetően megváltozott viszonyok között is megmaradt, spirituális vezető szerepe hívei számára megkérdőjelezhetetlen volt. Ráadásul csak az istentiszteletek, esküvők, keresztelők és temetések kínáltak lehetőséget arra, hogy az emberek közösségben emlékezzenek meg kitelepített hozzátartozóikról.¹⁵ Ha a külföldön élők közül valaki meghalt, akkor Hartán érte ugyanúgy harangoztak, mintha szülőföldjén érte volna a halál.¹⁶

¹³ A vezető jegyző a járási főjegyzőnek. Harta, 1949. október 31. BKMÖL, XXIII. 732. 1. d. 515–14/1950.

¹⁴ Jegyzőkönyv az MDP hartai elnökségének üléséről. Harta, 1949. október 3. BKMÖL, XXXV. 4. 40. f. 3. őe. 21.

¹⁵ Jó példa erre egy a lelkész által elmondott esketési beszéd részlete 1950. december 4-én. *„Szeretett Völegény Testvérem: egy könnyek közt írt drága levél beszél arról, amit a 3 éve távollazakadt jó szülők, a 10 hete betegeskedő édesanya és velük élő testvéred szíve szeretetével üzen!... Te magad is onnan jöttél haza, Wittmanshofból, jó szüleid kérésére, hogy fogságból hazatért egyedülálló bátyádnak egy lélekkel és egy érzéssel állj az oldala mellett a testvéri szeretet minden melegével!”* Idézi Halasi: i. m. 225.

¹⁶ Interjú J. G.-vel. 2007. március 04. MTA KI, 3.

Az elkülönülés másik területe a gazdasági életben volt megfigyelhető. A földműves-szövetkezet még 1946. március 10-én alakult meg Hartán 30 fő részvételével. Egy kivétellel mindannyian telepesek voltak, akiket a Volksbund-tagok elkobzott házaiban helyeztek el, viszont még nem rendelkeztek saját földdel. Egy darabig nem léphettek be a szövetkezetbe azok a hartaiak, akik nem részesültek földjuttatásban, később viszont már sokáig nem is akartak taggá válni az őslakosok, mert néhány év múlva új szövetkezeti formákban kezdték meg a termelést.¹⁷ A földműves-szövetkezet 1949-ig párhuzamosan működött az 1100 taggal rendelkező Hangya Szövetkezettel. Ekkor központi rendelkezésre összehívták utolsó közgyűlését, és a néhány megjelent üzletrész-tulajdonossal kiemelték a két szövetkezet egyesülését – lényegében a Hangya felszámolását.¹⁸

1949. november 19-én alakult meg a Lenin Mezőgazdasági Termelőszövetkezet, amelyre vegyes tagság volt jellemző. Túlnyomó többségükben magyar származásúak (főleg délvidékiek és néhány felvidéki) voltak, de szegényebb hartai németek is csatlakoztak az új, zömével gyengébb földekkel rendelkező szövetkezethez.¹⁹ Az ötvenes évek elején pedig egyre-másra alakultak a termelőszövetkezeti csoportok is, szám szerint 13. Kétségtől volt ezek között vegyes tagságúak is, a belépést azonban többségében alapvetően a különböző származású közösségekhez való tartozás határozta meg.²⁰ Így voltak tiszta német tszcs-k és voltak olyanok is, amelyek főleg felvidékiekből, vagy délvidékiekből álltak. Ezek a szövetkezetek viszonylag kis művelési területtel rendelkező egységek voltak, ahol a tagok a legfontosabb talaj-előkészítő munkákat együtt végezték a közös táblákon, és a vetésforgót is egyeztették, ezen túl azonban önállóan dolgozhattak. „A német parasztok a téesszében benne voltak, mert azt még bevette a gyomruk, hogy a saját kocsi-jukkal, lovukkal mehetek dolgozni.”²¹ Ezeknek a szövetkezeteknek nem mindegyike bizonyult életképesnek, néhány közülük rövid idő elteltével fel is oszlott.

A mezőgazdaság átszervezésének propagálása kapcsán az egyetlen magyarországi német nyelvű lap, a *Freies Leben* munkatársa is eljutott Hartára. Egy hosszú cikkben ismertette az egyik németekből álló tszcs eredményeit. Beszámolt a község német lakosainak származásáról, legendás szorgalmáról, gondosan elkerülte azonban a kitelepítés kérdését. A cikk valódi szándéka az volt, hogy a jó terméseredmények bemutatásával és a biztosítás reklámozásával követendő példát állítson a német nemzetiségű olvasók elé.²²

A hartai földtulajdonviszonyok radikális megváltoztatását egy 1951-ben kelt összesítés foglalja össze. A gazdaságok nagyságának vizsgálatok a legszembetűnőbb változás az 1935-ös évhez képest 1951-ben az volt, hogy a 25 kat. h. feletti

¹⁷ Bercsényi: i. m. 140, 145.

¹⁸ Paládi-Kovács Attila: Azok az ötvenes évek falun. *Ethnographia*, 2007. 2–3. sz. 220.

¹⁹ Nagy: i. m. 32.

²⁰ Hatvani Dániel: *Negyedszázad után a hartai Erdei Ferenc TSZ*. Kecskemét, 1983. 15; R. T.: Mein Dorf. *Neue Zeitung*, 1959. 19. sz. 2.

²¹ Interjú P. G.-vel, 2006. január 5. MTA KI, 7.

²² F.: *Leistungen einer deutschsprachiger LPG*. *Freies Leben*, 1954. 6. sz. 5.

gazdaságok végleg eltűntek. Az 5 kat. h. alatti gazdaságok száma csökkent, míg az 5–10 és a 10–20 kat. h. közöttiek száma jelentősen nőtt. A statisztika az agrár-proletárok számát ugyanekkor 133-ra tette.²³ A táblázatból nem rekonstruálhatók a német származású hartai őslakosok birtokviszonyai. A gazdaságok nagyságában történt átrendeződést vizsgálva megállapítható, hogy a megoszlás – a földreform törekvéseinek megfelelően – a kiegyenlítődés felé mutatott, és a korábban Hartára is jellemző óriási különbségek jelentősen csökkentek. Ugyanakkor azonban a birtokok több mint fele továbbra is 5 kat. h. alatt maradt, ami az önálló művelés esetén nem lett volna gazdaságosnak tekinthető. Innen tehát (a kétségtől megkérdőjelezhető politikai nyomásgyakorlás mellett) egyenes út vezetett a különböző szövetkezeti formák bevezetéséig.

30. táblázat
A gazdaságok száma és nagysága Hartán 1951-ben²⁴

<i>Gazdaságok nagysága</i>	<i>Gazdaságok száma</i>	<i>Gazdaságok összterülete</i>
–1 kat. h.	106	56
1–3	298	513
3–5	195	661
5–8	200	1 134
8–10	95	767
10–15	188	2071
15–20	80	1 227
20–25	11	207
Összesen	1 173	6 636

A korszakra jellemző beszolgáltatási kényszertől a falu legtöbb gazdája szenvedett, származástól függetlenül. A kötelező beadás, az állami felvásárlás, az irracionálisan magas adók és büntetések a hartai parasztságot is a kétségbeesés szélére sodorták. A „kulákság elleni harcnak” sem voltak valójában etnikai aspektusai. Nemcsak német származásúak kerültek fel ugyanis a listára, kitéve ezzel őket a fokozott zaklatásnak, az erőn felüli beszolgáltatás kényszerének, hanem a Felvidékről és Délvidékről érkezők is. Rabai József felvidéki gazda pl. 13 kat. holdon, míg a Délvidékről áttelepült Fricska József 9 fős családjával 14 holdon gazdálkodott.²⁵

A negyvenes évek második felében az addig természetesnek vett nyelvhasználati szabályok is gyökeresen megváltoztak Hartán. A két világháború között a faluban – eltekintve a községházától – még többnyire németül beszéltek. A migrációs

²³ A pillanatfelvétel 38 iparosról, 16 kereskedőről, 64 ipari munkásról 260 gyári munkásról, 160 közalkalmazottról és 23 egyéb személyről emlékezik meg. Harta község Tanácsa VB a Dunavecsei Járási Tanács VB elnökének. Harta, 1951. december 23. BKMÖL, XXIII. 732. 2. d. 52–120/1951.

²⁴ Uo.

²⁵ Hatvani: i. m. 13.

folyamatok eredményeként Hartára érkezett telepések azonban csak magyarul beszéltek, ezért a velük való érintkezés során az otthon egyébként még németül beszélők is kénytelenek voltak a magyart használni. Ugyanez volt a helyzet a munkahelyen, a templomokban és a nyilvános rendezvényeken is. A negyvenes évek végén ráadásul beindult a német és a betelepült családok keveredése is.²⁶ Az ilyen családokban a nagyobb összejöveteleken már szükségszerűen magyarul beszéltek. A vegyes házasságokban pedig a házastársak érintkezési nyelve – a közös nevező alapján – a magyar lett.

Az iskolában viszont az 1952/53-as tanévtől kezdve lehetőség nyílt arra, hogy a német származású gyerekek németórára járjanak. A nyelvoktatás Rétfalvi Teofil feladata lett, aki vagy az utolsó órában, vagy pedig délután foglalkozott a gyerekekkel. Bár ez a beíratott tanulóktól komoly áldozatvállalást követelt, csak kevesen voltak, akik elsöktek az órákról. Rétfalvi csak németül volt hajlandó beszélni tanítványaiával.²⁷ *„Németet a Rétfalvi bácsitól tanultunk, délután, órák után, egy kis teremben. Ő már akkor elkezdte gyűjteni a hartai német tárgyakat is. Irodalmi németet tanított nekünk. Évzárókor az öregúr német estet csinált velünk, két német dal, meg szavalatok. Óriási munkabírása volt.”*²⁸ A németórák bevezetése mindenképpen komoly fegyverténynek számított, több okból is. Egyrészt azért, mert itt az otthon még nyelvjárást beszélők megismerkedhettek az irodalmi némettel és őseik kultúrájával, másrészt azért, mert a településen feltartóztathatatlanul folytatódott a magyar nyelv térfoglalása, ami a gyerekek esetében sok családnál már azzal a reális veszéllyel fenyegetett, hogy a legfiatalabb generáció – többek között – a magyar nemzetiségű gyerekekkel való intenzív napi érintkezés hatására idővel teljesen elveszíti majd ősei nyelvét.

A kitelepítés lezárulása után az Oktatásügyi Minisztérium elérkezettnek látta az időt arra, hogy a német kisebbség kulturális hagyományainak megőrzése érdekében lépéseket tegyen, ezért megbízására Friedrich Wild, a gyulai Balcescu Gimnázium igazgatója, a Német Szövetség későbbi titkára elkezdte szervezni az első német kultúrcsoportokat az országban. Hartán is éltek a lehetőséggel, és Kővári Péter tanácselnök, valamint Nánai András tanácsstag politikai támogatása mellett 1950/51 telén megalakult az első tánccsoport a településen.²⁹ Első fellépéseiket a falu szomszédságában lévő településeken tartották 1951-ben: Dunapatajon, Solton, Dunavecsén és Kiskőrösön. Fellépéseiken a helyi tűzoltózenekar kísérte őket. Repertoárjukon egyaránt voltak hartai, magyar és délszláv táncok is. Kezdetben mostoha körülmények között működött az együttes, bár a próbákra megkapták a tanácstermet, az utazáshoz pedig a Lenin Tsz egy nyitott teherautót bocsátott rendelkezésükre. A ruhákat is maguk varrták. *„Ebben az időben még nem a hartai*

²⁶ Az első vegyes házasság még 1948-ban kötöttet. Ez akkor óriási felháborodást váltott még ki. 1963-ban a 41 házasságkötésből már 18 vegyes házasság volt. H. Barta: i. m. 41.

²⁷ Maria Faidt: Besuch in Harta. *Neue Zeitung*, 1972. 22. sz. 6.

²⁸ Interjú J. G.-vel. 2007. 03. 07. MTA KI, 4.

²⁹ Therese Öhl: Jede Möglichkeiten genutzt. In: *Deutscher Kalender*, 1990. 222.

*népviseletet használtuk, mindenki még eldugva tartotta azt, mivel még sokáig élénken élt bennünk a kitelepítés emléke.*³⁰ Az otthon szekrények mélyére rejtett ruhák csak a hatvanas években kerültek ismét elő.

A másik kezdeményezés Rétfalvi Teofil tanártól indult, szintén az ötvenes évek legelején. Rétfalvi egy ötödikeseknek tartott órán úgy határozott, hogy a gyerekek segítségével megmenti a nemzetiségi kultúra még családoknál nagy számban fellelhető tárgyi emlékeit. Ötletét a szülői értekezleteken megvitatta a szülőkkel, akik támogatták a tanár elképzelését. Helytörténeti szakkört alakított, és a gyerekek elkezdtek behordani az iskolába azokat a tárgyakat, amelyek jó részét a hétköznapiakban már nem is használták Hartán. 1953-ban került fel az első vitrin az egyik osztály hátsó falára. Ez volt a magja a másfél évtizeddel később megnyíló hartai helytörténeti gyűjteménynek. A gyűjtésbe a gyerekeken keresztül az idősebb generációk is bekapcsolódtak, és így egyre több vitrin került fel az osztály falára. A gyűjtemény azonban rövidesen kinőtte az osztály kereteit, ezért később ideiglenes megoldásként a zsidóházban nyert elhelyezést.³¹

1956 Hartán is felkavarta az indulatokat. Október 26-án tüntetést szerveztek Deák Zoltán vezetésével, ledöntötték a szovjet emlékművet, és a középületekről is eltávolították a kommunista jelképeket.³² A forradalomnak mindenekelőtt rendszerkritikus aspektusa volt, és a lakosság alapvetően a tsz és a tszcs-k feloszlását kívánta elérni. Mivel azonban a tulajdonviszonyok erőszakos átrendezése a ki- és betelepítések idején még élénken élt a tulajdonukból kimozdított gazdák emlékezetében, kétségtelenül felvetődött néhányuk fejében az eredeti tulajdonviszonyok helyreállításának gondolata is. Ennek pedig szükségképpen voltak etnikai vonatkozásai. A kultúrházban összegyűlt tömeget azonban Palotay Gyula lecsendesítette, és bár néhány megjelent csizmaszárában ott voltak a kések, a gyűlésen résztvevők erőszak kitörése nélkül hagyták el a termet.³³

Az október 29-én megalakult 30 fős Nemzeti Bizottságban német és magyar származású személyek is voltak.³⁴ A bizottság elnökévé Keresztes Pétert választották.³⁵ Az NB állítólag mindössze egyszer ülésezett, amikor is Gál Gábornét, a vb elnökhelyettesét eltávolították posztjáról.³⁶ Az MSZMP 1959. október 9-i taggyűlésén a forradalom (akkori szóhasználattal élve ellenforradalom) következményeit a következőképpen határozták meg: a helyi pártalapszervezet teljesen

³⁰ Uo.

³¹ Rétfalvi Teofil: A hartai német gyűjtemény. *Élet és Tudomány*, 1974. 52. sz. 2470–2475.

³² Tóth Ágnes (szerk.): 1956. *Bács-Kiskun megyei kronológiája és személyi adattára*. Kecskemét 2001. 2. kötet. 463.

³³ Halasi: i. m. 227.

³⁴ Tóth: 1956... i. m. 464–465.

³⁵ „A Tanácsházával szemben volt a Keresztes bácsi, egy rém aranyos ember. Mit tudott az a Kisgazda Párttól? Én gyerekként csodálkoztam, hogy aranyos Keresztes bácsi, mit akar a nép élni? Őt választották meg a Nemzeti Bizottmány élére. De igazán senki nem állt volna az egész élére, mert a nép meghunyászkodott.” Interjú J. G.-vel. 2007. 03. 07. MTA KI, 6.

³⁶ Tóth: 1956... i. m. 464.

szétesett, és tagjait megfélemlítették. Az NB kiszorította a község vezetőségéből a kommunistákat és a tsz-, illetőleg tszcs-tagokat. Az alapszervezet a helyi események alakítóinak felsorolása kapcsán volt csendőrök, jegyzőt, kulákokat, volksbundistákat és SS-sorozottakat említett meg.³⁷ A tszcs-k közül állítólag egyedül a Hunyadi bomlott fel ebben a két hétben, míg az Új Élet felosztotta a közös állatállományt a tagok között.³⁸ Az NB tagjai közül néhányan, mindenekelőtt Gottschall János élelmiszert is szállított Budapestre. A lakosság nagyobbik része azonban egyáltalán nem kapcsolódott be az eseményekbe, mivel a közelmúlt történései annyira megfélemlítették őket, hogy tartottak a retorziótól.³⁹

A forradalom leverése után a rendőrség kivizsgálta a Hartán történeteket. *„Mi ott laktunk, és hallottam hogy a GAZ autók motorját teljes fordulatszámra nyomatták, meg dudáltak, mert közben verték a fiatal gyerekeket bent, azt a korosztályt, akik felemelték a szavukat.*⁴⁰ Deák Zoltánt, a 26-i tüntetés szervezőjét is nagyon megverték.⁴¹ Gottschall Jánosnak pedig bevonták az iparendélyét, és gazdasági bűncselekménnyel vádolva börtönbüntetésre ítélték.⁴² Nánai András tanácstagot, MDP-tagjelöltet, a hatvanas–hetvenes évek sikeres tanácselnökét is felelősségre vonták, mert levetette a vörös csillagot a gépállomás faláról.⁴³ Az MSZMP hartai szervezete végül – járási nyomásra – 1957. augusztus 27-én úgy döntött, hogy – mivel „értékes polgára lehet társadalmi életünknek” – Nánai szerepét a továbbiakban nem bolygatják.⁴⁴

A negyvenes évek végéig, ötvenes évek elejéig az állambiztonsági szolgálat csak az egykori német internáltak sorsával és a szocialista társadalomba való „beilleszkedésével” foglalkozott. 1958 után kezdték el csak figyelni a szolgálat megyei kirendeltségei a német nemzetiségű „gyanús személyek” jelenlegi tevékenységét.⁴⁵ Harta azonban a jegyzőkönyvek tanúsága szerint – ellentétben például Hajóssal – ekkorra már nem tartozott a kiemelten figyelemmel tartott települések közé.

1952 és 1956 között azonban nem is annyira a németek kérdése foglalkoztatta a szolgálatot. A jugoszláv–magyar kapcsolatok megromlása miatt ekkoriban sok-

³⁷ Beszámoló az 1959. október 9-i taggyűlés elé. Név és dátum nélkül. BKMÖL, XXXV. 4. 4. f. 17. cs. 3. őe. 10.

³⁸ Hatvani: *i. m.* 15.

³⁹ Bács-Kiskun megye 1956-os monográfiája. ÁBTL, 3. 1. 9. V-150364/1. 392–397.

⁴⁰ Interjú J. G.-vel. 2007. 03. 07. MTA KI, 6.

⁴¹ Interjú A. N.-nel. 2008. július. 22. MTA KI, 7.

⁴² Jegyzőkönyv az MSZMP helyi vezetőségének rendkívüli vezetőségi üléséről. Harta, 1957. június 5. BKMÖL, XXXV. 4. 4. f. 17. cs. 3. őe. 30.

⁴³ Visszaemlékezése szerint Nánait, aki a párttitkár javaslatára, feszültségmegelőző szándékkal vetette le a vörös csillagot a gépállomás faláról, később Hartán fegyverrel kényszerítették, hogy „ellenforradalmi tevékenysége miatt” mondjon le járási és helyi tanácsai tisztségéről. A járási vezetőség a helyi döntést felülbírált. Interjú A. N.-nel. 2008. július. 22. MTA KI, 7–8.

⁴⁴ Az MSZMP helyi szervezet 1957. augusztus 21-i ülése. Nánai András volt MDP tagjelölt, községi tanácstag meghallgatása. Harta, 1957. augusztus 21. BKMÖL, XXXIII. 5. 4. f. 17. cs. 4. őe. 45.

⁴⁵ A Bács-Kiskun megyei Rendőrfőkapitányság Politikai Osztálya III./III. alosztályának beszámolója a „Volksbund és SS” témájában. Kecskemét, 1969. július 25. ÁBTL, 3. 1. 5. O-14822/1a. 531.

kal inkább a Magyarország déli szomszédjából áttelepültek magatartásának, esetleges kapcsolatainak vizsgálata került előtérbe. A Bács-Kiskun megyei II. alosztály 1952-ben „Jugoszláviai kapcsolatok és kolóniatagok nyilvántartása” címmel objektumdossziét nyitott, s az ebben szereplő személyekre terhelő, illetve kompromittáló anyagokat kezdett el gyűjteni. A hartai érintetteket (többek között Podola Nándort, Bercsenyi Józsefet, Ember Jánost stb.) is figyeltették, és az ügynökök mindenben igyekeztek megfelelni tartótisztjeik elvárásának. Az objektumdossziét végül 1956. augusztus 8-án zárták le azzal a megállapítással, hogy *„a dossziében szereplő személyekre terhelő, ill. kompromittáló anyagokkal nem rendelkezünk, és megállapítottuk azt is, hogy a dossziében szereplő személyek ellenséges tevékenységet nem fejtenek ki, más vonatkozásban sem.”*⁴⁶

1957–1968

1957 után – eltekintve a téveszesítés utolsó, a magángazdaságokat is felszámoló rohamától – nagy vonalakban ugyanazok a tendenciák folytatódtak a településen, mint a forradalom előtti időszakban. Az MSZMP politikai állásfoglalásainak eredményeként azonban az ötvenes évek első feléhez képest ebben a témakörben is lassan-lassan érezhetővé vált a párt szorításának enyhülése. Az MSZMP PB 1958. október 7-i határozata a nemzetiségek között végzendő politikai és kulturális munkáról előírta, hogy az országgyűlési és tanácsai választásoknál a nemzetiségi dolgozókat is megfelelő számban kell jelölni.⁴⁷ Ettől kezdve egészen a rendszerváltásig a nemzetiségekkel kapcsolatban született különböző járási és megyei, majd a hetvenes évektől helyi beszámolók állandó alkotóeleme lett az érintettek politikai és társadalmi szervezetben való részvételének aránya.

Helyi szinten a nemzetiségi kérdés mint téma hivatalosan csak rendkívül ritkán artikulálódott, akkor is jobbra a pártgyűléseken és a tanács ülésein. Járási és megyei szinten azonban több vonatkozásban is előkerült a kérdés, s a jelentésekben megfogalmazott észrevételek lényegében Hartára is érvényesek voltak. A Hazafias Népfront és az MSZMP a politikai passzivitást tartotta az egyik legnagyobb problémának a németek által lakott településeken. *„A németajkú nemzetiségiek között is értünk el eredményeket, bár itt még passzivitás tapasztalható... Nem oldódott fel teljesen a passzív magatartás, mely véleményünk szerint annak tudható be, hogy elég sokan hallgatják a nyugati rádió hazug adásait, másrészt rendezetlen vagyoni jogi problémáik vannak, továbbá sokan leveleznek a nyugatra telepítettekkel.”*⁴⁸ A HNF Bács-Kiskun megyei titkárságának jelentésében a vagyoni jogi kérdé-

⁴⁶ A 30–1367. sz. objektum dosszié lezárási javaslata. Kecskemét, 1956. július 31. ÁBTL, 3.1.5. O-9531. 129.

⁴⁷ A PB határozatáról összefoglalóan lásd Föglein Gizella: Nemzetiségi politika a Kádár korszakban. Az MSZMP PB 1958. és 1968. évi nemzetiségpolitikai határozatai. In: Föglein: i. m. 79–81.

⁴⁸ A HNF Bács-Kiskun Megyei Titkárságának jelentése a nemzetiségek között végzett nép-

sek megemlékezésével a valóság egy fontos elemét beemelte ugyan a helyzetértékelésébe, de éppen a legfontosabb tényezőre nem tért ki, nevezetesen az 1945–1949 közötti időszak sérelmeire és negatív tapasztalataira, valamint a lakosság ebből levont, passzivitást generáló következtetéseire.

Hartán is gondot okozott az MSZMP számára a német származású lakosság – a társadalmi munkával nem összetévesztendő – politikai passzivitása.⁴⁹ A hatvanas években a község legdinamikusabban fejlődő, a német származásúak által leginkább preferált termelőszövetkezetének elnöke, Leitheizer Imre többször is kínos magyarázkodásra kényszerült emiatt a pártgyűléseken. 1963-ban például a hartai pártvezetőség ülésén számon kérték rajta, hogy az Új Élet Tsz-ben gyenge a politikai munka, aminek következtében egy szovjet együttes vendégszereplésére a tagság összesen 2 jegyet vásárolt, majd miután rájuk szóltak, még 18-at. Az elnök megértést kért, s azzal érvelt, hogy az ő termelőszövetkezeti tagsága körében történelmi okok miatt nehezebb pártmunkát végezni.⁵⁰ Hasonlóan védekezett akkor is, amikor 1966-ban a termelőszövetkezet MSZMP alapszervezetének vezetőségválasztó gyűlésén a kérdés ismételten napirendre került: *„Az ő testvérei is vele együtt agrárproletárok voltak. Most mindegyiknek szép háza van, a tsz-ben jól keresnek és a pártba mégsem akarnak belépni, mert mindegyiknek vagy felesége, vagy apósa, sógora érintve volt a kitelepítésnél. Ennek ellenére a pártépítést fokozni kell, és ehhez meg kell találni a legmegfelelőbb módszereket.”*⁵¹

A sajtóban sem számítottak teljesen tabutémának a negyvenes évek eseményei – természetesen az ilyenkor kötelező „vörös farokkal” ellátva –, és az sem, hogy a német lakosság jelentős részben ezeknek a folyamatoknak az eredményeként vált bizalmatlanná a helyi hatalommal szemben. *„Mert az emberek érzik ugyan a felszabadult légkört, de az a hajdani svábkitelepítés még mindig nyom... Csak egy példát, hogy világos legyen, amit mondok: ott van például a KISZ. Szeretik a fiatalok, jól is dolgoznak. Tanulhatnak, szórakozhatnak és a munkájukban is érezhető, hogy csak jót tanulnak ott. De ismerek szülőket, akik még most is azt mondják a KISZ-be vágyódó gyerekeknek: ne menj oda fiam, vagy lányom, hátha rossz pont lesz ez valaha... Mennyi bajunk volt 1947-ben, 1948-ban a német anyanyelv miatt!”*⁵²

A járási titkárság ugyan a német lakosság politikai és társadalmi aktivitását

front munkáról Bács-Kiskun megyében. Kecskemét, 1960. augusztus 23. BKMÖL, XXVIII. 5. 81. d. 256/1960. 5.

⁴⁹ „Régebben Hartán jellemző volt, hogy a nemzetiségi lakosság számukhoz mérten alig-alig vett részt a különböző társadalmi-politikai rendezvényeken, ma már itt is nagyobb számmal vesznek a különböző megmozdulásokban” Jelentés a dunavecsei járás nemzetiségi lakosságának társadalmi, politikai, ideológiai és kulturális helyzetéről. Dunavecse, 1969. május 12. BKMÖL, XXXIII. 5. 4. f. 8. cs. 10. őe. 6.

⁵⁰ Jegyzőkönyv a hartai Egységes Pártvezetőség üléséről. Harta, 1963. március 26. BKMÖL, XXXV. 4. 17. f. 1. őe. 133–134.

⁵¹ Jegyzőkönyv a Hartai Új Élet TSZ MSZMP Alapszervezetének vezetőségválasztó üléséről. Harta, 1966. szeptember 2. BKMÖL, XXXV. 4. 17. f. 8. őe. 98.

⁵² P. I.: Adnak a szavára, számítanak a segítségére. *Petőfi Népe*, 1962. december 19. 8.

nem tartotta kielégítőnek, de a német származásúak helyi hatalomban való részvételének arányával a hatvanas években már elégedett volt. 1961-ben és 1969-ben is készült egy jelentés a „nemzetiségi dolgozók politikai és kulturális helyzetéről”, s ezekben a járási titkárság leszögezte, hogy a németek részvétele a különböző társadalmi, politikai és államapparátusi szervezetekben megfelelően biztosítva van.⁵³ A tendenciát a jelentések valóban jól érzékelték. A tsz-ek pártalapszervezeteiben valóban lassan elkezdett nőni a német származásúak aránya, és 1963-ban már a községi tanács 5 állandó bizottságában (mezőgazdasági, pénzügyi és községfejlesztési, népművelési és oktatási, szociális és oktatási, ipari és kereskedelmi) a tagok fele hartai német volt.⁵⁴ 1965-ben pedig Kővári Péter 1957-es nyugdíjba vonulása óta először ismét egy német származású öslakos került a Tanács VB elnöki székébe, Nánai András, aki ettől kezdve 15 éven keresztül irányította a falut.⁵⁵

A forradalom után a falusi lakosság életét leginkább befolyásoló, sőt alapjaiban megváltoztató állami intézkedés a magán földtulajdon végleges felszámolása és a mezőgazdasági népesség új típusú téészekbe kényszerítése volt.⁵⁶ Hartán ez a folyamat 1959 elején zajlott le. A tszcs-k felszámolásával a jórészt német származású középparasztokból álló Új Élet vezetőit is döntés elé állították: vagy alakítanak egy új típusú termelőszövetkezetet, vagy belépnek a községben már korábban megalakult Lenin, vagy a szintén politikai nyomással átalakult, Tóth V. Imre által irányított Béke Tsz valamelyikébe.⁵⁷ A vezetőség, nem utolsósorban azért, mert saját, „egyívású” etnikai közösségben szeretett volna tovább dolgozni, az előbbi mellett döntött.⁵⁸ A tszcs-k esetleg habozó tagságát pedig – meggyőzéssel, szükség esetén nyomásgyakorlással – beléptették a három tsz valamelyikébe.⁵⁹

A téészek nemzetiségi területeken való speciális jelentőségét a politikai vezetés is felismerte. A HNF Baranya megyei Titkárságának 1960. augusztusi jelentése szerint, amelyet a Bács-Kiskun megyei titkárság is megkapott: „*Minden hiányosság*

⁵³ A megállapítást érdekes megjegyzés egészíti ki, illetve árnyalja: „*ha az illető személyek nem is vallják magukat nemzetiségieknek, de a családnevükből következtetni lehet rá.*” Jelentés a dunavecsei járás nemzetiségi lakosságának társadalmi, politikai, ideológiai és kulturális helyzetéről. Dunavecse, 1969. május 12. BKMÖL, XXXV. 5. 4. f. 8. cs. 10. őe. 6.

⁵⁴ Községi Tanács állandó bizottságainak tagjaira tett pártvezetőségi javaslat. Harta, 1963. (pontos dátum nélkül) BKMÖL, XXXV. 5. 4. f. 17. cs. 1. őe. 7.

⁵⁵ „*Aztán jött egy igazi virtigli hartai ember, aki úgy identifikálta magát, hogy ez a mi falunk, elkezdjük modernizálni, ez volt a Nánai András bácsi... echt hartaurisch.*” Interjú P. G.-vel. 2006. január 5. MTA KI, 6.

⁵⁶ A kollektivizálásról s annak gazdasági és társadalmi összefüggéseiről lásd Varga Zsuzsanna: *Politika, paraszti érdekérvényesítés és szövetkezetek Magyarországon 1956–1967.* Budapest, 2001.

⁵⁷ H. Barta: i. m. 61.

⁵⁸ Uo. „*A 3. tsz nagyon nehezen állt össze. A sváb gazdag parasztok, azok passzív rezisztenciát választottak. Addig csürték-csavarták, hogy még mindig nem alakult meg... A legkeményebb népi németajkú hartaiak bekeményítettek, és nem mentek se az erdélyihez (Oláh Pál, Lenin Tsz – E. F.), se a bácskaihoz (Tóth. V. Imre, Béke Tsz – E. F.), hanem... a Romvári Henrik bácsi, egy Knodel, aki a járási tanácsnak a mezőgazdasági osztályán dolgozott, megszervezte ügyes diplomataként, hogy csinálunk mi gyorsan egy másik tsz-t.*” Interjú P. G.-vel, 2006. január 5. MTA KI, 7.

⁵⁹ Hatvani: i. m. 17.

*és probléma ellenére a tapasztalatok azt mutatják, hogy a nemzetiségi kérdés helyes megoldásának útja a mezőgazdaság szocialista átszervezése. A nemzetiségek közötti ellentét, viták, súrlódások stb. egyre jobban csökkennek a közös gazdálkodás kialakítása után.*⁶⁰ A helyzetértékelés pontos volt, ha nem tért is ki a kérdés minden aspektusára.

Hartán mind a Lenin, mind a Béke Tsz-ben kezdettől fogva dolgoztak német származású lakosok is. A főleg német tagságú Új Élet sem őrizhette meg azonban sokáig etnikai homogenitását, és a gazdasági kényszerek (terjeszkedés, munkaerő-szükséglet, a dunatetőtleni Rákóczi Tsz-szel való 1963-as egyesülés) eredményeként ez is lényegében vegyes tagságúvá vált.⁶¹ A közös munka, a napi érintkezés „kényszere”, a szükségképpen mélyülő emberi kapcsolatok pedig valóban oldották a mélyben azért még sokáig tovább élő ellenérzéseket. Ezzel a hartai tanácsi vezetők is tisztában voltak: *„Az 1960-as években a mezőgazdaság átszervezése után nagy közösségek alakultak, amikor is a felnőtt lakosság is rákényszerült a magyar nyelvhasználatra. Ettől kezdve már szinte teljes az elmagyarosodás, természetesen kivételt képez az a generáció, mely most 60 év fölött van.”*⁶²

A német és a magyar lakosság összecsiszolódása irányába mutató „természetes kényszerek” közül a vegyes házasságok és a gyermekek iskoláztatása legalább akkora szerepet kapott, mint a munkahely kérdése. A két etnikum közötti házasodás gyakorlatilag az első pillanattól kezdve megfigyelhető volt Hartán. A hatvanas évekre azonban a folyamat felgyorsult, s a rokoni kapcsolatok, az unokák születése a megbékélés irányába hatottak. Ráadásul az állami iskolába is vegyesen jártak német és magyar származású gyerekek, akiknek a félmúlt már csak szüleitől hallott történelem volt. Az ő generációjuk számára általában jóval kevésbé volt természetes a régi sérelmek számon tartása, mint a szülők és nagyszülők korosztályának. A feszültség lassú feloldódásának természetes kényszereit azonban mindenképpen felerősítette az a politikai adottság, amelynek a település minden lakója részese volt: a lakosok folyamatosan érezték a hatalom reguláló s az esetleges „kilengéseket” szükség esetén azonnal megtorló erejét.

A politikai vezetés tudatosan is igyekezett a lakosságot még jobban összecsiszolni. Többek között erre is szolgáltak a HNF égisze alatt rendezett ún. „német–magyar” estek, amiket a népfront vezetősége az ötvenes évek végén kezdett el szervezni a községben. 1961-ben már a harmadik ilyen rendezvényt tartották Hartán, a nemzetiségi sajtó és a hivatalos jelentések szerint igen nagy sikerrel. Az esteket a következő években is megrendezték. Ezek az összejövetelek lehetőséget kínáltak arra, hogy a községben tevékeny hagyományörző csoportok bemutathassák a lakosságnak eredményeiket. A rendezvényen a helyi zenekar fellépése

⁶⁰ Jelentés a nemzetiségek között végzett népfront munkáról. A HNF Baranya megyei Titkársága. Pécs, 1960. augusztus 23. BKMÖL, XXVIII. 5. 80. d. 2.

⁶¹ 1959-ben az Új életnek még csak 77 alapító tagja volt, 1960-ra ez a szám felszökött 250-re. A taglétszám ettől kezdve folyamatosan emelkedett. Hatvani: i. m. 18.

⁶² Nánai András: Beszámoló Harta Nagyközség Tanácsa VB-nek a nemzetiségi politikai feladatok végrehajtásáról. Harta, 1972. szeptember 11. BKMÖL, XXIII. 372/b. 5. d. 1.

mellett általában a Rétfalvi Teofil által betanított gyerekek dalszövegeket adtak elő, majd a kultúrprogram után a közönség az éjszakába nyúlóan táncolt.⁶³ „Megemlítem még, hogy a szokásos hagyományos német–magyar műsoros estet is megtartottuk ebben az évben is március 5-én. A műsoros estet sikerült a várakozásnak megfelelően eléggé nagy létszámú résztvevőkkel megünnepelni. A német–magyar műsor után is tánc és szórakozás volt reggelig. Ebben a munkában dicséret illeti Rétfalvi Teofil pedagógust, aki sokat fáradozott, s a siker meg is lett, mert a műsor nagyon jó volt. Itt segítettek még Nánai András és Spiegel Jakab, és az iskolai munkaközösség.”⁶⁴

A hatvanas években az előző évtizedhez képest több ponton is előrelépés történt a nemzetiségi hagyományápolás terén. Ez természetesen a rendszer által biztosított keretek között, a rendelkezésre álló csatornák igénybevételével történt. A Német Szövetség vezetői időnként felkeresték a települést, többnyire valamilyen kulturális rendezvény vagy más településekről Hartára érkező kultúrcsoportok fellépése kapcsán.⁶⁵ A Szövetség számon tartotta azokat a személyeket, akik a nemzetiségi kultúra szervezése terén kulcspozícióban voltak, így Rétfalvi Teofil tanárt, Öhl Jánosné Demeter Terézia tanárnőt, a tánc csoport vezetőjét és Nánai Andrást, aki tőle telhetően – természetesen az adott keretek között – támogatta a hagyományőrzést a településen. A Szövetség vezetői általában két évente „hivatalosan” is felkeresték a községet, amikor is „szűkebb körben a helyi aktivistákkal és egyéb vezetőkkel” tárgyalásokat folytattak.⁶⁶

A Hartai Német Táncgyűttes hivatalosan – a több mint egy évtizedes előzmények után – 1963-ban alakult meg. Az együttest egy évig László Henrikné vezette, majd ettől kezdve Öhl Jánosné Demeter Terézia irányította a táncosokat. A Német Szövetség a hatvanas években már anyagilag is támogatta a csoportot, és szakmai segítséget is nyújtott Kishegyi Simonon (a nádudvari táncgyűttes vezetőjén) keresztül, aki a Bács-Kiskun megyei tánc csoportokat patronálta. A hartai együttes életében 1966 fontos mérföldkőnek bizonyult. Augusztus 20-án mutatta be ugyanis az azóta országsszerte ismertté vált koreográfiáját, a „Hartai Esküvőt”, amely Füzesy Mária esküvői leírására épült. A produkció német és magyar tánc- és viseleti elemeket ötvözött, ami miatt jelentősen különbözött a csak a német hagyományokra épülő koreográfiáktól. Egy évre rá, a bajai néptáncfesztiválon még „csak” negyedik helyet értek el a táncosok,⁶⁷ 1968-ban azonban már a Bács-Kiskun megyei kultúrcsoportok versenyében aranyérmet nyertek.

⁶³ T. P.: Schwabenball in Harta. *Neue Zeitung*, 1962. 12. sz. 2.

⁶⁴ A Hartai HNF elnökének beszámolója Harta Községi Tanács VB. 1961. július 21-i ülésén. Harta, 1961. július 21. BKMÖL, XXIII. 732. b. 2. d.

⁶⁵ Az MSZMP Járási Bizottságának beszámolója a járásban található nemzetiségek helyzetéről az MSZMP Megyei Bizottság PMO-nak. Dunavecse, 1969. május 12. BKMÖL, XXXV. 5. 4. f. 8. cs. 10. őe. 7.

⁶⁶ Uo.

⁶⁷ Chistiane Merly: Erfolge und Pläne in Harta. *Neue Zeitung*, 1967. 4. sz. 6.

1965-ben végre annak is eljött az ideje, hogy a némettanár és tanítványai által csaknem másfél évtizede folyamatosan gyűjtögetett és különböző helyeken tárolt néprajzi gyűjtemény méltó elhelyezésének feltételeit megteremtsék. Nánai András tanácselnök a HNF-en keresztül lobbizva szerzett a megyétől 100 ezer Ft-ot házvásárlásra, amiből megvettek egy régi német házat. Ez adott otthont 1967-től kezdve az országos szinten is jegyzett helytörténeti gyűjteménynek. „Aztán kérelmeztem mindenfelé, a HNF-nél, hogy adjanak pénzt. Megkértem S. Gy.-t, ő volt Hartán a HNF elnöke, hogy segítsen már ő is valamit Kecskeméten! Hát, Kecskemétről karácsony után telefonálnak, hogy ha most fölmegegyek, akkor lehet szó arról, hogy kapok pénzt, annak a háznak a megvásárlására, ahol a múzeum ma van. Hú, hazajövök, akkor adtam el a Wartburgomat, és vettem egy Trabantot. Beülök, de nem indul. Persze, ott mindig el kellett zárni a csapatot! Elmegegyek a tsz-be. Ott azt mondják, mi már ittunk! Nem tudunk most Kecskemétre menni. Bementem dr. Hadházy Leventéhez, az orvoshoz, rendelés közben, voltak még vagy hárman. Azt mondja, Bandi kedves, magának mindent! Beültünk az autójába, megyünk Kecskemétre. Kérdik: le tudja rendezni, hogy a szerződéskötés meglegyen? Hát mért ne? Engedtesse meg, hogy felhívjam Dunavecst! Felhívtam a jogászt. Mire hazaértem Kecskemétről, a jogász már itt volt Hartán. Már írta a szerződést a Végh nénivel. De a fia Kalocsán volt, és az ő aláírása is kellett volna hozzá, mert a ház egy hányadát ő örökölte az édesapjától. Akkor a járási kocsival lementem Kalocsára, az meg pont gyúrta a húst, mert hentes volt. Lemosakodott, eljött haza, aláírta. Így lett aztán megveve az a ház.”⁶⁸

Harta a negyvenes évek második felében a kitelepítések kapcsán többször is az országos vagy megyei lapok figyelmének középpontjába került, többnyire a pártok svábkérdésben kialakított állásfoglalásainak megfelelően negatív konnotációban. Ezután a település többé-kevésbé eltűnt a lapok hasábjairól az ötvenes évek második feléig. A nemzetiségi sajtóban azonban 1956 után egyre több híradás jelent meg a községről. Ezek egy része a hivatalos tematikának megfelelően a szocialista gazdaságpolitika eredményeiről, mindenekelőtt a térszek helyben elért vívmányairól, valamint a takarékpénztár dinamikus erősödéséről adott hírt.⁶⁹ Több olyan cikk is megjelent, amely a nemzetiségekre osztott politikai szerepvállalás jegyében a településen tartott békegyűlésről vagy például az NDK-val való szolidaritási hét hartai állomásának rendezvényeiről számolt be.⁷⁰ Egyre szaporodtak viszont azok a tudósítások is, amelyek a nemzetiségi kultúrával kapcsolatos rendezvényekről vagy eseményekről tájékoztattak. A *Neue Zeitung* és a *Deutscher Kalender* beszámolt a néptáncsoport működéséről, a fontosabb kulturális rendezvényekről,

⁶⁸ Interjú A. N.-nel. 2008. július 22. MTA KI, 8–9.

⁶⁹ F.: Leistungen einer deutschsprachigen LPG. *Freies Leben*, 1954. 5. sz. 5; Georg Krix: Schwaben in den LPG-s. *Neue Zeitung*, 1957. 14. sz. 6; Béla Simódi: 15 Millionen auf der Sparkasse. *Neue Zeitung*, 1968. 13. sz. 2.

⁷⁰ M. E.: Die Solidaritätswoche Ungarn–DDR. Eröffnungsfest in Harta. *Neue Zeitung*, 1961. 43. sz. 3; Friedenversammlung in Harta. *Neue Zeitung*, 1965. június 4. 2.

a még élő népművészek tevékenységéről és a helytörténeti gyűjtemény megteremtéséről is.⁷¹

A híradások hangsúlyt helyeztek arra, hogy kiemeljék a német és a magyar lakosság békés együttélését mint a település fejlődésének zálogát. Ez a tematika nemcsak a hivatalos elvárások eredményeként került be a cikkekbe. A falvakban kialakult helyzet konszolidációjának igénye ugyanis az együttélés szempontjából kétségkívül kulcsfontosságú kérdésnek számított helyben is. Rétfalvi Teofil 1959-ben, a *Neue Zeitung*-ban publikált cikke ebből a szempontból kiemelkedően fontos dokumentumnak számít. Rétfalvi ebben röviden összefoglalta a település 1945 előtti történetét, majd a ki- és betelepülések kapcsán a következőket írta: „*Néhány embernek azért kellett mennie, mert német volt, néhánynak azért kellett jönnie, mert magyar volt.*”⁷² A megfogalmazás kétségkívül megfelelt az akkori politikai irányvonalnak. (A probléma részletekbe menő tárgyalására még évtizedekig nem volt lehetőség.) A szöveg azonban, ha bújtatottan is, de megkérdőjelezte a kollektív bűnösség koncepcióját. A cikk második része pedig a német és magyar lakosság együttélésének, megbékélésének kérdését boncolgatta. Az összezésizsolódás irányába mutató folyamatok közül Rétfalvi – a valóságnak megfelelően – a vegyes tagságú téeszeket, a fiatalságot, valamint a vegyes házasságokat emelte ki. Emellett külön kitért arra, hogy a helyi lakosság erényei (alaposság, munkabírási, tisztaság) és a Felvidékről érkezők termelési tapasztalatai (Hartán nem természetett növények meghonosítása) miként járultak hozzá a két közösség gazdasági érdekeken is alapuló együttélésének megkönnyítéséhez.

Az 1960-as évek második felétől végre az is lehetővé vált, hogy a negyvenes évek második felében erőszakkal szétszakított családok már ne csak levelezés útján érintkezzenek egymással, hanem a rokonok személyesen is felkereshessék egymást. Az NSZK-ból és Ausztriából évente kb. 40-50 rokonlátogatást regisztráltak Hartán. Természetesen a párt számára kiemelten fontos kérdés volt, hogy a hazaérkezők folytatnak-e fellazító tevékenységet.⁷³ A látogatások azonban rendben zajlottak, és csupán a rokon kapcsolatok ápolására korlátozódtak. A hazatérők a múltbeli sérelmeik megtárgyalását nem vitték ki a négy fal közül. Mindössze egy esetről tudunk, amikor „politikai jellegű incidens” történt. Az érintettet azonnal ki is utasították az országból.⁷⁴

Az évtized végére az MSZMP dunavecsei járási titkárságán a következőképpen foglalták össze a járás két nemzetiségi településén (Harta, Dunaegyháza) élő német és szlovák nemzetiségi társadalmi helyzetét: „*Felméréseink alapján mindkét*

⁷¹ Christiane Merly: Der alte Weber. *Neue Zeitung*, 1967. 5. sz. 3; 1967; Elly Kiss: Hartaer Erlebnisse. *Neue Zeitung*, 1968. 32. sz. 5.

⁷² R. T.: Mein Dorf. *Neue Zeitung*, 1959. 19. sz. 2.

⁷³ „E rokonlátogatások alkalmával a személyi és családi kapcsolatok fenntartásával nem lehet mérni a fellazítás hatását.” Az MSZMP Járási Bizottságának beszámolója a járásban található nemzetiségek helyzetéről az MSZMP Megyei Bizottság PMO-nak. Dunavecse, 1969. május 12. BKMÖL, XXXV. 5. 4. f. 8. cs. 10. őe. 6.

⁷⁴ Uo.

közösségben a nemzetiségi lakosság önmaga kezdeményezte ezt az asszimilációt, szinte teljes (az élet minden területén) azonosulást a magyarokkal... Összefoglalva: a párt és az állam nemzetiségi politikája, valamint általános politikája úgy alakult az utóbbi időben, hogy a nevezett területek nemzetiségi lakossága nem jelent politikai, ideológiai, kulturális különválást, nem jelent nacionalizmust, hanem minden területen tökéletes asszimilációs folyamatot eredményez.”⁷⁵ A pártvezetőség helyzetértékelése az asszimiláció felgyorsulásáról valóban pontos volt, de annak mozgatórugóit illetően a hivatalos irányvonalnak megfelelően éppen a lényegről nem tett említést: nem elemezte a megtorlás és a kitelepítés közösségre gyakorolt, társadalmi defenzívát erősítő negatív hatását, sem pedig a párt nemzetiségi politikájának tényleges üzenetét, a valódi, alulról jövő önszerveződés lehetőségének tilalmát.

A nemzetiségpolitika „liberalizálásának” időszaka (1968–1989)

A helyi hatalom struktúrájában 1968 után sem történt lényegi változás. A nagyközség életét (és a nemzetiségi kérdés helyi kezelését) leginkább befolyásolni képes vezetők továbbra is a párttitkár és a tanácselnök (+ HNF-elnök) maradtak. 1965-től 1980-ig a tanácselnöki posztot a német származású őslakos Nánai András töltötte be, míg ez idő alatt két párttitkár váltotta egymást, mindkettő Hartára kinevezett magyar nemzetiségű személy, Kovács József, majd Szokola Imre. Nánai nyugdíjba vonulását követően az alapállás megfordult. Az addigi párttitkár, Szokola Imre lett a nagyközség tanácselnöke, Gottschall Péter (német származású őslakos) pedig a párttitkár. A több mint két évtizedre jellemző volt, hogy a helyi származású eljárók aktívabbak és kezdeményezőbbek voltak a nemzetiségi ügyek terén, míg a kívülről érkezett vezetők inkább némi távolságtartással kezelték a kérdést.

A hatvanas évektől kezdve egyre nagyobb befolyást gyakoroltak a község életére a tsz-ek elnökei is.⁷⁶ Ez valójában nem volt meglepő, mert a gazdasági hatalom túlnyomó részben az ő kezükben koncentrálódott. Mivel a hartai tsz-ek országszerte a leghatékonyabbak közé tartoztak, s a lakosság jelentős részének ők voltak a munkaadói, így a vezetők befolyása a döntések meghozatalára jelentős volt. A Béke – később Erdei Ferenc – és az Új Élet Tsz 1974-ben egyesült Erdei Ferenc Tsz néven, s ettől kezdve a német és magyar munkatársak szempontjából a munkahely már valóban egyfajta kohónak volt tekinthető.

A nemzetiségi ügyekben magukat exponáló hartai személyiségek közül a hetvenes, nyolcvanas években többen bekapcsolódtak a kérdéssel foglalkozó – részben újonnan életre hívott – megyei szintű bizottságok munkájába is. A HNF Bács-Kiskun Megyei Bizottsága mellett működő Nemzetiségi Albizottság tagja lett Leitert János, míg Gottschall Péter párttitkár a Bács-Kiskun Megyei Tanács Nemzetiségi

⁷⁵ Uo. 5, 7.

⁷⁶ Interjú P. G.-vel. 2006. január 5. MTA KI, 6.

Bizottságának elnöki tisztét foglalta el.⁷⁷ Ezenkívül a Német Szövetség négyévente megrendezett kongresszusára Hartán is megtartották a küldöttválasztó gyűléseket. Kezdetben csupán egy személy képviselhette a hartaiakat, majd ez a szám 1978-ra négyre emelkedett. Rétfalvi Teofil minden alkalommal elutazott a kongresszusra. Rajta kívül a hetvenes–nyolcvanas években legtöbbször Leitert János, Gröb Péter, Hinkel Henrik és Nánai András vett részt küldötként a rendezvényeken. Hinkel a Német Szövetség választmányának is tagja volt.

1972-ben a Hartai Tanács VB nemzetiségi lakosság helyzetét megvitató ülésére Nánai András egy visszafogott, mégis addig szokatlan hangvételű előterjesztést tett le az asztalra. A tanácselnök – felbátorodva a megyei vezetők korábbi ösztönző állásfoglalásaitól – két alaptételt fogalmazott meg. Egyik a múltértelmezéssel, másik a nemzetiségpolitikában – legalábbis a deklarációk szintjén – bekövetkezett hivatalos irányváltással függött össze. 1. „*Közvetlen a felszabadulás után az akkori politikai állásfoglalás, a megkülönböztetés, a kitelepítés, valamint az azt követő nemzetiségi politika sok embertől elvette a munkakedvét.*” 2. „*A nemzetiségi jogok akkor is jogok, ha a nemzetiségi állampolgár nem hangoztatja őket és nem követel. A nemzetiségi lakosság bátortalanságának fő oka, hogy nem ismeri eléggé a maga jogait.*”⁷⁸ Kovács József MSZMP titkár mind a két megállapítás jogosságát megkérdőjelezte. Nánai első kijelentésével kapcsolatban leszögezte, hogy a történekeért nem az akkori nemzetiségi politika volt a hibás, hanem a világháborút követő helyzet, s mindaz, ami történt, a nagyhatalmak megállapodásának eredménye volt. A második ponttal kapcsolatban pedig kijelentette: „*A nemzetiségi lakosságot a magyar állampolgárra vonatkozó jogok illetik meg, ebből következik, hogy elsődlegesen ezt ismerjem meg. Azért, mert valaki német ajkú, nem illetik meg a Magyar Népköztársaság területén – a nemzetiségi politikából eredő jogokon felül – kiváltságos jogok.*”⁷⁹

Hasonló nézeteltérések később is történtek. Amikor Nánai András a hetvenes évek közepén saját kezdeményezésre fel akart állítani egy kitelepítési emlékművet, nemcsak járási, hanem helyi szinten is a pártvezetők ellenállásába ütközött. „*Először a járás állította le, azt mondták nekem, hogy Bandikám, értsd meg, itt nem voltak hősök és áldozatok, ezt ne csináld, csinálj bármit, de ezt ne csináld!*”⁸⁰ A két kötömbből álló művet végül Nánai mégiscsak felállította egy kis téren, de nem kerülhetett rá semmilyen, a kitelepítésre utaló tábla, és nem is avatták fel. A pártvezetés az így előállt helyzetet csendben tudomásul vette, mivel hivatalosan semmi sem utalt az emlékművön a harminc évvel korábban történt eseményekre.

A Hartai Tanács VB 1972-től kezdve a hivatalos előírásoknak megfelelően álta-

⁷⁷ Szokola Imre: Beszámoló Harta Nagyközség Tanácsa VB-nek a nemzetiségi politikai feladatok végrehajtásáról. Harta, 1987. március 12. BKMÖL, XXIII. 732. b. 13. d. 2–3/1987. 2. sz. melléklet.

⁷⁸ Nánai András: Beszámoló Harta Nagyközség Tanácsa VB-nek a nemzetiségi politikai feladatok végrehajtásáról. Harta, 1972. szeptember 11. BKMÖL, XXIII. 372/b. 5. d. 2.

⁷⁹ Jegyzőkönyv Harta Nagyközség Tanácsa VB 1972. szeptember 18-án megtartott üléséről. Harta, 1972. szeptember 18. BKMÖL, XXIII. 372/b. 5. d. 4.

⁸⁰ Interjú A. N.-nel. 2008. július. 22. MTA KI, 10.

lában négyévenként megtárgyalta a párt nemzetiségi politikájából fakadó községi szintű feladatokat. Ezeken az üléseken az egész időszakban az egyik kulcskérdés a német lakosság politikai emancipációja, és aktivitása volt. 1987-re a helyi társadalmi és politikai életben szerepet vállaló német (származású) lakosok aránya egy beszámoló szerint már a következőképpen alakult.

31. táblázat

*A hartai német származású lakosság részvétele a vezetésben és a közéletben*⁸¹

<i>Szervezet</i>	<i>Összlétszám</i>	<i>Német származásúak</i>	<i>Százalékos arány</i>
Pártbizottság	15	7	46,8%
Tanács	35	17	48,6%
Tanács VB	9	5	55,0%
HNF-bizottság	40	24	60,0%
HNF-elnökség	12	10	83,0%
KISZ-bizottság	7	1	14,0%

A község irányításában meghatározó testületek vezetésében tehát az 1970-es, 1980-as évekre a hartai németek már számarányuknak megfelelően képviseltették magukat. De a párttagsággal és a HNF-tagsággal szemben is lassan-lassan oldódtak a fenntartások. Az is igaz azonban, hogy nagyon sokan csak azért léptek be a HNF-be, hogy ezzel bizonyítsák, nem közömbösek a párt politikája iránt, s kivesszik a részüket a helyi közéletből. *„A párttagságnak ekkor már lassan a fele német volt, sok fiatal. Jól akarták magukat érezni a saját falujukban – istenem! És azt mondták, hogy nincsenek itt olyan nagy bajok, úgy rossz az egész, ahogy van, meg miért vannak itt az oroszok, de azért jól elvöltünk. És mindenhol ott voltak a németajkú, vagy német gyökerű hartaiak. Nem voltunk elnyomott ellenzék a saját falunkban. Ténylegesen beleszóltunk a falu sorsába. Párt, HNF, tanács, takarékpénztár, ÁFÉSZ, tsz vezetőségek, iskolavezetőség.”*⁸²

A német lakosságú települések tanácsi és pártszerveinek nemzetiségi kérdéssel kapcsolatos dilemmáit, valamint azt, hogy a helyi tanácsi és pártszervek mozgásterét mennyire meghatározta az országos szinten meghirdetett, majd a megyék és járások által közvetített politikai irányvonal lekövetésének „kényszere”, talán legplasztikusabban a hartai közintézmények falára kihelyezett német nyelvű feliratok története szemlélteti. A hetvenes évek elejére a párt hivatalos álláspontjának megfelelően Hartán is elhelyezték a közintézmények falán a két nyelvű táblákat, összesen 17-et.⁸³ A látszólag egyszerű, kis költséggel megoldható változtatás

⁸¹ Szokola Imre: Beszámoló Harta Nagyközség Tanácsa VB-nek a nemzetiségi politikai feladatok végrehajtásáról. Harta, 1987. március 12. BKMÖL, XXIII. 732. b. 13. d. 2–3/1987. 2. sz. melléklet.

⁸² Interjú P. G.-vel. 2006. 01. 5. MTA KI, 13.

⁸³ Nánai András: Beszámoló Harta Nagyközség Tanácsa VB-nek 1972. évi szeptember hó 18-án tartandó ülésére. Harta, 1972. szeptember 11. BKMÖL, XXIII. 732/b. 5. d. 3.

mögött azonban óriási helyi vívódások húzódtak meg. *„Szóltak, hogy a tanácsnál írjuk ki magyarul és németül a feliratot. Kijön a párttitkár Kecskemétről. Na, azt mondja, te vagy az a félős tanácselnök? Hát, mondom, mért volnék én félős? Hát mért nem írod ki két nyelven azt, hogy Harta Großgemeinde? Hát, mondom, azért nem, mert amikor megalapítottam a hartai helytörténeti gyűjteményt, már sokan azt mondták, hogy vissza akarom hozni a Volksbundot! Mert ezeknek a németeknek az összes hagyományait begyűjtjük, és propagandázzuk! Azt mondja, hogy az nem baj, ez tiszteletre méltó. Csak gyűjtsük továbbra is, és oda is írjuk ki, hogy Orts geschichtliche Sammlung! Akkor persze megcsináltam, mert már bátrabb voltam.”*⁸⁴

Hartán a nemzetiségi kérdéssel kapcsolatban mindenkor az oktatás helyzete volt a legfontosabb gyakorlati kérdés. A településen 1953 óta volt lehetőség a német idegen nyelvként való tanulására, Rétfalvi Teofil nyelvtanárnál. A hatvanas évek közepére a kb. 450 fős általános iskolában 160–170 gyerek tanulta folyamatosan a nyelvet.⁸⁵ Kezdetben csak órák után, később azonban már a tantervbe illesztve, igaz, a legkedvezőtlenebb idősávokban, elő- ill. utócsatlakozó óráként.⁸⁶ Az évtized elején az iskola felújítási munkálatai kapcsán a nyolc csoport elhelyezése komoly problémát okozott, s egy ideig a bölcsődében, később a tornateremben, majd alkalmilag üres termekben folyt az oktatás.⁸⁷ 1987-ben már 267 gyerek (a teljes diákság 50%-a) szülei kérték a nyelv tanítását. A létszám növekedésének a nyelv fokozatosan növekvő presztízse mellett alapvetően két oka volt. A hetvenes évek legelején a magyar családok nyomására eltörölték azt a szabályozást, hogy csak német származású gyerekek iratkozhatnak be németórákra. Emellett pedig 1973-ban bevezették az óvodában a német nyelv tanítását, s aki ezekbe a csoportokba küldte a gyermekét, az általában a későbbiekben is ragaszkodott már hozzá, hogy az iskolában is folytassa a nyelv elsajátítását.

A hetvenes években már nem kezelték mostohagyerekként a németoktatást, mivel ekkortól az órákat beépítették a délelőtti órarendbe. Ez mindenesetre nagy könnyebbség volt a gyerekeknek, mivel ettől kezdve nem kellett korábban kelnüik vagy később hazamenniük a német tanulása miatt. Az egész korszakra jellemző mutató volt, hogy a végzősök közül 2–4 gyerek tanult tovább nemzetiségi középiskolákban, többségük a bajai Frankel Leó Gimnáziumban. Mindamellett állandó problémát okozott a pedagógushiány.⁸⁸ Az 1977/78-as tanévet megelőző két és fél

⁸⁴ Interjú A. N.-nel. 2008. 07. 22. MTA KI, 8.

⁸⁵ Szokola Imre: Beszámoló a nemzetiségi politikai feladatok helyi végrehajtásáról Harta Nagyközségi Tanács 1981. január 8-i vb-ülésére. Harta, 1980. december 30. BKMÖL, XXIII. 372/b. 10. d. 2–1/1981. 2.

⁸⁶ Nánai András: Az MSZMP nemzetiségi politikájából adódó községi feladatok, azok végrehajtása. Előterjesztés. 1977. október 05. BKMÖL, XXIII. 732/b. 8. d. 3.

⁸⁷ Völgyi János iskolaigazgató beszámolója a VB 1962. június 22-i ülésének 11. pontjához. Harta, 1962. június 19. BKMÖL, XXXV. 4. 17. f. 1. öe. 94.

⁸⁸ Beszámoló Harta Nagyközség Tanácsa VB-nek a nemzetiségi politikai feladatok végrehajtásáról. Harta, 1987. március 12. BKMÖL, XXIII. 372/b. 13. d. 2–3/1987. 3.

évtizedben Rétfalvi Teofil egyedül tanította a nyelvet az általános iskolában. Ekkor felvettek egy fiatal tanárt, s ez tehermentesítette az idősödő pedagógust. Rétfalvi azonban a nyolcvanas évek elején nyugdíjba vonult, s ettől kezdve ismét égetővé vált a pedagóguskérdés. A hartai iskola természetesen nem számított valódi nemzetiségi iskolának, mivel itt csak hetente két, majd három órában tanulták a német nyelvet. A vizsgált időszak végén azonban, az 1988/89-es tanévben beindították – egyelőre próbajellel – az első kétnyelvű csoportot is, ami már mindenképpen komoly előrelépésnek számított a nemzetiségi oktatás bevezetésének irányába.⁸⁹

A hetvenes évek elején, mint már utaltunk rá, a tanácsi vezetés elhatározta, hogy az óvodában is lehetővé teszi a némettanulást. Ezért ösztöndíjjal támogatott egy a soproni tanítóképzőben tanuló hallgatót, aki záróvizsgái után 1973-ban fel is vette a munkát Hartán. Ezzel kezdetét vette egy másfél évtizedes, rendkívül sok nehézséggel járó történet. 1973–77 között csak szakaszos volt az oktatás, mivel az óvónő szülési szabadságra ment. 1977-től már folyamatosan két óvónő tanította a gyermekeket, 8 csoportban. Az egyik óvónő közülük képesítés nélküli volt. Az 1988-as tanévben indult csak el a kétnyelvű nemzetiségi nyelvoktatás Hartán. Ekkor a szakképzett óvónők száma eggyel nőtt. Minden héten két nap volt a nemzetiségi nap, amikor a gyermekekkel a kijelölt témákat magyarul és németül is feldolgoztatták. A dalokat és a verseket németül is gyakorolták, a testnevelést pedig németül tartották. A gyerekek az óvoda végére nem szereztek ugyan meg az alap tudásszintet, de felkészítették őket az iskolai továbbtanulásra.⁹⁰

A nyelvtudás elmélyítésének, illetve karbantartásának egyik legfontosabb előfeltétele, hogy a nyelvkönyveken kívül rendelkezésre álljanak német nyelvű könyvek is az érdeklődők számára. Hartán mind a községi, mind az iskolai könyvtárban hozzá lehetett jutni német könyvekhez. (Más kérdés, hogy ezek mennyire feleltek meg az érdeklődők igényeinek.) A nyolcvanas évek második felére már több mint 700 kötetet számlált a német nyelvű állomány. Ezek részint hazai vásárlásból, részint az NDK-ból érkeztek a testvér települési kapcsolat egyik hozadéaként.⁹¹ 1989 januárjában pedig megérkezett az iskolai könyvtárba az első, Nyugat-Németországból, Stuttgartból érkező könyvadomány, amely jelentős mértékben felfrissítette a gyűjteményt.⁹² A könyvtárakba természetesen több példányban is járt a Német Szövetség hetilapja, a *Neue Zeitung*. A lap olvasottsága, illetve felhasználtsága különösen az iskolai könyvtárban volt jelentős, mivel itt a tanárok az

⁸⁹ Kiss Lászlóné igazgató: A nemzetiségi nyelvoktatás helyzete és továbbfejlesztésének feladatai. Előterjesztés Harta Nagyközségi Tanács VB 1989. július 13-i ülésére. BKMÖL, XXIII. 372/b. 13. d. 2–7/1989. 2.

⁹⁰ Kovács Mihályné vezető óvónő: Tájékoztató a kétnyelvű oktatás tapasztalatairól, további feladatok meghatározása. Előterjesztés Harta Nagyközségi Tanács VB 1989. július 13-i ülésére. BKMÖL, XXIII. 372/b. 13. d. 2–7/1989. 1–2.

⁹¹ Szokola Imre: Beszámoló Harta Nagyközség Tanácsa VB-nek a nemzetiségi politikai feladatok végrehajtásáról. Harta, 1987. március 12. BKMÖL, XXIII. 732. b. 13. d. 2–3/1987. 3.

⁹² Jegyzőkönyv a Hartai Nagyközségi Tanács VB 1989. január 12-i üléséről. BKMÖL, XXIII. 732. b. 14. d. 2–1/1989. 3.

egyes érdekesnek tartott cikkeket feldolgoztatták diákjaikkal. Az újság a magán-előfizetők körében mérsékelten volt népszerű, mivel a nyolcvanas évek elején 35-40 előfizetője volt a faluban.⁹³

A tárgyi emlékek megőrzésének szükségességéről a hatvanas évek közepétől konszenzus volt a tanácsi és pártvezetésben. Azzal azonban, hogy 1967-ben átadták a helytörténeti gyűjteményt, egyáltalán nem zárult le Rétfalvi Teofil gyűjtőmunkája. Továbbra is működtette szakkörét, aminek nemcsak a helyi hagyományok átadása volt a célja, hanem az állomány további darabokkal való kiegészítése is. A helytörténeti gyűjtemény szakszerű berendezése Bárh János néprajzkutató, akkoriban kalocsai muzeológus irányítása alatt történt, s csak ezután, 1975-től számított hivatalosan is muzeális intézménynak, „nemzetiségi tájháznak”.

A hagyományos tárgyi kultúra ugyan a második világháborút követő évtizedekben az idősebb generáció kihalásával fokozatosan eltűnt a családok életéből, de volt egy eleme, amely dacolva az új divatokkal mégiscsak tovább élt. Az unikálisnak számító hartai festett bútorok közül sok család őrzött meg darabokat még azután is, hogy a régi parasztházakból a hatvanas–hetvenes évek uniformizált vidéki építészetére jellemző családi házakba költözött át. Bár félő volt, hogy ez a hagyomány az idősödő mesterekkel kihal, Himpelmann Péterre építve sikerült a mesterség túlélését biztosítani. Olyannyira, hogy az Erdei Ferenc Tsz egy külön melléküzemágot hozott létre az előzetes kereslet felmérésére építve.⁹⁴ A kezdeményezés ugyan nem vált be, de a bútorfestés hagyománya a tanítványoknak köszönhetően a mai napig fennmaradt.⁹⁵

A hatvanas évek közepén újjáalakult néptáncscsoport Öhl Terézia vezetésével a hetvenes–nyolcvanas években egyre nagyobb sikereket ért el országos szinten. A felnőtt csoportnak több mint hetven tagja volt, és a rendszeres gyakorlás, valamint a jól koreografált, időközben országszerte ismertté vált húzószám, a „Hartai esküvő” miatt egyre több, országos szinten is jegyzett fellépésre hívták meg az együttest. 1970-ben felléptek a Katona József Színház színpadán, 1972-ben pedig a Német Szövetség országos sváb bálján. De bekapcsolódtak a szövetség „Nyújtások baráti jobbot!” mozgalmába is. 1973-ban a nyugat-német közszolgálati televízió felvette egy műsorukat, majd 1979-ben beneveztek a „Repülj páva!” vetélkedőre, ahol saját kategóriájukban a negyedik helyezést hozták el.⁹⁶ 1982-ben az együttes élén Öhl Jánosné Wunsch László koreográfus váltotta fel, akinek az irányítása alatt a sikertörténet folytatódott. Ekkor azonban már a javuló nyugat-német–magyar kapcsolatoknak köszönhetően az együttes az NSZK-ba is kiutazhatott. Először 1984-ban, majd 1986-ban léptek fel a baden-württembergi Gerlingenben, nagy sikerrel.⁹⁷ A színhely természetesen nem volt véletlen, mivel ez a város szá-

⁹³ Szokola Imre: Beszámoló Harta Nagyközség Tanácsa VB-nek a nemzetiségi politikai feladatok végrehajtásáról. Harta, 1980. december 30. BKMÖL, XXIII. 732. b. 10. d. 2–1/1981. 2.

⁹⁴ Szokola Imre: Beszámoló Harta Nagyközség Tanácsa VB-nek a nemzetiségi politikai feladatok végrehajtásáról. Harta, 1987. március 12. BKMÖL, XXIII. 732. b. 13. d. 2–3/1987. 4.

⁹⁵ Lásd Boross Marietta: *A hartai festett bútorok*. Budapest, 1999.

⁹⁶ Öhl: i. m. 226.

⁹⁷ Szokola Imre: Tájékoztató a Bács-Kiskun Megyei Tanács Nemzetiségi Bizottságának ülésére

mít a Magyarországról kitelepített németek központjának. 1988-ban Rastattban, Spayerben és Mosbachban folytatódtak a külföldi fellépések.⁹⁸ Az együttes utánpótlása is biztosított volt, mivel a felnőttek mellett egy ifjúsági csoport is működött. A legnagyobb problémát az jelentette ebben az időszakban, hogy a kíséretet biztosító zenekar átlagéletkora rendkívül magas volt, és ekkor még nem látszott, hogy kik léphetnek az idős zenészek helyébe.

Az 1987-ban elfogadott egyesülési törvény kínálta lehetőségeket is kihasználták a hartai vezetők. Létrehozták a Hartai Hagyományőrző Kulturális Egyesületet, szándékosan úgy, hogy annak tevékenységi köre bővíthető legyen, és ne korlátozódjék csupán a néptáncre. Ennek az egyesületnek a keretében oldották meg – a haszonelvűség jegyében – a megyében elsőként a kábeltévé-hálózat kiépítését is, amivel lehetővé vált, hogy az előfizetők németországi adásokat is nézhessenek otthonaikban.⁹⁹ Az egyesület születésének körülményei jól mutatják, hogy a hatalom által biztosított, még mindig korlátozott mozgástér kihasználása jelentős mértékben attól függött helyi szinten, hogy a települések vezetői mennyire hajlandók támogatni a kezdeményezéseket, hogy élére állnak-e egy-egy közösségi szintű érdekeket megjelenítő ügynek. *„Összehívtam a pártbizottságon a kulturális munkacsoportot. A törvényi háttér adott volt, az volt csupán a kérdés, hogy én, mint meghatározó vezető, támogatom, vagy pedig elkenem... Azt mondtam: Gyerekek, csináljunk egy jó egyesületet! Másnap már mentünk is Kecskemétre. Néhányan azt javasolták, hogy hozzunk létre egy német nemzetiségi táncegyüttest, de én azt mondtam, hogy legyen ennek inkább Hartai Hagyományőrző Egyesület a neve. Ebbe minden belefér. Ráadásul a név hiteles is volt, mert a hartai öregek, amikor lesváboztak, vagy lemagyaroztak minket hartaiakat, mindig azt mondták, hogy ah, ugyan már, mi hartaiak vagyunk. Tehát legyen ez egy Hartai Hagyományőrző Kulturális Egyesület. Ezen belül hoztuk létre a kábeltévét is. A nyolcvanas évek végén, 1988-ban ismét ablakot nyitottunk a német kultúrkörre...”*¹⁰⁰

A külföldi kapcsolatok kezdetben csak a privát szférára korlátozódtak. A szétszakított családok egy része ugyanis folyamatosan tartotta a kapcsolatot. Kezdetben csak levelezés útján, de a hatvanas évek közepétől már lehetőség nyílt arra, hogy az NSZK-ban vagy Ausztriában élők haza is látogassanak.¹⁰¹ Később pedig már a hartaiak is kiutazhattak rokonaikhoz, igaz, csak a magyar állampolgárok számára engedélyezett periódusnak megfelelően. Az egyéni szintet meghaladó,

a nemzetiségi politikai feladatok hartai végrehajtásáról. Harta, 1987. június 24. BKMÖL, XXVIII. 5. 84. d.

⁹⁸ Wünsch: i. m. 60.

⁹⁹ Az egyesület keretei között négy csoport működött: egy felnőtt táncscsoport, egy utánpótlás nevelő gyermek tánckar, egy honismereti csoport, végül pedig a kábeltévé-csoport. Tájékoztató a Hagyományőrző Kulturális Egyesület tevékenységéről. A Hartai Nagyközségi Tanács VB 1988. október 13-i ülésére. Harta, 1988. október 5. BKMÖL, XXIII. 372/b. 13. d. 2–10/1988. 1–3.

¹⁰⁰ Interjú P. G.-vel. 2006. 01. 05. MTA KI, 10.

¹⁰¹ Az MSZMP Járási Bizottságának beszámolója a járásban található nemzetiségek helyzetéről az MSZMP Megyei Bizottság PMO-nak. Dunavecse, 1969. május 12. BKMÖL, XXXV. 5. 4. f. 8. cs. 10. óe. 5.

hivatalos, illetve félhivatalos külföldi kapcsolatokat a tsz-ek, illetőleg azok vezetői ápták. 1969-ben a Lenin Tsz alakított ki hivatalos kapcsolatot az NDK-beli Teutschenthal egyik szövetkezetével, amit később községi szintre emelték, s amelynek eredményeként egy gyerekcsereprogram is működött – jól-rosszul.¹⁰² Az Erdei Ferenc termelőszövetkezet pedig a csehszlovákiai Egyházasgelével ápt kapcsolatot a hetvenes évektől.¹⁰³

A nyugatnémet kapcsolatoknak a táncsoport nyolcvanas években kezdődő fellépésein túl volt két érdekes ága. (Hivatalos partnerkapcsolat kiépítésére nyugat-németországi településsel csak a rendszerváltás után került sor.) Az egyik az Ulmi Duna-barátok Egyesület rendszeres látogatása volt. 1974-ben kötöttek ki a tutajos túra résztvevői először Harta mellett, az NSZK-ba kitelepített Allgeier András javaslatára. Ettől kezdve két évente visszatértek a Budapest és Mohács közötti szakasz egyik állomásaként. Először Deák Zoltán, a Béke Tsz főagronómusa fogadta őket, majd a kapcsolattartás, illetve a fogadás Leitert János HNF-elnök feladata lett. A hajósok természetesen nem maradtak sokáig, hisz Harta csak egy állomás volt az útvonalon, de a nyugatnémet egyesület periodikus látogatásának ténye mindenképpen jelzésértékűnek volt tekinthető.¹⁰⁴

A nyugat-németországi kapcsolatoknak volt egy másik ága is, amely azonban a rendszerváltás előtt szigorúan a személyes jellegű kapcsolattartás keretei között maradt. Az 1942-ben Hartán táborozó „Hitlerjugend-gyerekek” egy része ugyanis a hatvanas évek közepétől vissza-visszajárt a településre. Az itt eltöltött nyolc hónap sokukban olyan mély érzelmeket váltott ki, hogy egymást megkeresve odahaza egy kört is alakítottak, melynek tagjai évente egyszer összejöttek. A rendszerváltás után elérkezettnek látták az időt arra, hogy a még életben lévők csoportosan is felkeressék az alföldi települést, amely számukra a világháborúban a nyugalom és a biztonság szigetét jelentette.¹⁰⁵

A múlttal való közösségi szintű, nyilvános szembenézés első fontos állomása a tájház megnyitása volt 1967-ben. A következő lépést a német telepesek megérkezésének 250 éves évfordulója alkalmából 1973-ban tartott egyhetes, rendezvényekkel ünnevelt megemlékezéssorozat jelentette. Erre az alkalomra nagyon sok Hartáról kitelepített személy is hazalátogatott.¹⁰⁶ A harmadik állomás az 1983-ban, többéves előkészítés után publikált, *Adalékok Harta történetéhez* című helytörténeti, tudományos lektorálást is kapott tanulmánykötet megjelenése volt. A könyv a németek betelepítésének 260. évfordulójára jelent meg. A színvonalas kiadvány feldolgozta a letelepedést, és bemutatta az azt követő két évszázad főbb társadalmi mozgásait is. Külön hangsúlyt helyezett arra, hogy összegyűjtse a fontosabb hagyományokat, és megismertesse az olvasókkal a korabeli hétköznapiakat

¹⁰² Franz Kerner: Deutsche Gäste in Harta. *Neue Zeitung*, 1972. 28. sz. 2.

¹⁰³ Wunsch: i. m. 167.

¹⁰⁴ Gottschall Péter közlése. Harta, 2011. augusztus 9.

¹⁰⁵ Sievert: i. m. 53–55.

¹⁰⁶ Nánai András közlése. Harta, 2011. augusztus 5.

és ünnepeket is. Mivel Harta mindig is vallásos településnek számított, ezért a helyi protestáns lelkészek és a katolikus pap is röviden összefoglalták gyülekezetük történetét. A *hartaiak és a szövetkezés* című tanulmány a tsz-ek kialakulásának előzményeivel foglalkozott, nem megkerülve a ki- és betelepítések kérdését. Végül pedig a betelepülő Csehszlovákiából érkező családok sorsának is szántak egy tanulmányt. A kiadvány a benne felhalmozott ismeretanyag mellett azért is fontos volt, mert hozzányúlt a német múlt, valamint a negyvenes években zajló, a falu sorsát alapvetően meghatározó események kérdéséhez. Ez utóbbihoz természetesen nagyon óvatosan közelített. Az a néhány tanulmány, amelyben a kérdés egyáltalán felvetődött, közös volt abban, hogy egyrészt elismerte, hogy teljesen ártatlan német családokat is kitelepítettek Hartáról; másrészt azt sugallta, hogy mivel a múlt már nem megváltoztatható, ezért arra kell törekedni, hogy az erőszakos folyamatok után előállt új helyzetben a közösség minél jobban összekovácsolódjék – természetesen a szocialista társadalmi viszonyok által biztosított „kedvező feltételek” mellett.

A Hartai Tanács VB nemzetiségi kérdést megtárgyaló ülésein az 1970-es években Nánai András tanácselnök többször kitért arra a kérdésre, hogy a népszámlálási adatok valójában nem tükrözik a tényleges helyzetet Hartán. Ennek fő okaként már akkor is azt jelölte meg, hogy az emberek a negyvenes években történt kitelepítések miatt nem merik bevallani nemzeti identitásukat.¹⁰⁷ Azt, hogy a tanácselnöknek ebben a kérdésben igaza volt, nemcsak a visszaemlékezők erősítik meg, hanem a KSH tízévenkénti adatfelvételeiben szereplő adatsorok egymással való összevetése is. Ezekből kitűnik, hogy a rendszer fokozatos liberalizálódásával, illetve a rendszerváltás által elhozott véleménynyilvánítás szabadságával párhozamosan egyre többen vállalták fel német nemzetiségi, illetve anyanyelvi kötődésüket.

32. táblázat

*A német nemzetiségű és anyanyelvű lakosság aránya Hartán
(1980, 1990, 2001)¹⁰⁸*

	1980	1990	2001
Összlakosság	4 315 (100%)	4 030 (100%)	4 542 (100%)
Német nemzetiség	7 (0,2%)	122 (3%)	246 (5,4%)
Magyar nemzetiség	4 306 (99,8%)	3 904 (96,9%)	4 132 (91%)
Egyéb nemzetiség	2 (0%)	4 (0,1%)	164 (3,6%)
Német anyanyelv	36 (0,8%)	96 (2,4%)	68 (1,5%)
Magyar anyanyelv	4 278 (99,2%)	3 925 (97,4%)	4 434 (97,6%)
Egyéb anyanyelv	1 (0%)	9 (0,2%)	40 (0,9%)

¹⁰⁷ Nánai András: Az MSZMP nemzetiségi politikájából adódó községi feladatok, azok végrehajtása. Előterjesztés. Harta, 1977. október 05. BKMÖL, XXIII. 732/b. 8. d. 1.

¹⁰⁸ Az 1990. évi népszámlálás. Anyanyelv, nemzetiség településenként 1980, 1990. Budapest, 1993; Népszámlálás 2001. 6. Területi adatok. 6.2 Bács-Kiskun megye II. kötet. Budapest, 2002.

A szocialista időszakhoz képest kontrollként használt 2001-es népszámlálás adatfelvételekor 246-an (5,4%) vallották magukat német nemzetiségűnek, anyanyelvűnek pedig 68-an (1,5%). A német kultúrához és hagyományokhoz 410-en kötődtek (9%), és családi, illetve baráti körben 167-en (3,7%) használták a német nyelvet. Az adatok többféleképpen értékelhetők. Egyfelől az arányszámok alacsonyak ugyan, s ez kétségtelenül az asszimiláció előrehaladott fokát bizonyítja, de a nemzetiségi kategória a második világháború óta még így is messze a legmagasabb, ami azt jelzi, hogy a szocialista éra alatti óvatosság már eltűnőben van. Másfelől azonban a számok jól mutatják azt az arányeltolódást is, amely a német identitás szerkezetében megfigyelhető. A magyarországi német települések többségére jellemző tendencia alól Harta sem kivétel: az identitás anyanyelvi összetevője háttérbe szorult, míg a származástudat és a kultúrához való kötődés meghatározóvá vált. A német nyelv a fiatal generációnál már iskolában tanult nyelv, az irodalmi német elsajátítása elsősorban a nyelv presztízse, piaci értéke miatt fontos a családok számára.¹⁰⁹

Kétségtelen, hogy a község helyi származású politikai vezetői, az elkötelezett némettanár, az óvónők, a tánccsoport vezetői és táncosai, valamint a helyi népművészek sokat tettek azért, hogy a nagyon lassan, lépésről lépésre „liberalizálódó” hivatalos nemzetiségpolitikai irányelvek nyújtotta korlátozott mozgásteret kihasználják. Hartára is igaz azonban, ami a legtöbb magyarországi német településre, hogy a nemzetiségi élet egyre feltartóztatlanabbul a folklór irányába mozdult el. A falvakban, így Hartán is a tradicionális paraszti társadalom ezekben az évtizedekben végérvényesen felbomlott, és az egykor ahhoz kötődő kulturális szokások a hétköznapiaktól elszakadó, szabadidős tevékenységekké váltak.¹¹⁰ Ez a folyamat szükségszerű következménye volt annak, hogy a negatív történelmi tapasztalatok miatt amúgy is rendkívül óvatos, sőt sok helyütt a teljes asszimilációt mint a minimális súrlódási felületet is eltüntető társadalmi integrációs stratégiát követő kisebbségek alulról jövő önszerveződésének a szocialista érában tudatosan nem teremtették meg a törvényi keretfeltételeit.¹¹¹

A hartai német lakosság asszimilációja egyre jobban felgyorsult a politikai viszonyok, a társadalmi és gazdasági folyamatok hatására. Az asszimilációhoz a negatív történelmi tapasztalatokból levont konzekvenciák mellett természetesen a vegyes házasságok is jelentősen hozzájárultak. 1980-ra a helyzet ebben a kérdésben a következőképpen alakult: 593 volt azoknak a családoknak a száma, ahol a férj és a feleség is német, míg 685 azoké, ahol mindkét fél magyar származású volt. A vegyes házasságok száma ebben az időben 169-re volt tehető.¹¹² Az arányok

¹⁰⁹ A nyelvhasználati szokásokban megmutatkozó generációk szerinti változásról lásd Bindorffer: i. m. 56–64.

¹¹⁰ Aschauer: i. m. 196.

¹¹¹ Az 1945 utáni időszakot feldolgozó legátfogóbb, alapvetően a törvényi szabályozás és az intézményi feltételek változását bemutató monográfia Fehér István: *Az utolsó percben: Magyarország nemzetiségei. 1945–1993.* Budapest 1993.

¹¹² Szokola Imre: Beszámoló a nemzetiségi politikai feladatok helyi végrehajtásáról Harta Nagy-

az első pillantásra talán megtévesztők lehetnek, de a helyes értelmezésnél figyelembe kell venni, hogy a „tisztán” magyar vagy német házasságok jelentős része 1948 előtt kötött. Ezt figyelembe véve a vegyes házasságok arányát valóban jelentősnek tekinthetjük.

A következő jelentős társadalmi-gazdasági hatás a munkahelyeken keresztül érvényesült. Hartán a lakosság jelentős része a nyolcvanas évekre az akkorra már teljesen vegyes tagságú Lenin és Erdei Ferenc Tsz alkalmazásában állt. A közös munkahely pedig szükségszerűen visszaszorította a német nyelv használatát a hétköznapiakban. Ráadásul az iskolai szocializáció is a magyar nyelvhasználatot erősítette, mivel a fiatal generációk ugyanabba az iskolába jártak, ahol volt ugyan lehetőség németül tanulni, de a diákok és a tanárok közötti érintkezés nyelve a magyar volt. Nem hagyható természetesen figyelmen kívül a magyar nyelvű televízió- és rádióműsorok tendenciát erősítő hatása sem.

Bár a hatvanas–hetvenes években a felnőtt német származású lakosság jelentős része családi, illetve baráti körben még anyanyelvét használta, a nyolcvanas évekre az idősebb, németül még beszélő lakosok létszámának fokozatos csökkenésével egyre kevesebben maradtak, akik érintkezési nyelvként a németet is használták. Az identitás anyanyelvi faktora így valójában fokozatosan zárójelbe került. Ezzel párhuzamosan a sikeres, jó módú – jelentős részben felvállaltan német származású lakosokból álló – községhez tartozás, mint a lokális identitás egy speciális formája, a hartaiak önmeghatározásába meghatározó jelentőségű új elemként épült be. Emellett a közös származás tudata, a szülőfaluhoz fűződő erős érzelmi kötelékek, valamint a környező településekhez képest még ebben az időszakban is eltérő, és a betelepült lakosság által is átvett munkakultúra váltak dominánssá a német származású hartaiak identitásában.

Az etnikai összetétel radikális megváltozása mellett az elmúlt évtizedek közösen megélt tapasztalatai, valamint a német és magyar családok bővülő rokoni kapcsolatai mind odavezettek, hogy a rendszerváltás idején a nemzetiségi kérdés nem vált a hartai közélet centrális problémájává. 1989 után pedig új fejezet kezdődött a község életében...

községi Tanács V. B. 1981. január 8-i ülésére. Harta, 1980. december 30. BKMÖL, XXIII. 372/b. 10. d. 2–1/1981. 1.

ÖSSZEFOGLALÁS ÉS KITEKINTÉS

Hartán az 1920-as évek végéig a falusi társadalmon belül a szociális és vallási törésvonalak voltak meghatározók. A német lakosság identitása mindenekelőtt a német nyelvhez, a protestáns egyházakhoz, a tradíciókhoz, a szomszéd falvakétól eltérő munkakultúrához és mindenekelőtt a lokalitáshoz fűződő viszonyában nyert kifejezést. Eközben a politikai magyar nemzethez való kapcsolódása is a közösen megélt történelmi élmények hatására (1948–49-es szabadságharc, első világháború, Tanácsköztársaság) egyre hangsúlyosabban teret hódított. Az állami, közigazgatási és egyházi magyarosító törekvések hatására az oktatás és a közigazgatás nyelve lényegében a századfordulóra a magyar lett, amit a közösség tudomásul vett. Amikor azonban az evangélikus istentiszteletek addig megkérdőjelezhetetlen nyelvhasználati szabályait érte támadás egy 1927-es püspöki vizitáció után, a gyülekezet egy részében egyre jobban nőtt az elégedetlenség, és hangadói néhány év múlva fellázadoztak az intézkedés ellen.

Az 1930-as évek legelején a közösség nyelvi kérdésekre érzékeny részének vezetői felvették a harcot az istentiszteleti, oktatási és dobolási nyelv visszaállításának érdekében. Törekvéseikhez külső támogatót is találtak az MNNE személyében, amely a helyi elégedetlenség élére állva igyekezett a helyi csoport törekvéseit támogatni. A közigazgatás, élén a főszolgabíróval, valamint az evangélikus lelkész mindent elkövettek azért, hogy az általuk pángermán agitátorok által megtévesztettnek tartott helyi egyesület tevékenységét és hatókörét korlátozzák. Ebben a törekvésükben mindenképpen komoly segítséget jelentett számukra, hogy a helyi értelmiség egyértelműen szemben állt a nemzetiségi törekvésekkel, s az általuk irányított Levente Egyesület, de mindenekelőtt a Palotay vezette MOVE nagy népszerűségnek örvendett a település lakói között. Az MNNE helyi csoportjának célkitűzései közül csupán a kétnyelvű oktatás bevezetésének kérdésében történt kedvező változás, de ez is lényegében tőle függetlenül, kormányzati intézkedés eredményeként.

1940 novemberében Hartán is megalakult a Volksbund helyi csoportja, amely az MNNE-hez képest már egyértelműen komolyabb nagypolitikai háttérrel rendelkezett. A korábbi évek nyelvi törekvései továbbra is napirenden maradtak, de emellett a Volksbund sokkal nagyobb energiát fektetett a szervezet taglétszámának növelésére, a belső kohéziós erő erősítésére, és megpróbálta a községen belüli

politikai reprezentációját is megteremteni – sikertelenül. Mindamellet a szervezet sokkal komolyabb támogatást kapott az országos és területi szervektől, mint az MNNE helyi csoportja valaha is. A felnőtt anyanyelvi lakosság kb. 30%-a lépett be a helyi csoportba, különböző motivációktól vezetve, amelyek az anyagi jellegű előnyök elérésétől lényegében a szervezet célkitűzésének teljes támogatásáig terjedtek. A tagság szociális viszonyait tekintve lényegében leképezte a hartai társadalmat: a leggazdagabbaktól kezdve a középrétegen át a legszegényebbek is képviselték magukat a szervezetben. Az előző időszakhoz hasonlóan azonban az értelmiség ezúttal is egy emberként távol maradt az organizációtól. A Volksbund megjelenésével, ill. aktivitásával, agilisabb fellépésével a nemzetiségi kérdés is törésvonalként jelent meg a hartai német társadalmon belül. Ez az 1944-es kényszer-sorozás kapcsán drámai összetűzésekhez is vezetett, amikor a feldühödött lakosság több Volksbund-vezetőt is megvert.

A szervezet tevékenységének hatékonyságát, csakúgy, mint az MNNE aktivitása idején az új főszolgabíró, a helyi közigazgatás és az evangélikus lelkész (maga mögött tudva az őt karizmatikus vezetőnek tartó hívei nagy részét, a MOVE-t, és a társadalomszervező erővé magát kinövő színjátész csoportot) igyekezett korlátozni. A közigazgatás fellépése azonban ebben az időszakban már a harmincas évekhez képest kétarcúságot mutatott: csak abban az esetben lépett fel teljes súlyával a szervezet vezetőivel szemben, amikor biztosan tudta, hogy ezzel nem sérti meg a Volksbund magyarországi tevékenységét garantáló német–magyar államközi egyezményt. Ha azonban a szervezet a hatályos törvényeket vagy rendeleteket figyelmen kívül hagyta, abban a pillanatban intézkedett – szükség esetén a csendőrség bevonásával a jogsértőkkel szemben. A szovjet csapatok közeledésének hírére 1944. október végén az evakuálási parancs ellenére mindössze kb. 40 család hagyta el a falut.

1945 elején a hartai németek egy részét a szovjet hatóságok elszállították malenkij robotra, a Volksbund-tagokat pedig a népbírószági eljárásokon felelősségre vonták, többségüket börtönbüntetésre és a közügyektől való többéves eltiltásra ítélve. Majd az etnikai homogenizáció és a politikailag, valamint gazdaságilag motivált, a kollektív bűnösség elvén alapuló számonkérés eredményeként 1947–1948-ban a németek kb. 1/3-át kitelepítették Hartáról. A számonkéréssel párhuzamosan, részben a földreform, majd a csehszlovák–magyar lakosságcsere keretében megindult a magyar anyanyelvű és nemzetiségű telepések faluba való beköltöztetése is. A Hartára érkező csoportok sem származási helyüket, szociális háttérüket, sem pedig motivációikat tekintve nem voltak egységes csoportnak tekinthetők. A több mint 280 család kisebb része érkezett a megye más falvaiból, a többiek Jugoszláviából menekültek, valamint Csehszlovákiából lettek kitelepítve. A migrációs hullámok elülte után a hartai németek és a különböző telepess csoportok még évekig egymás mellett éltek, s a köztük lévő ellentétek csak lassan, évtizedek alatt oldódtak fel.

Az 1945–49 közötti időszakban a helyi politika többszereplőssé és nehezen átláthatóvá vált. A németek az Elöljáróságban és a Nemzeti Bizottságban 1947 au-

gusztusáig még őrizték pozícióikat, de az egyik legfontosabb, a helyi viszonyokat alapjaiban befolyásolni képes szervből, a Földigénylő Bizottságból már 1945 végére teljesen kiszorultak. A helyi politikai aktorok egymáshoz való viszonya nem volt felhőtlen, amit jelentős részben az általuk képviseltek érdekeinek különbözősége, a pártpolitikai motivációk és az egyéni érdekek határoztak meg. Miközben az Elöljáróság és a Nemzeti Bizottság több ízben is interveniált a német lakosság érdekében a felettes szerveknél, a Földigénylő Bizottság mindenekelőtt a telepések gazdasági érdekeit és politikai reprezentációjának kiharcolását tekintette elsődleges céljának.

1949 után a nemzetiségi kérdés kezelése egyértelműen a párt (az MDP, majd 1956 után az MSZMP) politikai irányvonalának függvényeként alakult helyi szinten is. Kezdetben a párt- és tanácsi fórumokon nem foglalkoztak hivatalosan a kérdéssel, és csak 1968 után jött el az az időszak, amikor a téma a megvitatandó kérdések egyikévé lépett elő a helyi tanács vb-, valamint a HNF ülésein. Ettől kezdve azonban periodikusan Hartán is számot vetettek a nemzetiségi politikából adódó feladatokkal és eredményekkel.

Hartán már az ötvenes években is voltak mind a tanács, mind a párt vezető testületeiben német lakosok, igaz, a magyar lakossággal szemben sokáig kisebbségben. A tanácselnökök egy 1957–1964 közötti periódustól eltekintve 1980-ig német származású öslakosok voltak, míg a párttitkárok többnyire kívülről érkező magyar nemzetiségűek. Ekkor változott a felállás, és a párttitkár lett hartai német, a tanácselnök pedig a korábbi párttitkár. A hetvenes években a település politikai, közigazgatási és társadalmi szervezeteinek vezetőségében a német ősökkel rendelkezők aránya elérte a magyar származásúak arányát.

A kitelepítések utáni években a német lakosság elkülönülése két területen volt tetten érhető: az evangélikus gyülekezetben, melynek létszámát nem gyarapították a betelepülők, és a tszcs-kben, ahol lehetőség nyílt arra, hogy a tagok származási (és gazdasági) alapon szerveződjenek. Ezek a közösségek azonban a vegyes házasságok, és az 1959-es tévesztés sikerét követően lassan-lassan vegyes származású közösségekké alakultak át.

A község helyi származású politikai vezetői és a helyi, nemzetiségi kérdés iránt fogékony aktivisták igyekeztek kihasználni a csak lassan „liberalizálódó” hivatalos nemzetiségpolitikai irányelvek által kínált mozgásteret. Az ötvenes évek elejétől a helyi vezetők az iskolában beindították a német nyelv tanítását, megalakították a helyi nemzetiségi táncsoportot, majd a hatvanas évek második felének enyhülését kihasználva Nánai András tanácselnök – Rétfalvi Teofil tanár gyűjtőmunkájára építve – létrehozta a hartai német nemzetiségi tájházat. Emellett kitették a közintézmények falára a német nyelvű táblákat is. A község anyagi helyzetének javulásával javítottak a német oktatás feltételein, és az óvodában is beindították a nemzetiségi képzést. A táncsoport eközben országos hírre tett szert, s a nyolcvanas években – a nagypolitikai helyzet változásával – nyugat-németországi fellépésekre is meghívást kapott.

A nemzetiségi ügyekben szerepet vállaló hartaiak közül a nyolcvanas évek-

ben többen is bekapcsolódtak a kérdéssel foglalkozó megyei szervek munkájába. A HNF Bács-Kiskun Megyei Bizottsága mellett működő Nemzetiségi Albizottság tagja lett a hartai HNF vezetője, Gottschall Péter párttitkár pedig a Bács-Kiskun Megyei Tanács Nemzetiségi Bizottságának elnöki tisztét viselte. A Német Szövetség négyévente megrendezett kongresszusára Hartáról is rendszeresen elutaztak a közösség német küldöttei.

1945 után az anyanyelv használata fokozatosan visszaszorult a privát szférába, majd az idősebb generáció kihalásával egyre kevesebben maradtak a nyolcvanas évekre, akik még egymás között németül beszéltek. A nemzetiségi kulturális szokások és tradíciók leváltak a hétköznapiakról, és csak mint szabadidős tevékenységek éltek tovább. A kétségkívül pozitív erőfeszítések ellenére a korábbi falusi társadalom felbomlásával, a gazdasági keretek és az életforma radikális átalakulásával, valamint a vegyes házasságok számának növekedésével az egykor német közösség identitásában a rendszerváltás idejére a kultúrához való kötődés, a közös származás tudata, valamint a szülőfaluhoz fűződő érzelmi kötelékek váltak dominánssá.

A rendszerváltás után a múlt közösségi szinten való feldolgozásának eltűnt az utolsó külső akadály, mivel megszűnt a reguláló hatalomként funkcionáló MSZMP – az utolsó évtizedben amúgy is egyre jobban fellazuló – ideológiai kontrollja. Az 1940-es évek eseményeinek (Volksbund, németek elűzése, betelepítés) tabusítása már a nyolcvanas években sem működött igazán, 1989 után pedig egyértelműen megszűnt. Hartán tovább működnek a még az előző rendszerben alapított intézmények és egyesületek (Német Nemzetiségi Tájház, Német Nemzetiségi Táncegyüttes), sőt ezek köre a rendszerváltás után tovább bővült: az újonnan berendezett ún. „Baum-házban” egy kiállítás mutatja be a faluba betelepített felvidéki lakosok történetét, lakáskultúráját, és Gallé Tibor hartai származású festőművész munkásságát, 1996-ban pedig megalakult az azóta a Hartai Zenekultúráért Alapítvány támogatását élvező Nemzetiségi Ifjúsági Fúvószenekar is. 1994 óta pedig folyamatosan tevékenykedik a településen német kisebbségi önkormányzat, amelynek legfőbb feladata a német kisebbség érdekeinek helyi szintű érdekképviselése. 2007-ben pedig végre felavatták a Nánai András által felállított, az elűzött németekre emlékeztető emlékművet is.

A hartai németek, illetve német származású lakosok számára elsőrendű cél a német származástudat ébrentartása, a helytörténet megismertetése a fiatal generációkkal, a hétköznapiakban már természetesen nem élő, de a helyi ünnepeken rendre felelevenített hagyományok, népszokások ápolása és továbbvitele, valamint az óvodában és iskolában működő német nemzetiségi oktatás eredményessé tétele.

Az 1945–49 közötti sérelmek és a konfliktusok emléke a legidősebb generáció számára persze nem merült feledésbe, de a fiatalabbaknak az akkori események már csak a helyi történelem egy fejezetét jelentik, tudásuk erről az időszakról nem személyes, csak a szülők, nagyszülők elbeszéléséből származik, hétköznapijaikra pedig lényegében nincs hatással. A hartai lakosság számot vetett a történelem kö-

zösségükre gyakorolt hatásával, és bár a német nemzetiségi hagyományok megőrzését legalább egyesületi szinten fontos feladatnak tekinti, ez nem számít centrális kérdésnek a község életében. Az elsőrendű kihívást – hasonlóan a többi Duna-Tisza közí településhez – ma már származástól függetlenül a közösség megtartó erejének növelése és a gazdasági kihívások leküzdése jelenti számára...

FÜGGELÉK

DOKUMENTUMOK

1.

Harta, 1932. augusztus 6.

Polster Gyula József hartai evangélikus lelkész levele Raffay Sándor püspöknek a hartai németesítési mozgalom nyelvi követeléseinek tárgyában

Méltóságos és Főtisztelendő Püspök Úr!

A Bleyer Jakab szerkesztésében megjelenő „Sonntagsblatt” júl. 31-iki számának szerkesztői üzenetében egy, a bácsalmásiakhoz intézett értesítés jelent meg, amely szerint C. típusú iskolájuk megváltoztatása sikerrel járt, az egyházi hatóság utasítást kapott, most csak erősen tartsanak ki! Ugyancsak a szerkesztői üzenetekben olvasható a „Többiekhez” intézett felszólítás, amely szerint iskolájuk típusának megváltoztatása érdekében bélyegmentes kérvényben fordulhatnak a minisztériumhoz és befolyásoltatni ne engedjék magukat.

A hartai németesítési mozgalom, amely már eddig is sok indítást nyert a Sonntagsblatt közleményei által, e legutóbbi nyilatkozat óta néhány embernek bujtogatására odáig fejlődött, hogy ma már a községi képviselő-testület tagjait is belevonták és mint ma bizalmasan értesítettek, küldöttségileg óhajtanak a lelkészi hivatalban megjelenni, hogy közgyűlést kérjenek az 50%-os német tanítás érdekében, valamint a havi 3 német de. istentisztelet tárgyában. A gyülekezet tagjai között jelentős számban vannak úgy az első, mint a második kívánságnak ellenzői, sőt többen a legteljesebben elítélik a németesítési mozgalmakat.

A hartai ev. elemi népiskola hat tanerős. Édesapám, Polster József 32 éve Hartán működött, mindig magyar nyelven. Csupán a vallás tanítása folyt német nyelven. 1921-ben egy közgyűlésen a hívek kimondták, hogy a vallás tanítása folyjék az első négy osztályban magyar nyelven, a felső két osztályban pedig a tanulók kívánsága szerint.

Idézem Püspök Úr Öméltóságának a hartai canoni látogatás alkalmából 506/1927. sz. alatt az esperességhez intézett és hivatalomban másolatban őrzött leveléből az alábbiakat: „Végül az iskolára vonatkozólag a jegyzőkönyvben már benne levő kifogásokon kívül határozottan el kell ítélnem azt a sehol másutt nem tapasztalt szokást, hogy a négy éven át magyar nyelven tanított gyermekek egy-

szerre kénytelenek az összes vallási fogalmakat, kifejezésmódjukat németre átformálni, aminek a természetes következménye, hogy aztán se magyarul, se németül nem tudják magukat a vallási ismeretek terén sem kifejezni, sem megértetni. Nincs is rá példa egyetlen iskolában sem, mert azt már több helyen tapasztaltam, hogy az alsóbb osztályokban a gyermek anyanyelvén, illetőleg családi nyelvén tanítják a vallási ismereteket és később, amikor már más tárgyaknál megszokja a magyar kifejezésmódokat, a vallást is magyarul tanulja, de hogy éveken át magyarul való tanulás után egyszerre német nyelvre fordítsák a tanítást, arra eddig példát még nem láttam.

A különböző érdekeket, amelyek e téren találkoznak, vagy összeütköznek, talán úgy lehetne összeegyeztetni, hogy a gyermekek olyan nyelven tanuljanak, amilyenhez kedvük van, illetőleg amelyen magukat helyesebben ki tudják fejezni.”

Az idézet utolsó részlete értelmében jártam el akkor is, mikor a konfirmációi oktatásra az elmúlt évben jelentkezett 94 tanulót nem kényszerítettem (mint a múltban volt) a német nyelven való tanulásra, hanem szabadon választhattak a szülőkkel való előzetes megbeszélés után, a nyelvi kérdést illetően. A 94 gyermek közül egyetlen egy sem volt hajlandó németül tanulni, mert csak a magyar gondolkodáshoz szokott az iskolai tanulás éveiben!

A hartai németesítési mozgalom ma már az egész járás területén ismeretes és annál elszomorítóbb, hogy éppen csak az evangélikusság köréből indult ki, míg a ref. iskola, amely szintén C típusú, eddig egyáltalán nem tapasztalt hasonló irányú mozgalmat. Beniczky főbíró tudtommal már értesítették más helyről, hogy tegye vizsgálat tárgyává, miként vehetnek részt ily irányú mozgalmakban községi képviselő-testületi tagok, esküdtek?

Az elmúlt tanév folyamán meglátogatta iskolánkat Dr. Beyer Ede kultuszminiszeri központi szolgálattételre beosztott tanfelügyelő, aki legteljesebb meglepődését fejezte ki az iskolánkban látottak és hallottak felett. Mikor említést tettem előtte az akkor még csak csírájában volt mozgalomról, kijelentette, hogy „Harta nem a mi esetünk a németesítés szempontjából. Én éppen azért látogatom az önök iskoláit, hogy ellensúlyozzam a Bleyer Jakab féle mozgalmakat. Nyíltan nem beszélhetek ugyan, de mint referense a nemzetiségi iskolák ügyének, ez úton is szíves örömet felajánlom szolgálatomat. Ahol 6 tanerős evangélikus, 2 tanerős ref. iskola és 2 óvónő működik magyar nyelven, ott nem lehet ily mozgalomnak sikere.” Ezeket mondta Dr. Beyer tanfelügyelő úr és névjegyét a bizonyosság kedvéért is átadta. Hogy mind ez ideig nem fordultam hozzá írásban az csak az elővigyázatosság részemről, mert „Verba volant, scripta manent!” Esetleg egy felvetődő küldöttségnek mégis megmutathatná leveletem. Azt hiszem azonban, hogy Püspök Úr Öméltósága ez ügyben jelentős eredményt biztosíthatna ügyünknek a vele való érintkezés kapcsán.

Tanítóink között jelenleg egy sincs, aki német képesítéssel bírna, sőt közülük négy egyáltalán nem is beszéli e nyelvet. A hívek kérelmének tehát legjobb akaratunk mellett sem tehetnek eleget. A Budaváry László szerkesztésében megjelenő „Nemzeti Élet” egyik számában azonban olvastam arról, hogy olyan helyen, ahol a tanító 30 éven át tisztán magyarul tanított, létrejöhetett oly intézkedés, amely a tanítót záros határidőn belül kötelezte a német nyelv elsajátítására.

Miután a mozgalom igen aggasztó méreteket öltött már, de saját hatáskörében igen keveset tehetek ellene, kérem tisztelettel Méltóságodnak intézkedését és bölcs tanácsát arra nézve, hogy egy, a hivatalomnál megjelenő küldöttségnek kérésével szemben milyen álláspontra helyezkedjem és tartható-e presbyteri, ill. közgyűlés az iskola típusának és az istentiszteleti rendnek a nép által elgondolt megváltoztatása tekintetében?

Maradtam Méltóságos és Főtisztelendő Püspök Úrnak legmélyebb tiszteletem nyilvánítása mellett

Harta, 1932 évi augusztus hó 6-án.

legalázatosabb szolgálja:
Polster Gyula József
ev. lelkész

EOL, BEEK, 263. d. 1115/1932. – Kétoldalas, géppel írt levél, géppel írt aláírással, kézjeggyel is hitelesítve.

2.

Dunavecse, 1932. szeptember 16.

Beniczky Péter főszolgabíró jelentése a főispánnak a Harta községben tapasztalható közállapotokról

Méltóságos Főispán Úr!

A tavasz óta élénk figyelemmel kísérem a Harta községi közállapotokat és bizalmas embereimtől nyert információk, továbbá saját meggyőződéselem alapján a következőket vagyok bátor tisztelettel jelenteni, kérve Méltóságodnak további utasításait.

A tavasz beálltával észlelhető volt, hogy több esetben német vándordiókok jelentek meg Harta községben, ezen német diákok azonban semmiféle tevékenységet nem tudtak kifejteni, mert ezeket megérkezésük után a rendelkezésemre álló eszközökkel a községből továbbítottam. Ezen ténykedése a diákoknak aggodalomra még nem adott okot s ezért nem tartottam szükségesnek, hogy Méltóságodnak az esetekről jelentést tegyek, azonban mintegy négy héttel ezelőtt az ág. h. ev. tanítóválasztásból kifolyólag a rend felborult, és egyesek az egyház kebelén belül oly irányú tevékenységet kezdtek kifejteni, hogy habár évtizedek óta a magyar tanítási nyelv kötelező az iskolában, a német tanítási nyelvre térjenek át, és oly kijelentések történtek, hogy csakis német nyelvű tanítót fognak a megüresedett állásba megválasztani. Az ág. h. ev. lelkész erélyes közbelépésére és a lelkész felkérésére én magam, nem mint a járás főszolgabírája, hanem mint az ág. h. ev. egyházmegyének a másodfelügyelője a helyszínen megjelentem és azon egyéneket magamhoz kéretve, akikre a gyanú megvolt, hogy ily irányú tevékenységet

fejtenek ki, a lelkéssel együtt felvilágosítottam tevékenységük lehetetlenségéről, és mint egyházmegyei másodfelügyelő kinyilatkoztattam a hitfelekezetemhez tartozók előtt, hogy a magam részéről mint egyházi másodfelügyelő, az ily tevékenységet, mely az ág. h. ev. egyházra a hazafiatlanság bélyegét nyomja, tőlem telhető mindenféle eszközzel meg fogom akadályozni, mire a következő napokban a hangulat javult. Elkövetkezett azonban f. hó 11-én a kántortanítóválasztás és habár az egyházgyülekezetnek nagyobb része a magyar érzelmű Schmechl Salamon helybeli születésű és már behelyettesített tanítót választotta meg, a választás és az azt megelőző kántori próbaéneklés alatt egyes felbujtogatott elemek eddig nem ismert botrányt rendeztek. Bizalmi embereim részéről nyomban megállapítást nyert, hogy titokban a kóruson egy dr. Kussbach Ferenc nevű budapesti ügyvéd, szentszéki ügyész, a budapesti belvárosi kerületi választmány rendes tagja (lakása: Budapest IV Kaplony utca 9.) megjelent és figyelte a tanítóválasztás miként való lefolyását. A tanítóválasztás után nyomban a lelkész előtt két helybeli egyénnel együtt megjelent, s kifejtette, hogy ő a hartai német sérelmesek ügyvédje, s azért jött Hartára, hogy rendet teremtsen, mert – úgy mondta – a hozzá befutó jelentések-ből azt látja, hogy Hartán úgy az egyházi, mint a világi részről egy tendenciózus politika érvényesül, melynek jelszava: gyors vagy lassú irányba való magyarosítás. Kijelentette, hogy a németiségnek vannak szerzett jogai, melyeket még a főszolgabíró intézkedései sem tudnak megszüntetni. Ezen kijelentése arra irányult, hogy a magyar dobolási nyelvtől a községből összetoborzott deputáció ellenére sem voltam hajlandó eltérni.

Ezen fővárosi ügyvéd még aznap megjelent több családnál és beszédeket tartott s német nyelvű könyveket és röpiratokat osztott szét s kijelentette, hogy a jövőben gyakrabban fog Hartára lerándulni. Bizalmas embereim megállapították még azt is, hogy tervbe van véve, hogy f. hó 18-án Bleyer Jakab személyesen fog Hartára lejönni.

Dunavecse, 1932. szept. hó 16.

Beniczky sk.

PML, PPSK IV. 401-a. 40. d. 99/1932. – Egyoldalas, gépelt jelentés, géppel írt aláírással, kézjeggyel hitelesítve.

3.

Dunavecse, 1933. május 19.

Beniczky Péter főszolgabíró jelentése a főispánnak az MNNE hartai szervezetének a dobolási nyelv kérdésében történt megkereséséről

Méltóságos Főispán Úr!

A leadott ügyszerzés mellett tisztelettel jelentem, hogy Harta községben a magyar nyelvű dobolás kötelezettségét még az 1922. évben rendelték el. Igaz

ugyan, hogy az idők folyamán tudtomon és beleegyezésem kivül néha németül is publikáltattak, ami mindig sűrűbben és sűrűbben fordult elő, úgyhogy féltő volt, hogy lassankint a teljes német nyelvű publikálásra fognak áttérni. Ezért a legutóbb intézkedtem az előjárásánál, hogy a publikáció csakis magyar nyelven történhetik. Ezen intézkedésemet arra alapítottam, hogy a képviselő-testület tárgyalási nyelve magyar, a tárgyalási jegyzőkönyvek magyar nyelven vannak vezetve, és Harta község lakosságának legfeljebb 1%-a az – ez is vénasszonyokra esik –, amely a magyar nyelvű publikációt ne tudná megérteni. Képtelen és lehetetlen állapotnak tartom nemzeti érzésünknek minden oldalról jövő letaposása idején, az Alföld kellős közepén magyar községekkel körülvett községben megengedni és tűrni azt, hogy nem a hazai, hanem idegen nyelven történjen a dobolás, méghozzá olyan községben, ahol mindenki érti a magyar szót.

Ezen beadvány, illetőleg annak tartalma nem is Szeim János és a mesterségesen összegyűjtött egyéneknek a kérése, hanem az utóbbi időben Bleyer Jakab és dr. Kussbach Ferenc budapesti ügyvéd izgatása, amit bizonyít azon körülmény is, hogy nem is a kérvény van aláírva, hanem a kérvény mellé fűzött lapok, mely lapok egyikének a fejlappján olvasható a magyarországi németajkúak népművelődési egyesületéhez intézett címzés német szövegben, mely egyesületnek a fő mozgató erői: Bleyer Jakab és dr. Kussbach Ferenc.

Különös dolognak tartom, hogy a magyarországi német népművelődési egyesület a magyarnyelvű dobolással törődik, ami egyáltalán nem tartozik az egyesületre. Az egyesület tanítsa németeinek Heine, Schiller és Goethe verseit németül és ne foglalkozzon egy község azon ügyével, hogy az magyarul vagy németül doboltat, és ne kívánja a német nyelvű dobolást akkor, amikor a község lakossága a magyar publikálást is megérti.

Mély tisztelettel kérem odahatni, hogy semmi körülmények között ne engedjék meg a német nyelvű dobolás, mert ha ennek hely adatik, rövid időn belül a képviselő-testület tárgyalási nyelvül a német nyelvet fogják kívánni és a tárgyalási jegyzőkönyvet is német nyelven fogják követelni.

Harta község lakossága nyugodt, és ily irányú jogtalan követelésekkel sohasem állt elő, és mindössze 4-5 izgága egyén van a községben, mint Szeim János, aki Budapestről irányított pángermán agitációtól még túlon túl van fűtve. Jellemző még a községre azon körülmény is, hogy az ifjúság magyar dalokat magyar szöveggel énekel és a magyar csárdást táncolja. Ily körülmények között a német publikálás esetén a hatóság sietne segítségére annak, hogy a magyar szellemmel, magyar gondolkozással és magyar szokásokkal már megbarátkozott fiatalság elnémetesedjék.

Dunavecse, 1933. május 19.

Beniczky sk.

PML, PPSK IV. 401-a. 47. d. 19/1934. – Kétoldalas gépelt jelentés, géppel írt aláírással, kézjeggyel hitelesítve.

Dunavecse, 1936. június 4.

Beniczky Péter főszolgabíró havi jelentése a főispánnak a Harta községben tapasztalható nemzetiségi aktivitásról

Méltóságos Főispán Úr!

Jelentem, hogy Harta községben a német közművelődési egyesületnek van helyi csoportja, ezen helyi csoportnak azonban sem zászlója, sem jelvénye nincsen.

Harta községben semmi néven nevezhető pángermán agitáció ezidőtáligt nem folyik. Harta községből sem a helyi csoporton belül, sem azon kívül Németországba sem az idén, sem a múlt évben nem utazott senki. A község tanítói és lelkészei, valamint a község összes értelmi vezetői népművelődési előadások és a MOVE útján mindent elkövetnek, hogy a magyar érzést ápolják és a magyar állami eszmét minden körülmények között érvényre juttassák.

A német sajtótermékek közül a „Der Neue Sonntag” [sic!] című hetilap érkezik Harta községbe, kb. 20 példányban.

Dunavecse, 1936. június hó 4.

Beniczky sk.

PML, PPSK IV. 401-a. 58. d. 10/1936. – Egyoldalas gépelt jelentés, géppel írt aláírással, kézjeggyel hitelesítve.

Dunavecse, 1940. november 1.

Balthes Károly főszolgabíró jelentése a főispánnak a Volksbund hartai szervezetének megalakulásáról

Méltóságos Főispán Úr!

Tisztelettel jelentem, hogy október 6-án Harta községben megalakult a Volksbund helyi szervezete. Az alakuló közgyűlésen inkább a fiatalok jelentek meg, és a községben számottevő, komoly német elemek határozottan távol tartották magukat az újból fellángoló pángermán mozgalomtól. Az alakuló közgyűlésen 2 fiatal szónok szólalt fel, beszédük meglehetősen szenvedélyes hangú volt és majdnem a nemzetgyalázás határán mozgott. A belügyminisztérium közbiztonsági osztályától nyert távbeszélői utasítás értelmében erélyesebb beavatkozástól tartózkodtam. A község komoly németajkú polgárainál a községi jegyzők, de magam is megfelelő ellenpropagandát fejtettünk ki a pángermán agitáció ellensúlyozása érdekében.

Dunavecse, 1940. november hó 1.

Dr. Balthes sk.

6.

Harta, 1941. november 14.

Palotay Gyula, hartai evangélikus lelkész jelentése a Királyi Tanfelügyelőnek a német nyelvű oktatás kérdésében tartott szülői értekezlet eredményéről

Méltóságos Tanügyi Főtanácsos, Királyi Tanfelügyelő Úr!

Hivatkozással Méltóságodnak f. évi november hó 6-án kelt 7956/1941. tf. sz. leiratára, a hartai ág. hitv. evangélikus népiskola anyanyelvi oktatás bevezetése, illetve a vegyes tannyelvű oktatás fenntartása tekintetében az érdekelt szülők és gondviselők személyes meghallgatása és nyilatkozata alapján van szerencsém tisztelettel az alábbiakat jelenteni:

Az első osztály 66 tanulója közül 64-nek szülője az eddigi vegyes tannyelvű (magyar–német) tanítási nyelv fenntartása mellett foglalt állást, 1 tanuló lábbeli hiány és az iskolától való nagy távolság miatt nem jár iskolába, 1 tanuló pedig magyar anyanyelvű. (Veréb Rózsa)

A második osztály 60 tanulója közül 59-nek gondviselője az eddigi vegyes tanrendű oktatás fenntartása mellett nyilatkozott, 1 tanuló pedig magyar anyanyelvű. (Kósa Julianna)

A harmadik osztály 76 tanulója közül 70-nek szülője az eddigi vegyes tannyelvű oktatás fenntartását kívánta, 4-nek szülői anyanyelvi német oktatást és 2-nek szülei csak magyar nyelvű oktatást kívántak.

A negyedik osztály 59 tanulója közül 55-nek szülői az eddigi vegyes tannyelvű oktatás fenntartása mellett nyilatkoztak, 2-nek szülei anyanyelvi német oktatást kívántak, 1 szülő az aláírást megtagadta. 1 gyermek szülei pedig (Kolláth András, apja néhai Kolláth Nándor egri pékmester, anyja: orosz származású nő) szintén az eddigi vegyes tannyelvű oktatást választották, bár a gyermeknek magyar az anyanyelve s tanácsot várnak a gyermek oktatási nyelvét illetően.

Az ötödik osztály 49 tanulója közül 47-nek szülei az eddigi vegyes tannyelvű oktatás fenntartását kérték, 2-nek szülei pedig csak magyar nyelvű oktatást kívántak.

A hatodik osztály 50 tanulója közül 47-nek gondviselői az eddigi vegyes tannyelvű oktatás fenntartását kérték, 2-nek szülei csak magyar nyelvű, 1-nek szülei pedig anyanyelvi német oktatást választottak.

Fentiek kiegészítéseképpen megjegyzem, hogy a gyermekek szülői, ill. gondviselői az iskolaszéki elnöknek az oktatás nyelvét illető magyar és németnyelvű felvilágosítása után minden befolyás nélkül, saját elgondolásuk alapján eszközölték a választást, és sajátkezü névaláírásukkal erősítették meg elhatározásukat. Az I–VI. osztályok tanulóinak gondviselői által láttamozott íveket csatoltan mély

tisztelettel felterjesztem. Hangsúlyozottan ki kell emelnem azt a körülményt is, hogy számos szülő személyesen felkeresett és azon kérését adta elő, mely szerint legjobban szeretné, az eddigi vegyes tannyelvű oktatás helyett gyermeke csupán német írást és oktatást tanulna anyanyelvén, viszont a többi tantárgyat a számára tanulás szempontjából sokkal könnyebb magyar nyelven végezhetné. Határozott kérésüket ezúton terjesztem fel tisztelettel.

A tanulók létszámának összesítése alapján tehát a hartai ág. hitv. evangélikus elemi népiskola 360 tanulója közül 343 kívánja az eddigi vegyes tannyelvű oktatás fenntartását, 8 tanuló magyar nyelvű oktatásra jelentkezett, és anyanyelvi német oktatást 7 tanuló óhajt. Kettőnek szülője nem írta alá egyik oktatási rendszert sem.

Szabadjon tisztelettel kérnem, az osztályok nagy benépesedésére való tekintettel, hogy az egyes osztálytanítók a maguk osztályában végezhessek, illetve láthassák el a kisebb számban német, ill. magyarnyelvű oktatásra jelentkezett tanulókat.

Legmélyebb tiszteletem nyilvánításával maradtam Méltóságodnak

Harta, 1941. november hó 14-én

Palotay Gyula s. k.
ev. lelkesz, isk. széki elnök

EOL, BEEK, 382. d. 2920/1941. – Egyoldalas gépelt levél, másolat, géppel írt aláírással.

7.

Budapest, 1943. március 24.

A Vallás- és Közoktatásügyi Miniszter utasítása a Budapestvidéki Tankerületi Főigazgatónak a hartai német anyanyelvi oktatás bevezetésének tárgyában

A Budapestvidéki Tanker. Főigazgatónak!

Tárgy: A nem magyar tanítási nyelvű
népiskolák oktatási rendszere

A 25.370/1941. V.K.M sz. rendelet végrehajtása alkalmával az egyes népiskolákban elrendelt nem magyar oktatási rendszerek – még tanulóhiány esetén is – kizárólag előzetes hozzájárulásom után szüneteltethetők.

Ennek következtében a hartai evang. népiskolában az anyanyelvi rendszerű német tagozat csupán az elmúlt 1941/42. iskolai évben függesztette fel működését, mivel 38.674/1942. sz. rendelkezéssel csupán ehhez járultam hozzá.

Szigorú kivételképpen most engedélyezem azt is, hogy az anyanyelvi német tagozat ebben a népiskolában az 1942/43. iskolai évben is szüneteljen. Felhívom azonban a kir. Főigazgató Urat, hogy a jövőben a fent említett rendelkezésemhez

tartsa magát és valamely nem magyar tagozat szüneteltetését kizárólag előzetes hozzájárulásom után vegye tudomásul.

Természetes, hogy abban az esetben, ha a hartai evang. népiskola anyanyelvi német tagozatába az 1943/44. tanévi beíratás alkalmával a szülők befolyásmentes akarata alapján csak igen kevés, vagy egyetlen tanuló sem jelentkezik, a tagozat további szüneteltetésének előzetes hozzájárulásom után nem lesz akadálya

Budapest, 1943. március hó 24.

V.K.M. miniszter sk.

MOL, K 644. 2. cs. 1941–3. 240. – Egyoldalas gépelt levél, másolat, aláírás nélkül.

8.

Dunavecse, 1944. május 1.

Balthes Károly főszolgabíró utasítása a hartai Elöljáróságnak az evangélikus kultúrház Volksbund általi használata tárgyában

Elöljáróságnak!

Tudomásomra jutott, hogy a hartai evangélikus kultúrházat a hartai Volksbund táncmulatságok céljaira engedély nélkül igénybe veszi, és egyes tagjai a fenti helyiségben elhelyezett MOVE italmérőjét ital kimérésére kényszerítik, jóllehet az italmérés csak a MOVE tagokra van korlátozva. A kultúrháznak ily célra való igénybevétele nemcsak mint az ottani ev. egyház felügyelője, de mint a MOVE szárnyfelügyelője és a földművelésügyi m. kir. miniszter úr által a kultúrház rendeltetésszerű használatának ellenőrzésével megbízott hatóság is a legszigorúbban megtiltom és utasítom az ev. lelkész Urat, hogy a helyiségek kulcsait vegye magához és a kultúrházat a jövőben csak külön engedéllyel bocsássa a kérelmező rendelkezésére.

Figyelmeztesse a Volksbund vezetőségét a kormány tánctilalmi rendeletére, amely az ő helyiségeikre is vonatkozik, mert az un. néptáncok tartását sem vagyok hajlandó eltérni, amennyiben pedig a jövőben a MOVE italmérővel szemben Schnautigel Péter és tsai már említett erőszakoskodást követnék el, úgy nevezeteket a kir. ügyésznek fogom átadni.

Dunavecse, 1944. máj. 1.

Dr. Balthes sk.
főszolgabíró

BKMÖL, V. 336. 20. d. 1855/1944. – Egyoldalas gépelt utasítás, géppel írt aláírással, kézjeggyel hitelesítve.

Harta, 1944. július 1.

Szendrey Lajos hartai helyettes vezető jegyző a főszolgabírónak a hartai kényszer-sorozás kapcsán összeállított lista tárgyában

Tárgy: Német sorozási névjegyzékek
Szigorúan bizalmas

Főszolgabíró Úr!

Harta községben történt német sorozásokkal kapcsolatban tisztelettel jelentem, hogy a sorozás alapját a 29610/el.n.-10.-1944. H. M. számú rendelet értelmében a német hatóságok által kiadott német jegyzék képezte, ezen névjegyzék alapján az előjárásnak a m. kir. honvédelmi miniszter úr által kiadott függelékkel kellett készítenie, melybe az utasítás értelmében a német névjegyzékben szereplő összes egyéneket át kellett vezetni.

A függelék egyes rovatainak kitöltésére a fent hivatkozott rendelet pontos útmutatást tartalmazott. Az egész függelék lényege azonban azon múlt, hogy a népiségre vonatkozólag a rendelet a következő utasítást tartalmazta: „Mely népiséghez tartozik rovat kitöltésénél az alábbiak szerint kell eljárni: Aki a német névjegyzékben fel van véve s a nyilvántartó lap 9. rovata szerint is német anyanyelvű, annál be kell írni, hogy „német”.

Jóllehet, hogy az előjárásnak közvetlen tudomása volt arról, hogy a német névjegyzékben felvett egyének közül sokan voltak olyanok, akik magukat magyar nemzetiségűnek vallották, már előző időben népszámlálással kapcsolatban is, de mert a fenti rendelkezés és kiadott függelék nyomtatvány olyan rovatot nem tartalmazott, amely lehetővé tette volna, hogy a névjegyzékben felvett egyén magyar népiségére vonatkozólag a bizottság megjegyzést tehetett volna, így a német anyanyelvű lakosság 90%-a a névjegyzékben illetve a névjegyzékhez fűzött függelékben fel volt véve.

Ebbéli aggályát folyó évi június hó 2-án fenti szám alatt Főszolgabíró Úrhoz tett jelentésében az előjáróság ki is fejezte, hogy a m. kir. honvédelmi miniszter úr rendelete szerint nincs arra rovat, hogy „a sorozásra előállítandó egyén milyen nemzetiségűnek vallotta magát”. Harta község lakosságának népiségére vonatkozólag különleges helyzettel állunk szemben, itt ugyanis a magyar lakosság tömbjébe beékelődve a hartai német anyanyelvű lakosság az idők folyamán hozzáidomult szokásaiban, népviseletében, természetében, gondolkozásában a magyar fajú lakossághoz és ezek minden megnyilatkozásukban is magyar hazafinak tartják és mondják magukat, ennek bizonyítására alakult Harta községben mintegy 10 évvel ezelőtt az egész magyar hazában páratlanul álló MOVE egyesület, melynek igen sok lelkes magyar gondolkozású tagja van.

Illetékes helyeken bizalmas érdeklődött az előjáróság, hogy miként járjon el a sorozás alkalmával, miután a rendelkezés a nyilvántartólap 9. rovata szerint tett

bejegyzés értelmében a német anyanyelv képezte az előállítás alapját, de csak azt az utasítást kapta, hogy ez a német és magyar kormány közötti megállapodás és a kiadott utasítás szerint kell eljárni.

A sorozáson megjelent és a magyar kir. honvédelmi miniszter úr összekötő tisztje is ezzel a különös helyzettel állott szemben, hogy Hartán jó magyar érzelmű egyéneket talált, akik rendíthetetlen ragaszkodásukat fejezték ki előtte a magyar haza iránt, de hogy mi történjék az ilyen jelentkezőkkel, azt a m. kir. honvédelmi minisztérium elbírálásától tette függővé.

Tisztelettel jelentem, hogy a kiadott névjegyzék alapján szerkesztett függelék összeállításánál és annak bizottsági letárgyalásánál a község h. vezető jegyzője a népmozgalmi nyilvántartó és az előjáróság képviselőjében vitéz Vejtei András és Gillich János községi előjárók együtt voltak. Munkásságuk arra terjedt ki, hogy a névjegyzékbe felvett egyének anyanyelvének elbírálásánál ne szerepeljenek olyanok magyar anyanyelvűként, akik magukat Volksbund tagoknak tartották, vagy olyan magyar fajú egyének anyanyelve németként ne legyen feltüntetve, akik származásuknál fogva vita nélkül magyar fajúaknak minősíthetők, de a túloldalon hivatkozott m. kir. honvédelmi miniszteri rendelet kimondottan az anyanyelv elbírálására vonatkozó utasítások folytán a bizottság a magyar népiséghez való tartozás kérdésében döntését nem tudta meghozni, miután arra a már említett okból a függelék nyomtatványban külön rovat nem állott rendelkezésre.

Jelentem végül, hogy a Főszolgabíró Úr 52. biz.1944. számú rendeletével lemásolás végett kiadott 29610/el.n.biz.1944. számú rendelet első bekezdésének utolsó 4 sora is azt a rendelkezést tartalmazza, hogy a közeljövőben az ország különböző részein sorozások fognak indulni és erre vonatkozó magyar állampolgárok névjegyzékét az illetékes német hatóságok bocsájtják a m. kir. honvédelmi minisztérium rendelkezésére, „amelybe azok lesznek felvéve, akik a német népiséghez tartozóknak vallják magukat és oda tartozóknak is tekintendőek”. Szintén a névjegyzékben felvett egyének előállítására szigorú utasítást adott.

Harta, 1944. július hó 1.

Szendrey
h.vjegyző

BKMÖL, V. 336. 21. d. 22. biz. /1944. – Kétoldalas gépelt jelentés, másolat, géppel írt aláírással.

Harta, 1944. augusztus 16.

Szendrey Lajos hartai helyettes vezető jegyző jelentése a főszolgabírónak a hartai kényszersorozás eredményéről, és az azt követő eseményekről

Főszolgabíró Úr!

Tisztelettel jelentem, hogy a m. kir. honvédelmi minisztérium 45969.eln./10.-1944. sz. rendeletével kézbesítés végett 206 darab behívási parancsot adott ki Harta község előljáróságának. Ezekből 78 egyén a behívási parancsot átvette, 2 egyén beteg, 47 egyén három ízbeni kézbesítés dacára nem volt feltalálható, holott a harmadszori kézbesítést a kézbesítőn kívül e célra igénybe vett két előljáró mint tanúk jelenlétében végeztettem. 9 egyén részére a behívási parancs kényszerkézbesítés útján kézbesítettett, 18 egyén előzetesen illetve utólag részben az SS, részben a magyar honvédség kötelékébe behívás útján nyert beosztást.

A lakosság részéről a német hadsereg kötelékébe való behívás ellen azért nyilvánult meg nagyfokú tartózkodás, mert a helybeli Volksbund vezetője Gillich János, titkára Frits Péter, a Volksbund egyik legtehetősebb családjának Arrasz Györgynek két fia, Arrasz Péter és Arrasz János [felesége Sch. – E. F.], valamint Arrasz György testvéröccse Arrasz János [nős G. T.-vel – E. F.] továbbá Dollenstein János [nős G. M.-mel E. F.] Volksbund tagok jelenleg a m. kir. honvédségben teljesítenek szolgálatot és ugyanakkor a fentiek közül, akik a behívójegyeiket ismeretlen helyen való tartózkodás folytán nem vették át, a legtöbben azonnal csapattestekhez vonultak be és kérték azonnali beosztásukat a harctérre, egyes csapattestek visszatartották az önként jelentkezőket, míg másik csapattestek arra való hivatkozással, hogy a jelentkezők már az SS-be besoroztattak (jóllehet a besoroztatásuk karhatalommal történt előállítás folytán sikerült) elutasították, és most bujkálnak a határban, nem dolgoznak, de az SS-be bemenni nem akarnak.

A kézbesítésnél nehézségek merültek fel. Egyesek a kézbesítőket fenyegették meg azzal, hogy ha otthagyják a behívási parancsot, akkor élve nem mennek ki az udvarból, a tanyai kézbesítőt is több ízben megfenyegették.

Véleményünk szerint a magyar csapattestek az önként jelentkező hartai lakosokat nem utasítanák vissza, hogy katonai szolgálatra sőt harctéri szolgálatra jelentkezzenek, de a helyben lévő 6 német csendőr állandóan nyomozza, hogy az SS-be sorozottak mely csapattesthez vonultak be és azonnal közbelépnek, nehogy az illetőt a magyar honvédség kötelékébe felvegyék.

Minthogy az előbb említett okoknál fogva súlyos visszásságot jelent az amúgy is felizgatott lakosság soraiban, kérem Főszolgabíró Urat, szíveskedjék erről Főispán Urat tájékoztatni, hogy amennyiben mód és lehetőség volna, ne akadályoztassék meg a harctérre önként jelentkezők honvédségbe való felvétele, mert honvédelmi szempontból nem volna kívánatos, hogy karhatalom útján kényszerítettessék bárki

is olyan fegyvernemhez szolgálatot teljesíteni, amely részére teljesen szokatlan és nem tud ennek gondolatával sem megbarátkozni.

Annak oka, hogy a helybeli katonaköteles korban levő és az SS-be besorozott férfiak annyira tartózkodnak a német hadsereg kötelékében való szolgálattól, amint értesültem egyik fő oka az is, hogy a községben ezelőtt mintegy két hónappal előbb állomásozott SS katonák leírták szereplésüket, működési körüket, az itteni katonaköteles korú egyének között és ettől kezdve féltek az SS-be való felvételüktől, mert a halálfejes sapkarózsa viselése részükre a biztos halált jelenti. Főispán Úr látogatása alkalmával is, amikor községünkben eltávozott, a tömeg megrohanta a jelen lévő Volksbund vezetőket, és hármat közülük megsebesítettek, erre a csendőrség vezetője megerősítést kért és azóta az első nap kivételével, amikor 30 csendőr tartózkodott a községben, 12 tagból álló csendőrség vigyáz a lakosság nyugalma fölött.

Ezen jelentésem... [2 szó olvashatatlan – E. F.] mellékelem Főszolgabíró Úrnak azon kéréssel, hogy ez ügyben további intézkedését megtenni szíveskedjék.

A behívójegyeket, illetve az átvétel íveit ugyancsak a mai napon terjesztem be az SS Ersatzkommando Ungarn /VI. Munkácsy Mihály u. 6–7./ részére és valószínűnek tartom, azonnal intézkedni fog a karhatalom elővezetés iránt.

Harta, 1944. augusztus hó 16-án.

Szendrey
h. vjegyző

BKMÖL, V. 336. 21. d. 44. biz./1944. – Kétoldalas gépelt jelentés, másolat, géppel írt aláírással.

11.

Harta, 1946. január 9.

A hartai Elöljáróság kérelme a főispánnak a hartai német lakosság kitelepítéssel kapcsolatos kivételes elbánásban való részesítésének tárgyában

Főispán Úr!

Harta község lakosságának túlnyomó többsége töretlen hűséggel tett hitet a magyarság mellett. Az erőszakos Volksbund törekvések és SS sorozások ellen számtalan alkalommal szívós ellenállást tanúsított és kiemelkedő eredményeket tudott felmutatni.

A nemzeti kormánynak a magyarországi német lakosságnak Németországba való áttelepítéséről kiadott 12.330/1945. M.E. sz. rendeletével kapcsolatban – az alább felsorolt indokok alapján – tisztelettel kérjük, hogy Harta község lakossága kivételezett elbírálásban részesülhessen.

Indokaink az alábbiak:

- 1./ Az 1941. évi népszámlálási adatok a magyarság melletti kiemelkedő számarányt mutatják. 1./ sz. melléklet.
- 2./ Községünk német származású lakosságában ma már egyetlen olyan család sem található, amely tiszta német származást mutathatna fel, mivel két évszázad alatt számos idetelepült magyar és tót, valamint francia származású hugenotta családdal történt összeházasodás révén a község népe heterogén véralkatú és számos családnak ma is magyar, tót, ill. francia családneve van. /2. és 3. melléklet./
- 3./ A község népét 1931 óta állandóan erősödő német propagandával igyekeztek a „Wandervogelok”, majd fizetett agitátorok, a Volksbund kiküldöttei tudatosan szembeállítani a magyarsággal. E mozgalmak ellen Palotay Gyula evangélikus lelkész 1931-től kezdve minden lehetséges módon küzdött, egyetemes lelkészgyűlésen tiltakozott, majd Preszly Elemér akkori főispán kérésére, hogy felekezeti különbség nélkül minden magyar érzésű lakost egy táborba tömöríthessen a német törekvésekkel szemben megalkotta a MOVE társadalmi egyesületet. Az egyesület minden politikai vonatkozású megmozdulástól teljesen távol tartotta magát, de a magyarság érdekében végzett munkájával döntő mértékben járult hozzá a lakosság magyar érzésének elmélyítéséhez. A sváb származású ifjúság 10 éven át legalább 60 magyar színdarabot adott elő, s munkájával evangélikus kultúrházat segített építeni, amelytől a Volksbund minden erőszakossága mellett is távol tartott minden nem magyar érzésű személyt. Jótékony adományaiból juttatott a Vöröskeresztnek adományt, segített gyűjteni a katonák téli ruhaakciójára, két ízben 14 szekér szeretetadományával a kalocsai hadikórház több száz sebesültjét megvendégelte. A német erőszakosságok ellen a magyar érzésű lakosság nevében tiltakozó küldöttségeket vezetett 3 ízben a járási főszolgabíróhoz, 3 ízben a főispánhoz, két ízben a belügyminisztériumhoz. Az SS sorozások elleni tiltakozására községünkben megjelent a főispán, ahol a járás főszolgabírájával együtt meggyőződhetett arról, hogy a magyar zászló alatt felsorakozó néptömeg milyen izzó magyar érzésről tett tanúbizonyságot. A főispán távozása után a volksbundistákat súlyosan inzultálták. A MOVE kimondottan a német törekvések elgáncsolására törekedett s munkája révén az SS sorozás kudarcba fulladt. A Nemzeti Bizottság 1945. évi július 20-i jegyzőkönyvének csatolt kivonata elismeri, hogy „működésére a magyar érdekekből szükség volt, s azért működött a MOVE, mert annak idején más alkalmas egyesülés nem volt engedélyezve”. /4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15. sz. melléklet./
- 4./ A némettség elleni ellenállás egyik vezetőjét, Palotay Gyula ev. lelkészt a Gestapo Szegedről kiküldött katonái magyarsága miatt el akarták hurcolni. Rajta kívül sokakat megfenyegettek, hogy a fekete autóval elviszik őket.
- 5./ A német katonaság általi megszállás után 1944 őszén közel 400 család névmagyarosítása iránti kérvényt terjesztettünk fel a belügyminisztériumba, a harcok közelsége miatt már nem volt idő az elkészült iratok átvétele céljából a fővárosba való felutazásra.

- 6./ 1944. október hó 20-án megjelent a kilakoltatási rendelet, amely szerint a község összes lakosságának termény és jószágállományával együtt át kellett volna kelnie a Dunán. A községi elöljáróság és a község lakossága ezt kereken megtagadta. Ekkor Kiskunhalasról 40 főnyi rendőrség lett kivezényelve, de a kilakoltatást az erős ellenállás miatt ez sem tudta keresztülvinni. Így az állatállomány és a termény nagy része megmaradt.
- 7./ A csendőri karhatalommal végrehajtott erőszakos SS sorozás sem vezetett eredményre, mert a követelt 860 fő helyett csak 60 fő vonult be. Számosan önként jelentkeztek a magyar hadseregbe, mások elbujdostak a német bevonulási parancsot megtagadva.
- 8./ A község férfilakosságának tiszta magyaros a népviselete, a nők viselete pedig egyre magyarosabbá válik. A vérkeveredés folytán az arcvonás is messze elűt a sváb típus jellegzetességeitől.
- 9./ Nyelvhasználatában számos család évek sora óta a magyart használja szívesebben.
- 10./ A GPU szervezet 1945. év tavaszán Hartán egy Volksbund kertben megtalált egy elásott listát, melyen 136 magyar érzésű, a németek által elhurcolandó és kivégzendő család neve szerepel, élen az ev. lelkésszel.
- 11./ Végül Solt, Dunapataj és Harta község telepes lakóinak nyilatkozatát csatoljuk, mint akik a község nemzethű magatartását aláírásukkal megerősítik.
- Fentiek alapján tisztelettel kérjük Főispán Úr szíves közbenjárását, hogy illetékes felsőbbségüknél eljárva községünk népe érdemeinek elismeréseként kivételes elbírálásban részesülhessen.

Maradtunk Főispán Úrnak Harta község Elöljárósága nevében:

Harta, 1946. évi január 9-én.

Molnár Henrik
Bíró

Selényi Károly
jegyző

BKMÖL, XXII. 337. 4. d. 340/1946. – Kétoldalas gépelt kérelem, másolat, géppel írt aláírással.

12.

Harta, 1947. február 21.

Palotay Gyula hartai evangélikus lelkész jelentése Ordass Lajos Püspöknek a kitelepítés várható hartai következményeiről

Méltóságos és Főtisztelendő Püspök Úr!

Mindenekelőtt szíves elnézést kérek, hogy a f. hó 19-ére kért személyes kihallgatásra nem jelenhettem meg. Küldöttség élén szerettem volna a hartai telepítéssel

kapcsolatos kérdéseket előadni, de a hatalmas hóesés minden közlekedési lehetőséget meggátolt. Közben Hartára ért a mentesítő bizottság és értesítem alapján itthon kell tartózkodnom, hogy községünk népének múltbéli magatartásáról felvilágosítást adhassak. Így röviden vázolom a helyzetet.

Január hó végétől folyt a kitelepítéssel kapcsolatos összeírás, mely úgyszólván egész községünk népét érinti valamilyen formában, mert a német anyanyelvet vallottak is listára kerültek. Február 10–14-éig este a községházán kifüggesztették a mentesítő bizottság utasítására a névjegyzékeket, és ugyanezen idő alatt kellett a mentesítés iránti kérelmeket benyújtani. Magam és Gerényi igazgatóm a legmesszebbmenő mértékig segítettünk, hogy a több ezer család közül lehetőleg senki le ne maradjon és kérvényét benyújthassa a kitűzött határidőig.

Az elsősorban kitelepítendő névjegyzékén, mely nagy A betűvel van jelezve, összesen 1147 személy szerepel. Utána a német anyanyelvet (de magyar nemzetiséget vallottak) szintén A, ill. A/1 jelzéssel: 1452 személy. A távollévők (hadifoglyok, Ukrajnába szállítottak, internáltak) C. jegyzékén 1166 személy van, végül a még nyomozásra szoruló és E. jelzéssel ellátott listán: 883 személy van feltüntetve. Ily módon összesen 4648 személyt érint a kitelepítés valamilyen formában. – Értesülésünk szerint a német anyanyelvet vallottak (ha magyar nemzetiségűeknek mondták magukat a népszámláláskor) bizonyos enyhítő rendelkezés alapján mentesítést nyerhetnek. A német nemzetiségűeknél csak 10% mentesíthető. Mindenképpen az érintettek $\frac{3}{4}$ része evangélikus egyházunk tagja és gyülekezetünk jövőjét illetőleg nehéz aggályokkal nézünk a jövő elé. –

Az itt működő nyomozó hatóságok felhívták figyelmemet arra, hogy bár a mentesítő bizottság munkájába nem folyhatunk bele, mindenesetre kérhetjük illetékes fórumoknál azt, hogy a betelepítendő lakossággal kapcsolatban a község protestáns, ill. evangélikus jellegére legyenek tekintettel, s erre, mint mondták, a Szlovákiából kiüldözöttek közül megoldás kínálkozhatik, mert közöttük evangélikus családok is nagyobb számmal szerepelnek. Említették, hogy pl. Harka községbe több evangélikus család nyert telepítést.

Híveink érdekében a legmesszebbmenő mértékig eljárunk és arra kérjük Méltóságos és Főtisztelendő Püspök Urat, hogy főpásztori szavával és befolyásával támogassa a hartai evangélikus egyházközség híveit a kitelepítéssel kapcsolatos ügyben.

Maradtam Méltóságos és Főtisztelendő Püspök Úrnak legmélyebb tisztelettel

Szolgatársa az Úrban
Palotay Gyula
ev. lelkész

Harta, 1947 évi február hó 21.

EOL, BEEK, 453. d. 341/1947. – Egyoldalas gépelt levél, géppel írt aláírással, kézjeggyel is hitelesítve.

Harta, 1947. november 12.

Jegyzőkönyv a kitelepítés és más okok miatt megüresedett előljárói tisztségek tárgyában tartott hartai pártvezetői értekezletről

Jegyzőkönyv

Készült Harta községben 1947. évi november hó 12-én a kitelepítés és más okok miatt megüresedett előljárói tisztségi állások betöltése tárgyában tartott pártvezetői értekezlet alkalmával.

Jelen voltak:

Kalauz Bertalan járási főjegyző, Selényi Károly községi v. jegyző, Molnár Henrik községi bíró, Krizsán János MKP, Csikós János Szoc.dem., Énisz Péter Kisgazda és Tóth V. Imre Nemzeti Parasztpárt helyi szervezetek vezetői.

Eljáró járási főjegyző megállapítja, hogy a Harta községben végrehajtott sváb telepítési eljárás és más okok folytán a Lehoczky Henrik által betöltött pénztárnoki, Erdős Salamon által betöltött közgyámi, Kuncz János, Baum Henrik, Brenner Kristóf által betöltött előljárói tisztségek üresedtek meg. A Szociáldemokrata Párt részéről Csikós János bejelenti, hogy Fenyvesi János tisztsége szűnt meg lemondás címén, az MKP részéről Krizsán János bejelenti, hogy Kovács Sándor előljáró tisztsége ugyancsak lemondással megszűnt. Bizottság közösen megállapítja, hogy tudomása szerint Tolnai Mihály előljáró ellen eljárás van folyamatban. Nevezett az MKP részéről nyert beküldést. A községi jegyző és az MKP párttitkár felszólítása után úgy nyilatkozott, hogy előljárói tisztségéről nem mond le, mivel az előljáróságnak és a pártszervezetnek nincsenek olyan adatok a birtokában, melyek szerint ellene fegyelmi eljárás lenne indítható, vagy mely alapján pártból való kizárása válna szükségessé. Bizottság előljárói tagságát érvényben lévőnek ismeri el.

Ezek szerint betöltés alá kerül a községi pénztárnoki, közgyámi és öt előljárói állás. Elnöklő járási főjegyző a betöltéssel kapcsolatban pártvezetők indítványait hallgatja meg, melyek végeredményeképpen megállapítja, hogy a pártok a paritás elvét kívánják fenntartani. Jelenlévők pénztárnoki állásra Csikós János Szoc.dem., közgyámi állásra Krizsán Jánost MKP ajánlják. Ezek szerint a koalíciós pártok Harta községben egy-egy tisztséget töltenek be, a bíró, a törvénybíró, pénztárnok és közgyámi állásokból.

Figyelemmel a meg nem üresedett előljárói állásokra, bizottság elvben kimondja, hogy a 10 előljárói állást úgy kívánja betölteni, hogy a koalícióban résztvevő négy párt 2-2 helyet, míg a fennmaradó két helyet párton kívül álló címen felvidéki telepések kapják meg. Ezen elvre figyelemmel az üresedésben lévő előljárói állásra Szabó Ferenc Szoc.dem., Hársfői Boldizsár Szoc.dem., Szetlik Márton NPP, Ujházi Géza NPP, Pethő Árpád MKP, Pauer Szilveszter pártonkívüli hartai lakó-

sokat javasolja. A hatodik előjárói tisztség azzal üresedett meg, hogy Csikós János volt előjárót pénztárnoknak javasolták. Ezek szerint Harta község előjárósága a következőképpen alakulna:

Bíró	Molnár Henrik	Kisgazdapárt	viselt tisztség
II. Bíró	Tóth V. Imre	NPP	viselt tisztség
Pénztárnok	Csikós János	Szoc.dem.	új tisztség
Közigyám	Krizsán János	MKP	új tisztség
I. Előjáró	Énisz Péter	Kisgazdapárt	viselt tisztség
II. Előjáró	Gál Miklós	Kisgazdapárt	viselt tisztség
III. Előjáró	Tolnai Mihály	MKP	viselt tisztség
IV. Előjáró	Vajda József	MKP	viselt tisztség
V. Előjáró	Szabó Ferenc	Szoc.dem.	új tisztség
VI. Előjáró	Hársfői Boldizsár	Szoc.dem.	új tisztség
VII. Előjáró	Szetlik Márton	NPP	új tisztség
VIII. Előjáró	Ujházi Géza	NPP	új tisztség
IX. Előjáró	Pethő Árpád	MKP felvidéki	új tisztség
X. Előjáró	Pauer Szilveszter	párt. kív.	új tisztség

Bizottság a megejtett jelölést tudomásul veszi azzal, hogy a pártonkívüli felvidékiek részére kijelölt egyik előjárói tisztség Pethő Árpád felvidéki MKP taggal nyert betöltési javaslatot, már most leszögezik azt a kívánságot, hogy amennyiben az MKP egyik előjárói tisztsége később megüresedne, abban az esetben ezen megüresedő tisztségre pártonkívüli felvidéki hozandó javaslatba.

Eljáró járási főjegyző ezek után kihirdeti a bizottság döntését, melyet a jegyzőkönyvben foglalt megállapításokkal jelenlévők egyhangúlag elfogadnak. Eljáró járási főjegyző bejelenti, hogy az új tisztségekkel kapcsolatos kinevezéseket tartalmazó határozatot a legrövidebb időn belül ki fogja adni és intézkedni fog az új tisztségek viselőinek eskütételéről, valamint az előjáróság ülésének összehívásáról.

Jegyzőkönyv felolvasás után helybenhagyólag aláíratott.

Kmft.

Kalauz Bertalan s.k.
Járási főjegyző

Krizsán János s.k.
MKP titkár

Selényi Károly s.k.
v. jegyző

Csikós János s.k.
Szoc.dem. elnök

Molnár Henrik s.k.
Bíró

Énisz Péter s.k.
Kisgazdapárt elnök

Tóth. V. Imre s.k.
NPP elnök

Harta, 1947. év november hó 12.

BKMÖL, XXII. 337. 10. d. 2668/1947. Kétoldalas gépelt jegyzőkönyv, másolat, géppel írt aláírással.

14.

1969. május 12.

Oláh Pál járási titkár jelentése a dunavecsei járás területén található két nemzetiségek által lakott település lakosságának társadalmi, politikai, ideológiai és kulturális helyzetéről

MSZMP Megyei Bizottság PMO
Kecskemét

Kedves Elvtársak!

Az alábbiak szerint foglaljuk össze a dunavecsei járás területén élő nemzetiségi lakosság társadalmi, politikai, ideológiai és kulturális helyzetét:

A dunavecsei járásban két községet tartanak nyilván, mint nemzetiségi községeket, Hartán svábok élnek, Dunaegyházán pedig szlovákok. Egyes vélemények szerint Harta lakosságának 60%-a németajkú, és Dunaegyháza lakosságának 90%-a pedig szlovák ajkú.

A legutóbbi népszámlálásnál mindkét községben a nemzetiségi megállapítás alapját az őslakosság képezte. Az őslakosság fogalmát pedig az jelentette, hogy akinek a szülei és nagyszülei e területeken éltek, azok számítottak annak. Következésképpen a nemzetiségi lakosság pontos megállapításának nagy hibalehetőségei vannak. Különösen akkor, ha figyelembe vesszük azt az asszimilációs folyamatot, melyet a nemzetiségek megteremtettek maguk körül.

Felméréseink alapján mindkét községben a nemzetiségi lakosság önmaga által kezdeményezte ezt az asszimilációt, szinte teljes /az élet minden területén/ azonosulást a magyarokkal.

Harta és Dunaegyháza társadalmi, gazdasági és politikai vezetői szerint a fent említett 60-90%-os arány a valóságban nem állja meg a helyét nemcsak társadalmi, politikai vonatkozásban, hanem úgy sem, mint etnográfiai csoportosulás.

Hartán az 1945-öt követő években a sváb lakosság közül jelentős számú kitelepítés volt (Volksbund és a németekkel együttműködők), Dunaegyházán pedig önkéntes jelentkezés alapján lehetett áttelepülni Szlovákiába.

A kitelepülések után voltak olyanok, akik visszajöttek. Több indok készítette

őket a visszatelepülésre. Hartán egy esetben fordult ilyen elő, Dunaegyházán pedig több család volt ilyen.

A mezőgazdaság szocialista átszervezése mindkét községben politikai bonyodalom nélkül zajlott le. Hartán a tsz-szervezés 1951–52-ben történt nagyobb arányban, minek folytán a nevezett időben 13 különböző típusú tsz jött létre. A jelenlegi helyzet szerint /becslések alapján/ a hartai tsz-ek közül az Új Élet TSZ-nél van a legtöbb nemzetiségi. Dunaegyházán hasonlóan Hartához már a nagy átszervezés előtt működtek tsz-ek. A nagy átszervezés után az egész község egy tsz-be tömörült. Itt hasonlóan minden társadalmi bonyodalom nélkül zajlott le a mezőgazdaság szocialista jellegű megteremtése. Mindkét községben a lakosság viszonya a munkához jó.

Társadalmi rendünkhöz való viszonya a nemzetiségieknek megfelelő.

Hartán azok a Nyugat-Németországban élő volt hartai lakosok, akiket 1945-ben kitelepítettek, rokonlátogatásra időnként visszajárnak. E rokonlátogatások alkalmával a személyi és a családi kapcsolatok fenntartásával nem lehet mérni a fellátás hatását, a hazalátogatók /így mondják ők/ tiszteletben tartják törvényeinket, államrendszerünk ellen nem követnek el különböző manipulációkat.

Amióta a rokonlátogató mozgalom megindult, Hartán csupán egy esetben fordult elő politikai jellegű incidens, akit ki kellett utasítani az országból. Az illető személy többször megpróbálkozott a rokonait meglátogatni azóta, de ez a határátlépésnél sikertelennek bizonyult.

Évente kb. 40-50 rokonlátogatás történik Hartán. Ugyancsak itt két állampolgár van, akik külföldi nyugdíjból élnek: az egyik mint hajós Ausztriából kapja a nyugdíjat, a másik pedig Csehszlovákiából.

Dunaegyházán a közelmúltbeli csehszlovákiai események politikai problémát nem okoztak, és ideológiai hatása sem volt az ottani eseményeknek Dunaegyházán, ellenben azok, akiknek Szlovákiában rokonaik élnek augusztus 20. után bizonyos belső szorongással várták a helyzet alakulását, ahogy mondják, attól tartottak, hogy valami háború, vagy polgárháború alakul ki, és ettől féltették családi kapcsolataikat, valamint rokonaikat.

Mindkét községben a különböző társadalmi, politikai és államapparátusi szervezetekben a részvételük megfelelően biztosítva van. (Ha az illető személyek nem is vallják magukat nemzetiségieknek, de családnevükből következtetni lehet rá.)

Régebben Hartán jellemző volt, hogy a nemzetiségi lakosság számukhoz mérten alig-alig vett részt a különböző társadalmi, politikai rendezvényeken, ma már itt is nagyobb számmal vesznek részt a különböző megmozdulásokban.

Dunaegyházán ilyen jellegű elkülönülés régebben sem volt.

Mindkét területen azonban jellemző a vallás nagyobb befolyása a többi községhez képest. Mindkét községben a nemzetiségi értelmiség tevékenyen részt vesz a mindennapi munkában, a társadalmi, politikai rendezvényeken és magatartásukból a politikai azonosulás látszik.

A szlovák és a sváb lakosság viszonya a magyarokhoz jó, gyakori már a párvalasztás, összeházasodás, míg régebben, különösen a Horthy-rendszerben elkülönültek.

Egyik községünkben sem érezhető, hogy nemzetiségi probléma lenne, hogy egyik vagy másik külön etnográfiai csoportot alkotna. Tapasztalataink szerint a nemzetiségi lakosság egyik helyen sem kéri azt, hogy a hivatalos közegeknél anyanyelven beszéljenek vele, vagy az iskolákban nemzetiségi nyelvű oktatás legyen, ellenben a magyar szülőknél nem egy esetben előfordul az a kérés, hogy az általános iskolákban tanítsák a német és a szlovák nyelvet azért, hogy gyerekeik ennyivel is többek legyenek.

A nemzetiségi szövetségek időnként mindkét községet valamilyen kulturális rendezvénnyel meglátogatják. A most lezajlott kongresszusok különösebb benyomást nem tettek az itteni küldöttekre, elmondták azt, hogy a kongresszus német nyelvű beszámolóját csak itt-ott értették, és annak jobban örültek, amikor ott magyarul szóltak.

A nemzetiségi dolgozók részvétele a pártszervezetekben párttagság szerint kb. arányos a többiekével, hasonlóan a választott pártszervezetekben is.

A HNF mindkét községben jól működik, Hartán hatásukra hoztak létre egy sváb múzeumot és egy tánccsoportot, Dunaegyházán tánccsoportot.

A tömegszervezetek működése a fent nevezett községekben nem jelent valami speciális munkát a nemzetiségiak miatt, mivel az asszimilációs folyamat oly eredményével állnak szemben, ami nem készíti őket erre.

A szövetség rendezvényeivel kapcsolatban tapasztalatainkat a fentiekben elmondottuk. Mindkét községben a szövetségnek vannak helyi aktivistái. A szövetségek főtitkárai általában 2 évenként fordulnak elő, amikor szűkebb körben a helyi aktivistákkal és egyéb vezetőkkel tárgyalnak.

Jelentősen csökkent az utóbbi időben a nemzetiség lakosság igénye a nemzetiségi lapok iránt.

Összefoglalva: a párt és az állam nemzetiségi politikája, valamint általános politikája úgy alakult az utóbbi időben, hogy a nevezett területek nemzetiségi lakossága nem jelent politikai, ideológiai, kulturális különállást, nem jelent nacionalizmust, hanem minden területen tökéletes asszimilációs folyamatot eredményez.

Elvtársi üdvözléssel:

Oláh Pál
Járási titkár

Káposztás Mihály
PMO-vezető

Dunavecse, 1969. május 12.

BKMÖL, XXXV. 5. 4. f. 8. cs. 10. öe. – Háromoldalas gépelt beszámoló, géppel írt aláírásokkal, kézjegyekkel hitelesítve.

Harta, 1972. szeptember 8.

Nánai András tanácselnök beszámolója a nemzetiségi politikából eredő községi feladatokról Harta Nagyközség Tanács Végrehajtó Bizottságának ülésére

Beszámoló

Harta Nagyközség Tanács Végrehajtó Bizottságának 1972. évi szeptember hó 18-án tartandó ülésére

Tárgy: Nemzetiségi politikánkból eredő községi feladatok

Előadó: Nánai András tanácselnök

Végrehajtó Bizottság!

Kedves Elvtársak!

A felszabadulás óta első ízben foglalkozik testületünk a község nemzetiségi lakosságának helyzetével. A kisebbségben élő, de nálunk nagy létszámban lakó németajkú, a mezőgazdaságban és iparban dolgozó magyar állampolgárok negyed évszázad alatt bebizonyították, hogy hűek pártunk politikájához, azt támogatják. Közéleti és társadalmi tevékenységben is példamutatóan végzik megbízatásukat.

Közvetlen a felszabadulás után az akkori politikai állásfoglalás, a megkülönböztetés, a kitelepítés, valamint az azt követő nemzetiségi politika sok embertől elvette a munkakedvét. A nemzetiségi lakosság egy része elvándorolt az iparba, a másik része egy kissé visszavonultan, de szorgalmasan dolgozva élte életét.

Az 1956-os ellenforradalom után közvetlen, felszabadultabb légkörben az egyenjogúságot élve kezdtek hozzá a munkához.

Ezzel egy időben fokozódott a lakásépítés, az iparból való visszavándorlás a mezőgazdaságba.

Érezték a megbecsülést, már nem hátrányos az, ha valakinek németül hangzó neve van. A nemzetiségi lakosság, hogy ne különbözzön a magyar lakosságtól, népviseletét elhagyta. A két szorgalmas népet összekovácsolta sorsuk és a munka. Egyre több azon fiatalok száma, kik vegyes házasságot – magyar–német – kötnek, és ma boldog kötelékben élnek.

Most már társaságban is sokan magyarul beszélnek, nehogy megsértsék a magyar anyanyelvű lakosságot, mivel ők nem értenek németül.

Odahaza viszont még anyanyelvükön beszélnek. A gyerekek már nem használják a német anyanyelvet, mivel az iskolában sokan vannak, akik nem értik a németet.

Az 1960-as években a mezőgazdaság átszervezése után nagy közösségek alakultak, amikor is a felnőtt lakosság is rákényszerült a magyar nyelvhasználatra.

Ettől kezdve már szinte teljes az elmagyarosodás, természetesen kivételt képez az a generáció, mely most 60 év fölött van.

Egy kívülről szemlélő ember azt mondaná, hogy Hartán már nincs nemzetiségi lakosság – a hartaiak elmagyarosodtak. Ez így is van, mert a német anyanyelv mellett a nagy többség mindig is magyarnak vallotta magát, de fáj és még ma is sebet okoz önérzetében, ha megkülönböztetésül valaki a sváb elnevezést használja.

Viszont egy baráti beszélgetés során büszkén feltárja származását és szívesen beszél róla.

Több esetben beszélgettem járási és megyei vezetőkkel erről a kérdésről. Elmondták, hogy nálunk Magyarországon nagyon sokan élnek nemzetiségiek és, hogy alkotmányunk teljes egyenjogúságot biztosít számukra.

A nemzetiségi nyelvoktatást, az anyanyelv használatát, a kulturális hagyományok ápolását elő kell segíteni.

A községi vezetés élt is ezzel a lehetőséggel. Már-már az utolsó 24 órában megalapoztuk a helytörténeti gyűjteményünket, mely hűen tükrözi a nemzetiségi lakosság múltját. Sokan fenntartással fogadták és megjegyezték, „nem lesz baj belőle, hogy magyar és német nyelven van kiírva az egyezmény kisharta és Ráday gróf között?”

Lassan előkerültek ismét a hartai tutyik, felfejlődött a népi tánccsoport.

És mi sem biztosítja jobban, hogy ilyen nagy igények vannak a tánccsoportban való szereplést illetően, a 7 évestől a 70 évesig minden korosztály megtalálható.

Nagy meglepetést váltott ki a nemzetiségiek körében az ösztöndíjas nemzetiségi óvónők.

Az 1971. április 13-án rendezett nemzetiségi találkozón olyan nagy tömeg képviseltette magát, melyre még példa nem volt. A több mint ezer főt számláló tömeg kétharmada állva nézte végig a több mint 3 órás műsort és azt követően nagy elismeréssel beszéltek róla.

Az, hogy eddig nem igen voltak ilyen és hasonló megnyilvánulások, abból adódott, hogy egyrészt még kísértik az idősebb embereket a II. világháború borzalmai és az azt követő intézkedések, másrészt viszont a szerénység.

Több esetben előfordult, amikor is vezetők társaságában téma volt a lakosság helyzete, elhangzottak olyan megállapítások, „felesleges kérdést csinálni abból, ami nem kérdés”, vagyis a nemzetiségi ügyből. Én magam is ezt vallom, de a nemzetiségi politika olyan terület, ahol a figyelem kihagyásai, az aktív gondoskodás ellanyhulása kockáztatná a már elért eredményeket is.

A Lenin Tsz kiváló szocialista brigádja felvette Ernst Thälmann nevét, ezzel párhuzamban az NDK-beli Teutschenthal községben levő LPG /Tsz/ Zug der Sozialismus, felvette Münnich elvtárs nevét. Ezen kapcsolat az egész községben megértésre talált a nem nemzetiségi lakosság körében is.

Kb. egy éve ugyancsak a nemzetiségi jellegből fakadó külön feladatokról beszélgettünk Gyóni Lajos elvtárral, aki azóta már sajnos nem él.

Nem tudom szóról szóra idézni, amit mondott, de az értelme az volt, aki nem-

zetiségi ügyeivel foglalkozik, ne felejtse el, hogy a nemzetiségi jogok akkor is jogok, ha a nemzetiségi állampolgár nem hangoztatja őket és nem követel.

A nemzetiségi lakosság bátortalanságának fő oka, hogy nem ismeri eléggé a maga jogait. Ezért kötelessége a helyi párt és tanácsi vezetésnek, hogy széleskörű propagandával segítse elő pl. az anyanyelv oktatását, a nemzetiségi kulturális rendezvények megtartását, a saját nyelvű irodalom terjesztését.

Befejezésül elmondta, ne várjuk meg, míg a lakosság maga kéri a kétnyelvű feliratok elhelyezését a középületeinkre, hanem szorgalmazza a tanácsi vezetés még akkor is, ha a lakosság nem is igényli.

Bejelentem a tisztelt Végrehajtó Bizottságnak, hogy középületeinkre azóta felkerültek a kétnyelvű feliratok, és mindent elkövetünk annak érdekében, hogy a nemzetiségi lakosság egyenlő jogokat élvezzen.

A tanács hatáskörében érvényesül pártunk és kormányunk nemzetiségi politikája, megvalósítjuk alkotmányunk előírását: A nemzetiségi állampolgárok teljes egyenjogúságot élveznek. A nemzetiségi lakosság helyzetét ugyanazon folyamatok határozzák meg, melyek egész társadalmunk fejlődésére hatnak, az általános politikai, gazdasági és kulturális haladás, a szocialista demokrácia elmélyülése.

- Községünkben 50 tanácstagi körzet van, ebből 26 nemzetiségi tanácstag 52%
- A VB 9 tagú, ebből 5 fő 55%
- A HNF 13 tisztségviselőből 4 fő 31%
- A Lenin Tsz 11 fő vezetőségi tagjából 5 fő 48%
- A Béke Tsz 15 fő vezetőségi tagjából 7 fő 47%
- Az Új Élet Tsz 10 fő vezetőségi tagjából 5 fő 36%
- Társadalmi szervek, sport, KISZ Ifjúsági Klub stb. 30–35%
- Községünk összes értelmiségi dolgozója 120 fő, ebből nemzetiségi 30 fő 25%
- Községünkben kétnyelvű feliratokkal szemléltetjük a helytörténeti gyűjteményen belül a község történetéből a főbb állomásokat, az egyezményt Rádayval stb.
- Hirdetményeket két nyelven nem nyomtattunk.
- Utcák, terek nincsenek két nyelven kiírva
- Az alábbi intézmények homlokzatán van elhelyezve kétnyelvű felirat:

Tanácsháza	1.–
Anyakönyvi hivatal	1.–
Általános iskola	5.–
Diákotthon	1.–
Óvoda épületek	2.–
Kultúrház	1.–
Községi könyvtár	1.–
Duna Ifjúsági Klub	1.–
Helytörténeti gyűjtemény	1.–
Bölcsőde	1.–

Tűzoltóság	1.–
Öregek napközi otthona	1.–
Összesen:	17.– felirat

A Hartai Általános Iskolában közel két évtizede folyik német nemzetiségi nyelvoktatás. Ebben az oktatásban teljesen osztott osztályokban átlag 160-170 tanuló vesz részt. A tanítást szakképesítéssel rendelkező nyelvtanár végzi.

Részen vásárlásból, részben adományokból létrejött egy német ifjúsági könyvtár az iskolában. Ennek könyveit a felső tagozatos tanulók olvassák.

Kedvelt olvasmánya a község német nemzetiségű lakosságának az évenként megjelenő „Deutscher Kalender”, amely az ország németajkú lakosságának az életét sokoldalúan ismerteti. Ennek terjesztésében, az egyes családokhoz való eljuttatásában a német nyelvoktatásra járó tanulók tevékenyen kiveszik részüket, hiszen lapjain gyakran saját községük, iskolájuk életét, eredményeit ismertető cikkekkkel, képekkel is találkozunk.

A felső tagozat tanulói „Német nemzetiségi szakkör” keretében is végeznek nemzetiségi munkát. Ezen belül az énekkar és zenekar tagjai ismételten szerepeltek német nemzetiségi műsorral nemzetiségi napok, egyéb nemzetiségi rendezvények, kulturális szemlék, vetélkedők alkalmával.

A „múzeumbarátok” több mint másfél évtizedes gyűjtőmunkájának eredményeként bőséges német nemzetiségű anyag gyűlt össze. Ennek elhelyezésére a fellettes szervek és a Tanács egy különálló épületet bocsátott rendelkezésre. Itt jött létre országos viszonylatban elsőként egy német nemzetiségű, kimondottan csak helyi anyagokból összeállított helytörténeti gyűjtemény.

A német nemzetiségi nyelvoktatásra járó felső tagozatos tanulók közül sokan leveleznek NDK-beli pajtásokkal. Egy a „Neue Zeitungban” az elmúlt évben az itteni nyelvtanításról megjelent cikk nyomán küldött felhívásra egyszerre 23 újabb tanulóval növekedett a levelezők száma.

Az NDK felé örömdetesen fejlődnek a kapcsolatok. Egy Halle melletti község, Teutschenthal polgármesterének közelmúltban tett látogatása után – aki a német nyelvet tanulók részére az ottani iskola tanulóitól több ajándékkönyvet hozott – kirajzolódnak a levelezésen túl személyes, kölcsönös, csoportos látogatások lebonyolításának lehetőségei is. Ez bizonyára serkentőleg fog hatni a nyelvtanításon résztvevő tanulók aktivitásának, tanulási kedvének fokozására.

A községben nemzetiségi klub nem működik. Az Ifjúsági Klubban a németszakos fiatal tanár ez évben bevezeti a német nyelv tanítását. Viszont nagy sikerrel szerepelnek állandóan a nemzetiségi tánccsoport tagjai.

Megjegyezni kívánom, hogy a nemzetiségi nyelv ápolása céljából 1973-ban az óvodában megkezdjük a fakultatív nemzetiségi foglalkozást.

A községi Tanács ösztöndíjjal támogat egy fiatal óvónőt, aki Sopronban az óvónőképzőben folytatja tanulmányait.

Tisztelt Végrehajtó Bizottság!

Az elmúlt hetekben a TV helyi problémákat vetett fel, és az előadás nagyban átterelődött a nemzetiségi kérdésre. Valamennyien őszintén megállapíthatjuk, hogy ez egy kicsit erőltetett dolog volt, mivel nálunk szó sincs megkülönböztetésről, nemzetiségi sérelmekről, teljes az egyenjogúság.

A magyar és német nemzetiségi lakosság békében és barátságban él, dolgozik együtt. Gazdasági viszonyaik azonosak, ugyanannyit keresnek munkahelyükön, egyformán gyarapodnak, építkeznek.

Hovatartozásra való tekintet nélkül választják meg tanácstagjaikat, vezetőiket és kötnek házasságot.

Harta községben a legnagyobb tiszteletben van tartva a nemzetiségi lakosság és bátran merem kijelenteni, hogy teljes egyenjogúságot élvez.

Hogy ez így van, ez nem teljesen magától jött, hanem benne van a Párt és Tanácsi vezetés megértő gondoskodása, jó politikai állásfoglalása.

Beszámolóm elején már említettem, a kétnyelvű feliratok elhelyezését, úgy gondoltuk, hogy lakosságunk nem igényli, sőt, hogy egyszerűen nem fogadja majd szívesen.

Tévedtünk, mert nemzetiségi lakosságunk tudomásul vette és külföldi vendégeinek büszkén számol be a fejleményekről.

A tanácsi vezetésnek feladata, hogy minden segítséget, anyagi és tárgyi feltételeket biztosítson az egyenjogúság megóvása érdekében.

Egy egész sor rendezvényen kiderült, hogy időt, fáradságot nem kímélnek, ha megfelelő alkalom teremődik számukra, ahol feleleveníthetik népművészeti hagyományaikat – festett bútorok, tutyik, népviseleti babák – dalaikat, táncaikat, és íratják be gyermekeiket a német nyelvoktatásra.

Ezen törekvések csak úgy válnak állandósult gyakorlattá, ha tudatosan serkentjük őket. Ezen segítség megadása a nemzetiségi lakosságnak nemcsak a VB feladata, hanem minden vállalat, gazdaság vezetőjének kötelessége. Annál is inkább, mivel alkotmányunk biztosítja ezen jogot.

Nagyon pozitívan hatott a Lenin Tsz kezdeményezése, mely alapján testvér-szövetkezeti kapcsolat alakult ki az NDK-beli Teutschenthal-Steudeni „Harc a szocializmusért” Mezőgazdasági Termelőszövetkezet és a hartai Lenin Tsz között.

A fent megnevezett NDK-beli termelőszövetkezet szocialista brigádja felvette Münnich Ferenc elvtárs nevét, a Hartai Lenin Tsz brigádja viszont felvette Ernst Thälmann elvtárs nevét.

Ezen kapcsolat fejleményeként kialakult egy nagyon egészséges kapcsolat Teuschenthal és Harta községek között is.

Ez év augusztusában – mint ahogy már említettem – Teutschenthal tanácselnöke 2 hétig vendégünk volt, és hivatalos meghívást kaptam 2 hétre az NDK-ba.

A német vendéget Petike János elvtárs a Bács-Kiskun megyei Tanács VB. Járási Hivatalának elnöke is fogadta egy gazdag program keretében.

Termelőszövetkezeteinkről a legnagyobb elismeréssel nyilatkozott, nagyra ér-

tékelte gazdasági eredményeinket, és azon fogadtatást, melyben a Tsz vezetői is részesítették.

Vendégünk részt vett a Tanács 1972. augusztus 7-én tartott vb. Ülésén. Kifejtette a két nép és a két település közötti egészséges kapcsolat lényegét, kéri, hogy ezen kapcsolatot még tovább szélessük.

Javasolta a Végrehajtó Bizottsági tagok, valamint a tanácsi dolgozók baráti kapcsolatának megteremtését, esetleg kölcsönös látogatások szervezését.

A látogatás befejezésekor megköszönte a szívélyes, őszinte, elvtársi és baráti vendéglátást.

Elmondta, hogy életének legszebb és legemlékezetesebb szabadságát töltötte hazánkban.

Határozati javaslat

- 1./ Kérem a Tisztelt Végrehajtó Bizottságot, beszámolómat vitassák meg, azt javasolataikkal, észrevételeikkel egészítsék ki, valamint fogadják el.
- 2./ A Végrehajtó Bizottság megállapítja, hogy községünkben a nemzetiségi lakosság nincs hátrányos helyzetben, és a továbbiakban is a függetlenített vezetők kellő körültekintéssel szerezzenek érvényt Pártunk és Kormányunk nemzeti-ségi politikájának.
- 3./ A Végrehajtó Bizottság jónak látja azon törekvést, hogy az NDK-beli Teutschenthal községgel egy szorosabb kapcsolat kialakuljon, és azt határozatban is kimondja.

Harta, 1972. szeptember 8.

Nánai András
tanácselnök

BKMÖL, XXIII. 372/b. 5. d. – Hatoldalas gépelt beszámoló, géppel írt aláírással, kézjeggyel hitelesítve.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Levéltári források

Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára (BKMÖL)

- V 336. Harta Nagyközség iratai
- XVII. 36. Néphatalmi és különleges feladatokra alakult bizottságok. A Hartai Nemzeti Bizottság iratai
- XVII. 403. A dunavecsei igazolóbizottságok iratai
- XVII. 501. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye Földbirtokrendező Tanács Kecskeméti Tárgyaló Tanácsának iratai
- XXI. 102. A dunavecsei járás főjegyzőjének iratai
- XXII. 337. Harta község iratai
- XXIII. 732/a Harta Község Tanácsának iratai. Tanácsülési jegyzőkönyvek
- XXIII. 732/b. Harta Község Tanácsának iratai. Végrehajtó bizottsági jegyzőkönyvek
- XXIV. 2 A Népgondozó Hivatal Délmagyarországi Kirendeltségének iratai
- XXIV. 204. A közigazgatás területi szakszervei. A Dél-Pest megyei Földhivatal iratai
- XXV. 17. A Kalocsai Népbíróság iratai
- XXVIII. 5. A HNF Bács-Kiskun Megyei Titkárságának iratai
- XXXV. 4. Az MKP–MDP–MSZP iratok gyűjteménye. Az MSZMP Dunavecsei Járási Bizottsága és alapszervezeteinek iratai
- XXXV. 5. Az MKP–MDP–MSZP iratok gyűjteménye. Az MSZMP Kalocsai Járási Bizottsága és alapszervezeteinek iratai – 1970-től

Evangélikus Országos Levéltár (EOL)

- Bányai Evangélikus Egyházkerület (BEEK) Püspöki Hivatal iratai
- Dunán Inneni Egyházkerület közigazgatási iratai.
- Egyházlátogatási jegyzőkönyv. Harta, 1927. április 23.
- Palotay Gyula: A hartai ág. Hitv. Ev. Egyházközség félévszázados története 1901–1950. EOL, BEEK, 1130/1950.

Ráday Levéltár

- A/9. Solti egyházmegye iratai

Pest Megyei Levéltár (PML)

- PPSK IV. 401. a. Pest-Pilis-Solt-Kiskun Vármegye Főispánjának bizalmas iratai
- PPSK IV. 408. a. Alispáni bizalmas iratok
- XIV. 2 Endre László iratai

Magyar Országos Levéltár (MOL)

- K 28. Miniszterelnökség. Nemzetiségi és Kisebbségi Osztály iratai
- K 149 Belügyminisztérium rezervált iratok
- K 507 Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium. Tanügyigazgatásra vonatkozó iratok
- K 644 Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium. Kisebbségi oktatás
- MOL, XIX-B-I-at. 13. d. 319. Harta.

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

Néprajzi Múzeum, Etnográfiai Adattár

- Mészáros Gyula: Harta, Dunapataj, Kalocsa. (Kézirat, dátum nélkül, feltehetően a századforduló táján) Néprajzi Múzeum, Etnográfiai Adattár. 000.732.

Statisztikai kiadványok

Magyarország mezőgazdaságának főbb üzemi adatai az 1935-ös évben. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1938.

A Magyar Szent Korona országainak 1901–1910. évi népmozgalma községenként. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1913.

Az 1930. évi népszámlálás. II. rész. Foglalkozási adatok község és külterületi lakóhelyek szerint, továbbá az ipari és kereskedelmi nagyvállalatok. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1934.

Az 1941. évi népszámlálás. Demográfiai adatok községek szerint. KSH. Budapest 1947.

Az 1941. évi népszámlálás. I. Foglalkozási adatok községek szerint. KSH Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat–Magyar Országos Levéltár, Budapest, 1975.

Az 1949. évi népszámlálás. Vallási adatok százalékos megoszlása településenként. Budapest 1996.

Az 1949. évi népszámlálás. Vallási adatok településenként. Budapest, 1995.

Az 1990. évi népszámlálás. Anyanyelv, nemzetiség településenként 1980, 1990. KSH, Budapest, 1993

Czibulka Zoltán–Heinz Ervin–Lakatos Miklós (szerk.): *A magyarországi németek kitelepítése és az 1941. évi népszámlálás.* Budapest, 2004.

Magyarország Földbirtokosai és földbérlei. (Gazdacímtár). A 100. kat. holdas és ennél nagyobb földbirtokok és földbérletek az 1935. évi adatok alapján. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1937.

- Magyarország földbirtokviszonyai az 1935. évben. Törvényhatóságok és községek (városok) szerint.* Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1936.
- Magyarország községeinek háztartási viszonyai az 1934. évi községi költségelőirányzatok szerint.* Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1935.
- Magyarország mezőgazdaságának főbb üzemi adatai az 1935-ös évben.* Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1938.
- Magyarország Történeti Statisztikai Helységnévtára.* 8. kötet. *Bács-Kiskun megye.* MTA Történeti Demográfiai Albizottsága–KSH Népszámlálási Főosztály, Budapest 1996.
- Népszámlálás 2001. 6. Területi adatok. 6.2 Bács-Kiskun megye.* II. kötet. KSH, Budapest, 2002.
- Rubinek Gyula: *Magyarországi Gazdaczímtár.* Budapest, 1911.

Monográfiák, tanulmányok, disszertációk

- Aschauer, Wolfgang: *Zur Produktion und Reproduktion einer Nationalität: die Ungarndeutschen.* Stuttgart, 1992.
- Á. T.: Ungarn. In: Detlef Brandes-Holm Sundhaussen-Stefan Troebst (Hrsg.) *Lexikon der Vertreibungen. Deportation, Zwangsumsiedlung und ethnische Säuberung im Europa des 20. Jahrhunderts.* Wien–Köln–Weimar, 2010.
- Balázs Gábor: A földigénylő bizottságok működése Pest megyében 1945–1947. In: Halász Csilla–Tóth Judit (szerk.): *Tanulmányok Pest megye múltjából II.* Budapest, 2007. 139–171.
- Balogh Sándor (főszerk.): *A magyar állam és a nemzetiségek. A magyarországi nemzetiségi kérdés történetének jogforrásai (1848–1993).* Budapest, 2002.
- Bank Barbara–Öze Sándor: *A „német ügy” 1945–1953. A Volksbundtól Tiszalököig.* München–Backnang, 2005.
- Barta Lajos, H.: *Harta... és hartaiak mondják kétezer küszöbén.* Solymár, 1999.
- Bárth János (szerk.): *Kecel története és néprajza.* Kecel, 1984.
- Bellér Béla: *Az ellenforradalom nemzetiségi politikájának kialakulása.* Budapest, 1975.
- Bellér Béla: *A Volksbildungsvereintől a Volksbundig. A magyarországi németek története 1933–1938.* Budapest, 2002.
- Bindorffer Györgyi: *Kettős identitás. Etnikai és nemzeti azonosságtudat Dunabogdányban.* Budapest, 2001.
- Bleyer, Jakob: *Das Deutschtum in Rumpfungarn.* Budapest, 1928.
- Bleyer, Jakob: *Zur Einführung. Deutsch-Ungarische Heimatsblätter,* 2009. 1. sz. 2–3.
- Bognár Zoltán (szerk.): *Malenkij robot. „Egyetlen bűnünk származásunk volt...” Németek és magyar polgári lakosok deportálása „malenkij robot”-ra a sztálini lágerbe.* Pécs, 2009.
- Boross Marietta: *A hartai festett bútorok.* Budapest, 1999.

- Csité András–Kovács Imre: Vidéki történet. In: Kovács Imre (szerk.): *Hatalom és társadalom. A posztkommunizmus vége*. Budapest, 2002. 219–308.
- Donáth Péter: *A magyar művelődés és a tanítóképzés történetéből 1868–1958*. Budapest, 2008.
- Erdei Ferenc: *Futóhomok*. Budapest, 1977. (Az első kiadás 1937-ben jelent meg.)
- Fata Márta: Bleyer Jakab nemzetiségi koncepciója és politikája (1917–1933) *Regio*, 1994/1. sz. 175–190.
- Fata, Márta: Volkskundliche Forschungen über die Ungarndeutschen vor dem politisch-ideologischen Hintergrund der Zeit zwischen 1918–1945. In: Fata, Márta: *Rudolf Hartmann – das Auge des Volkskundlers. Fotowanderfahrten in Ungarn im Spannungsfeld von Sprachinselforschung und Interethnik*. Tübingen, 1999. 23–41.
- Fehér István: *Az utolsó percben: Magyarország nemzetiségei. 1945–1993*. Budapest, 1993.
- Fehér István: *A soknemzetiségű Baranya a 20. században*. Pécs, 1996
- Fél Edit: *Harta néprajza*. Budapest, 1935.
- Fél Edit: Összegző visszatekintés a paraszti társadalom kutatására. In: Fél Edit: *Régi falusi társadalmak. Fél Edit néprajzi tanulmányai*. Pozsony, 2001.
- Flach, Paul: *Ortsgruppengründungen des Ungarländischen Deutschen Volksbildungsvereins (1924–1940) und des Volksbundes der Deutschen in Ungarn (1938–1944)*. München, 1968.
- Flach, Paul: *Die behördlichen Bestätigungen der Ortsgruppen des Ungarländischen Deutschen Volksbildungsvereins (1924–1940) und des Volksbundes der Deutschen in Ungarn (1938–1944)*. München, 1971.
- Föglein Gizella: *Nemzetiség vagy kisebbség?* Budapest, 2000.
- Füzes Miklós: *Forgószeél. Be- és kitelepítések a Délkelet-Dunántúlon 1944–1948 között*. Pécs, 1990.
- Galgóczy Károly: *Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye monographiája*. Budapest, 1877.
- Gáll Imre: Mezőgazdasági élet Pestmegyében. In: Csátár István–Dr. Hovhannessian Eghia–Oláh György (szerk.): *Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye és Kecskemét th. Jogú város adattára*. Budapest, 1939.
- Gallé Tibor (szerk.): *Adalékok Harta történetéhez*. Budapest, 1983.
- Gerner, Zsuzsanna: Inwieweit sind Identitätskonzepte zeichenbasiert? Zum Stellenwert von Sprache bzw. Sprechen bei der Identitätsbildung der Deutschen in Ungarn. In: Vitári, Zsolt (Hrsg.): *Minderheiten und Mehrheiten in ihren Wechselbeziehungen im südöstlichen Mitteleuropa. Festschrift für Gerhard Seewann zum 65. Geburtstag*. Pécs, 2009. 249–261.
- Gila János: *A vándormozistól a Hírös Filmig. Bács-Kiskun megye mozitörténete 1899-től 1990-ig*. Kecskemét, 2008.
- Ginder, Paul: *Die ungarndeutsche Tragödie im 20. Jahrhundert*. Stuttgart, 2000.
- Grósz András: Menekülők és internáltak – Budaörs a második világháború végén. In: Grósz András (szerk.): *Jogfosztások Budaörsön. Entrechtungen in Budaörs 1944–1948*. Budaörs, 2010. 47–76.

- Gunst Péter: *A paraszti társadalom Magyarországon a két világháború között*. Budapest, 1987.
- Gyáni Gábor–Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest, 1998.
- H. Barta Lajos → Barta Lajos, H.
- Halasi László: *A Hartai Evangélikus Egyház története 1723–2003*. Harta, 2003.
- Hatvani Dániel: *Negyedszázad után. A hartai Erdei Ferenc Tsz.* Kecskemét, 1983.
- Horváth M. Ferenc–Szabó Attila (szerk.): *Pest-Solt megye 1860. évi település-statisztikai leírása*. Budapest, 2000.
- Hubai László: *Magyarország XX. századi választási atlasza 1920–2000. III. kötet*. Budapest, 2001.
- Hutterer, Claus Jürgen: Die deutsche Volksgruppe in Ungarn. In: Peter Nelde (Hrsg.): *Deutsch als Muttersprache in Ungarn*. Stuttgart, 1990. 45–75.
- Juhász Pál: A mezőgazdaság fejlődésében megnyilvánuló tehetetlenségről, Mai képpünk a parasztságról s a falusi társadalom néhány jellegzetességéről. In: Fokasz Nikosz–Örkény Antal (szerk.): *Magyarország Társadalomtörténete III. (1945–1989) válogatott tanulmányok második kötet*. Budapest, 1999. 230–240.
- Juhász Pál: A falu megszállása. In: Juhász Pál: *Emberek és intézmények. Két zsákutca az agráriumban*. Budapest, 2006. 315–322.
- Király László: Az „amerikai utas” agrárfejlődés Bács-Kiskunban a második világháború előtt. In: Király László (szerk.): *A kapitalizmus kora*. Kecskemét, 1981. 5–69.
- Kisfaludy Katalin: Nemzeti Bizottságok a mai Bács-Kiskun megye területén 1944–1949. In: Iványosi-Szabó Tibor (szerk.): *Levéltári füzetek*. Kecskemét, 1989.
- Knipl István: A Volksbundtól a Waffen SS-ig. (A Volksbund helyi szervezetei és a Waffen SS katonák Császártöltés, Hajós és Nemesnádudvar községekben) In: *Bács-Kiskun Megye Múltjából XIX*. Kecskemét, 2004.
- Knipl István–Tánczos-Szabó Ágota: Volksbund szervezetek a Duna-Tisza közén – A zászlóbontástól a megtorlásig. In: *CUMANIA*, 23. Kecskemét, 2007. 321–362.
- Kovács Éva (szerk.): *A gazdasági átmenet etnikai tájképei*. Budapest, 2004. 131–281.
- Kovács Katalin: Polgárok egy sváb faluban. A két világháború közötti Németbóly társadalmának alapvonásai. *Tér és Társadalom*, 1990/1. sz. 33–76.
- Kőrösi Ilona, Sz.: Paraszti értékrend két nemzetiségi közösségben. In: Bárh János (szerk.): *Dunatáji találkozás*. Kecskemét, 1992.
- Kővágó László: *Nemzetiségek a mai Magyarországon*. Budapest, 1981.
- Krisch András: *A soproni németek kitelepítése 1946*. Sopron, 2006.
- Kuczy Károly: A kalocsai érsekség gazdasági levéltár kéziratos térképeinek kartográfiai névtára. I. Érsek-Harta és Szentkirály puszták térképeinek vizsgálata. In: Iványosi-Szabó Tibor (szerk.): *Bács-Kiskun megye múltjából XI*. Kecskemét, 1992. 383–464.
- Leitert Kristófné: A nemzetiségi óvodáztatás története Hartán. In: Székelyné Kő-

- rösi Ilona–Szepesi Lajos (szerk.): „*Én iskolám, köszönöm most Neked.*” Kecskemét, 1997. 102–104.
- M. Gy.: A kisbirtok és a középirtok gazdálkodásának pénzbeli kerete az utolsó hét év alatt. *Statisztikai Tudósító*, 1939. november 6. 1–3.
- Magyar Bálint: *A Dunánál. Dunapataj 1944–1958. Dokumentum-szociográfia. I–II.* Budapest, 2007.
- Manherz, Karl: Identität und Sprachgebrauch bei den Minderheiten. In: Manherz, Karl (Hrsg.): *Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen* 18. Budapest, 2001. 29–37.
- Marchut Réka: A Pest megyei németek kitelepítése a kitelepítési névjegyzékek alapján. In: Gergely Jenő (szerk.): *Vázlatok két évszázad magyar történelméből.* Budapest, 2010. 171–187.
- Marchut Réka: Ki- és betelepítések Budaörsön. In: Grósz András (szerk.): *Jogfosztások Budaörsön. Entrechtungen in Budaörs 1944–1948.* Budaörs, 2010.
- Nagy Béla, dr.: 20 éves a hartai „Lenin” TSZ. *Adalékok Harta község és a hartai „Lenin” Mezőgazdasági Termelőszövetkezet történelméhez.* Budapest, 1969.
- Nagy Béla, dr.: *Solt-Harta és Vidéke Általános Fogyasztási és Értékesítési Szövetkezet története.* Budapest, 1973.
- Ordass Lajos: *Önéletrajzi írások.* (Válogatta, sajtó alá rendezte és az utószót írta Szépfalusi István.) Bern, 1985.
- Öhl, Therese: Jede Möglichkeit genutzt. In: *Deutscher Kalender*, 1990.
- Paládi-Kovács Attila: Azok az ötvenes évek falun. *Ethnographia*, 2007. 2–3. sz. 219–225.
- Palotay Gyula: *Kereszt és Korona. A hit zsoltárai.* Budapest, 1940.
- Rexa Dezső (szerk.): *Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyei közigazgatási lexikon.* Budapest, 1926.
- Romsics Ingác: *A Duna-Tisza közti hatalmi-politikai viszonyai 1918–19-ben.* Budapest, 1982.
- Romsics Ignác: *Dokumentumok az 1918/19-es forradalmak Duna-Tisza közti történetéhez.* Kecskemét, 1976.
- Rutsch, Nora: Die Vertreibung von Ungarndeutschen und ihre Integration in der sowjetisch besetzten Zone Deutschlands. In: Mariana Hausleitner (Hrsg.): *Vom Faschismus zum Stalinismus. Deutsche und andere Minderheiten in Ostmittel- und Südosteuropa 1941–1953.* München, 2008. 121–136.
- Sárkány Mihály: A gazdaság átalakulása. In: Bodrogi Tibor (szerk.): *Varsány. Tanulmányok egy észak-magyarországi falu társadalomnéprajzához.* Budapest, 1978.
- Seewann, Gerhard: Das Ungarndeutschtum 1918–1988. In: Gerhard Seewann: *Ungarndeutsche und Ethnopolitik. Ausgewählte Aufsätze.* Budapest, 2000.
- Seewann, Gerhard: Siebenbürger Sachse, Ungarndeutscher, Donauschwabe? Überlegungen zur Identitätsproblematik des Deutschtums in Südosteuropa. In: Gerhard Seewann: *Ungarndeutsche und Ethnopolitik.* Budapest, 2000.

- Seewann, Gerhard–Spannenberger, Norbert (Hrsg.): *Akten des Volksgerichtsprozesses gegen Franz A. Basch*. München, 1999.
- Seewann, Gerhard–Krauss, Karl-Peter–Spannenberger, Norbert (Hrsg.): *Die Ansiedlung der Deutschen in Ungarn. Beiträge zum Neuaufbau des Königreiches nach der Türkenzeit*. München, 2010.
- Seewann, Gerhard: Das Ungarndeutschtum 1918–1988. In: Gerhard Seewann: *Ungarndeutsche und Ethnopolitik. Ausgewählte Aufsätze*. Budapest, 2000.
- Sievert, Karl-Heinz: Rückkehr der „Hartau-Buben“ nach 50 Jahren. In: *Deutscher Kalender* 1994. 53–55.
- Spannenberger Norbert: *A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között*. Budapest, 2005.
- Spannenberger, Norbert: Systemtransformation und politische Säuberungen in Ungarn 1944–1946. In: Hausleitner, Mariana (Hrsg.): *Vom Faschismus zum Stalinismus. Deutsche und andere Minderheiten in Ostmittel- und Südosteuropa 1941–1953*. München, 2008. 107–120.
- Spannenberger, Norbert–Vonyó, József: Rezeption der nationalsozialistischen Ideologie in Ungarn und in der deutschen Volksgruppe. In: Mariana Hausleitner–Harald Roth: *Der Einfluss von Faschismus und Nationalsozialismus auf Minderheiten in Ostmittel- und Südosteuropa*. München, 2006. 237–251.
- Sz. [Székelyné] Kőrösi Ilona lásd Kőrösi Ilona, Sz.
- Szabados Sámuel: *Adatok az egyke kérdéshez a dunavecsei járás népesedési viszonyai alapján*. Különnyomat a „Népegészségügy” 1937. évi 13. számából. 1–9.
- Szabó Attila: Mezőgazdasági szövetkezeti mozgalmak Pest megyében 1945–49. In: Egey Tibor (szerk.): *Fejezetek Pest megye történelméből*. Budapest, 1990. 501–534.
- Szabóné Mészáros Mária: *Hartai játékkincsek*. Harta, 2008.
- Szarka László (szerk.): *A szlovákiai magyarok kényszerkitelepitéseinek emlékezete 1945–1948*. Komárom, 2003.
- Szenyéri Zoltán: *Honfoglalás, kiűzetés, megmaradás. Fejezetek a déldunántúli németiség történetéből (1700–2007)*. Dombóvár, 2008.
- Szilágyi Zsolt: Szerkezeti alapvonások a Horthy-kori Kecskemét agrártársadalmában. *Korall*, 2007. szeptember.
- Tánczos-Szabó Ágota: Népbíróságok működése a mai Bács-Kiskun megye területén 1945 és 1948 között. In: Szabó Attila (szerk.): *Bács-Kiskun megye múltjából XX. Kecskemét*, 2005. 315–332.
- Tilkovszky Loránt: *Ez volt a Volksbund: A német népcsoport-politika és Magyarország: 1938–1945*. Budapest, 1978.
- Tilkovszky, Loránt: Die Entfaltung der Krise der deutschen Bewegung in Ungarn 1930–1932. *Acta Historica Acadimiae Scientiarum Hungaricae*, 1980. 26. sz. 105–165.
- Tilkovszky, Loránt: *Teufelkreis. Die Minderheitenfrage in den deutsch-ungarischen Beziehungen 1933–1938*. Budapest, 1989.
- Tilkovszky Loránt: Németország és a magyar nemzetiségi politika. *Történelmi Szemle*, 1980. 1. sz.

- Tilkovszky Loránt: *Német nemzetiség – magyar hazafiság. Tanulmányok a magyarországi németiség történelméből*. Pécs, 1997.
- Tilkovszky Loránt: Az egyházak „nemzetiség-politikája” és a magyarországi németiség 1929–1945. *Történelmi Szemle*, 1997. 1. sz. 51–67.
- Tilkovszky Loránt: A Bleyer-portré problematikus vonatkozásai *Történelmi Szemle*, 1993/3–4. sz. 259–276.
- Tóth Ágnes: *Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák–magyar lakosságcsere összefüggései*. Kecskemét, 1993.
- Tóth Ágnes: *Nemzetiségi népiskolák Magyarországon az 1943/44-es tanévben*. Kecskemét, 1998.
- Tóth Ágnes: *Hazatértek. A németországi kitelepítésből visszatért magyarországi németek megpróbáltatásainak emlékezete*. Budapest, 2009.
- Tóth Ágnes (szerk.): *Pártállam és nemzetiségek 1950–1973*. Kecskemét, 2003.
- Tóth Ágnes (szerk.): 1956. *Bács-Kiskun megyei kronológiája és személyi adattára*. Kecskemét, 2001. 2. kötet.
- Tóth Ágnes: Telepítések Csátalja, Gara és Vaskút községekben 1945–1949 között. *Aetas*, 1987. 1. sz. 31–57.
- Tóth Ágnes–Kőhegyi Mihály: Bodor György összefoglaló jelentése a Bonyhád környéki telepítésről (1945). In: Szita László–Szöts Zoltán (szerk.): *A Völgysek két évszázada. Előadások és tanulmányok az 1990. október 20–21-i bonyhádi történészkonferencián*. Bonyhád, 1991. 129–140.
- Tóth Ágnes–Kőhegyi Mihály: Telepítések Katymár községben 1945–1948. In: *Múzeumi Kutatások Bács-Kiskun megyében*. Kecskemét, 1990. 121–134.
- Tóth Ágnes–Kőhegyi Mihály: A csávolyi németek kitelepítése. *Forrás*, 1987/8. sz. 74–87.
- Vadkery Katalin: *A kitelepítéstől a reszlovakizációig. Trilógia a csehszlovákiai magyarság 1945–1948 közötti történetéről*. Pozsony, 2001.
- Valuch Tibor: „Községünkben nagy előrehaladást értünk el a szocializmus építése terén.” A történelmi parasztság és az életmód változásai Magyarországon a hatvanas években. In: Valuch Tibor: *Metszetek. Válogatott tanulmányok*. Budapest, 2006.
- Varga Zsuzsanna: *Politika, paraszti érdekérvényesítés és szövetkezetek Magyarországon 1956–1967*. Budapest, 2001.
- Varga J. János: Német betelepítések Magyarországra a 17–18. században. In: Zsolt Vitári (Hrsg.): *Minderheiten und Mehrheiten in ihren Wechselbeziehungen im südöstlichen Mitteleuropa. Festschrift für Gerhard Seewann zum 65. Geburtstag*. Pécs, 2009. 23–34.
- Váradi Monika Mária: *Vörösvári történet*. Pécs/Budapest, 1996.
- Váry Albert, dr.: *A vörös uralom áldozatai Magyarországon*. Szeged, 1993.
- Vitári Zsolt: *A Hitlerjugend külföldi kapcsolatai*. (disszertáció) Pécs, 2008.
- Weidlein, Johann, dr.: *A magyarországi németiség küzdelme fennmaradásáért. Dokumentáció: 1930–1950*. 1996.

- Weis István: *A magyar falu*. Budapest, 1931.
- Wünsch László: *A Hartai Német Nemzetiségi Hagyományőrző Táncegyüttesről*. Harta, 2002.
- Zám Tibor: Csátaljai villongások. In: Zám Tibor: *Tények és indulatok*. Budapest, 1987. 128–143.
- Zám Tibor: Hartai jegyzetek. In: Zám Tibor: *Tények és indulatok*. Budapest, 1987. 144–156.
- Zám Tibor: Beszélgetés az elnökválasztásról. *Forrás*, 1973. 2. sz. 30–37.
- Zielbauer György: *A magyarországi németiség nehéz évtizede. 1945–1955*. Szombathely–Vép, 1990.
- Zinner Tibor: *A magyarországi németek kitelepítése. Die Aussiedlung der Ungarn-deutschen*. Budapest, 2004.
- Zorn Antal: A németiség menekülése és kitelepítése Bács-Kiskun megye mai területéről 1944–1948. In: Bárh János (szerk.): *Dunatáji találkozás. A Bács-Kiskun megyei nemzetiségkutató konferencia (Baja, 1991. április 27.)* Kecskemét, 1992.

Cikkek (Napi- és hetilapok)

- A Hartai MOVE „Tízparancsolata”. *MOVE*, 1935. február 1. 10.
- Asbóth Ferenc: Mit láttam Kiskőrös-Kunszentmiklósig a nagy Duna mentében? *Délpestmegye*, 1941. június 24. 2.
- Bánk Tibor: Bácskából elindult az első sváb szerelvény. *Szabad Föld*, 1947. augusztus 24. 7.
- Dreitägige Besichtigungsreise des Volksgruppenführers in die südliche Batschka und ins Gebiet Mitte. *Deutsche Zeitung*, 1942. május 3. 3.
- Empfang der reichsdeutschen Kinder in Hartau. *Deutsche Zeitung*, 1942. július 29.
- F.: Leistungen einer deutschsprachiger LPG. *Freies Leben*, 1954. 6. sz. 5.
- Faidt, Maria: Besuch in Harta. *Neue Zeitung*, 1972. 22. sz. 6.
- Friedenversammlung in Harta. *Neue Zeitung*, 1965. június 4. 2.
- Gründung der Ortsgruppe in Harta. *Sonntagsblatt*, 1932. november 13. 7.
- Ilosvay Ferenc: Az első nap az új otthonban. Pillanatfelvétel a szlovákiai magyarokról. *Szabad Szó*, 1947. április 17. 5.
- Kerner, Franz: Deutsche Gäste in Harta. *Neue Zeitung*, 1972. 28. sz. 2.
- Kiss, Elly: Hartaer Erlebnisse. *Neue Zeitung*, 1968. 32. sz. 5.
- Klein, Bruno: Hartnäckig und eisen entschlossen sind die Batschkadeutschen. *Deutsche Zeitung*, 1942. május 13. 3–4.
- Krix, Georg: Schwaben in den LPG-s. *Neue Zeitung*, 1957. 14. sz. 6.
- M. E.: Die Solidaritätswoche Ungarn-DDR. Eröffnungsfest in Harta. *Neue Zeitung*, 1961. 43. sz. 3
- Merly, Chistiane: Erfolge und Pläne in Harta. *Neue Zeitung*, 1967. 4. sz. 6.
- Merly, Christiane: Der alte Weber. *Neue Zeitung*, 1967. 5. sz. 3.

Mit der „Ehrennadel in Gold für das Ungarndeutschtum“ ausgezeichnet. *Neue Zeitung*, 1997. 3. sz. 3.

MOVE induló. Írta és zenéjét szerezte Palotay Gyula, a Hartai MOVE elnöke. *MOVE*, 1938. október 30. 3.

Nachrichten. *Deutscher Volksbote*, 1940. október 13. 6.

P. I.: Adnak a szavára, számítnak a segítségére. *Petőfi Népe*, 1962. december 19. 8.

Polster, Julius Josef: Äußerung. *Gotthold*, 1932. május 31. 76–77.

Polster, Julius Josef: Erklärung. *Sonntagsblatt*, 1932. november 06. 2–4.

Propagandawelle des Landesbauernamts. *Deutsche Zeitung*, 1942. november 11.

Rothén, Franz: An die Gemeinde von Harta. *Sonntagsblatt*, 1933. augusztus 20. 5.

R. T.: Mein Dorf. *Neue Zeitung*, 1959. 19. sz. 2.

Rétfalvi Teofil: A hartai német gyűjtemény. *Élet és Tudomány*, 1974. 52. sz. 2470–2475.

Simódi, Béla: 15 Millionen auf der Sparkasse. *Neue Zeitung*, 1968. 13. sz. 2.

„Sváb földből magyar föld.” *Szabad Népe*, 1947. augusztus 24. 7.

Szabados Sámuel: A német nemzetiségű Harta javítja a dunavecsei járás szaporodási arányszámát. *Délpestmegye*, 1941. november 29. 2.

T. P.: Schwabenball in Harta. *Neue Zeitung*, 1962. 12. sz. 2.

Unerhörte Angriffe gegen das Deutschtum auf dem Konvent des evangelischen Montandistriktes. *Sonntagsblatt*, 1932. október 16. 10.

Unnötige Schikanen in der Gemeinde Harta. *Sonntagsblatt*, 1933. szeptember 3. 5.

Versammlungswelle im Zeichen der Selbsthilfe und Opferbereitschaft. *Deutsche Zeitung*, 1942. január 28. 5.

Von der Schulfront. *Deutscher Volksbote*, 1938. november 27. 4.

Verbeversammlungen des. 3. Kriegs-Winterhilfswerks. *Deutsche Zeitung*, 1942. október 24. 3.

Zurücksetzung der deutschen Gottesdienste? *Gotthold*, 1932. április 15. 54.

Hetilapok, folyóiratok

Deutsche Zeitung
 Deutscher Volksbote
 Délpestmegye
 Freies Leben
 Gotthold
 Harangszó
 MOVE
 Neue Zeitung
 Petőfi Népe
 Sonntagsblatt
 Szabad Föld

Szabad Nép
Szabad Szó

Interjúk
(MTA KI)

Interjú P. G.-vel. 2006. 01. 05.
Interjú M. S.-sel és P. V.-vel. 2006. 11. 25.
Interjú J. G.-vel. 2007. 03. 04.
Interjú J. K.-val. 2007. 08. 17.
Interjú L. B.-vel. 2008. 04. 07.
Interjú A. N.-nel. 2008. 07. 22.

ISBN 978-963-446-637-6

A kiadásért felel Láng József, az Argumentum Kiadó igazgatója

Felelős szerkesztő: Tóth Magdaléna

Borítóterv: Hodosi Mária

Tördelte: Nagy Erika

Nyomta az Argumentum Kiadó nyomdaüzeme

